

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1979**

A TARTALOMBÓL

Kocziszký Éva: Az újlatin tárgyias költészet megszületése Janus Pannoni-
nius elégiáiban

Gyenis Vilmos: Ráday Pál az emlékiró

Z. Szalai Sándor: A Gelléri-pályakép változásai

*

Bíró Ferenc: A felvilágosodáskori magyar irodalom értelmezéséhez

Szemle

Rónay György: Balassitól Adyig (*Lőrinczy Huba*)

Anton Vantuch: Ján Sambucus (*Téglásy Imre*)

Benkő Samu: Apa és fiú (*Vekerdí László*)

„Wir stürmen in die Revolution” (*Salyámosy Miklós*)

Török Gábor: József Attila-kommentárok (*Sárközy Péter*)

Magyar színháztörténet — határon belül és kívül (*Kerényi Ferenc*)

*

Diószegi András (1929—1979) (*Szili József*)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1979. LXXXIII. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlovszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Kocziszkó Éva</i> : Az újlatin tárgyias költészet megszületése Janus Pannonius elégiáiban	233
<i>Gyenis Vilmos</i> : Ráday Pál az emlékiró	245
<i>Z. Szalai Sándor</i> : A Gelléri-pályakép változásai	264

Kisebb közlemények

Dán Róbert—Gömöri György: Szenci Molnár Albert Angliában. 278 — *Hegyí Balázs*: Klopstock első magyar fordítása — latinra. 280 — *Némedi Lajos*: Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről. 282 — *Vásáry István*: Az őstörténevez Pray. 287 — *Madácsy Piroška*: George Sand és Magyarország 292

Adattár

<i>Szőrényi László</i> : Faludi Ferenc levele Kaprinai Istvánhoz	297
<i>Oltványi Ambrus</i> : Egy kiadatlan Kőlcsey-levél	298
<i>Rigó László</i> : Jókai Mór öt kiadatlan levele	299
<i>Lichtmann Tamás</i> : Küzdelem az antifasiszta szellemi egységfront megteremtéséért (Gábor Andor levelei 1939-ből)	310

Műhely

<i>Bíró Ferenc</i> : A felvilágosodás kori magyar irodalom értelmezéséhez	316

Szemle

Rónay György: Balassitól Adyig (<i>Lőrinczy Huba</i>)	320
Anton Vantuch: Ján Sambucus (<i>Téglásy Imre</i>)	332
Benkő Samu: Apa és fiú (<i>Vekerdi László</i>)	334
„Wir stürmen in die Revolution” (<i>Salyámosy Miklós</i>)	336
Török Gábor: József Attila-kommentárok (<i>Sárközy Péter</i>)	338
Magyar színháztörténet — határon belül és kívül (<i>Kerényi Ferenc</i>)	341

*

Rákos B. Raymund két könyve Kelemen Didákról. — Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. — Ormós Zsigmond: Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen. — Lackó Mihály: Széchenyi és Kosuth vitája. — Kozma Dezső: Petőfi öröksége. — Flórián László—Vajda János: Reinitz Béla. — A. Károly Berczeli: Figlio del Sole. — Mű és érték. — Poésie hongroise. (*Rónay László, Péter Katalin, T. Erdélyi Ilona, Fried István, Kovács Magda, Varga József, Pál József, Cs. Varga István, Kelevéz Ágnes*) 344

Krónika

Diószegi András (1929—1979) (<i>Szili József</i>)	354
Intézeti hírek (1978. január 1—december 31.)	356
Az Irodalomtudományi Intézet 1978-ban megjelent kiadványai	358

SZERKESZTŐSÉG

Budapest

Ménesi út 11—13.

1118

AZ ÚJLATIN TÁRGYIAS KÖLTÉSZET MEGSZÜLETÉSE JANUS PANNONIUS ELÉGIÁIBAN

(Bevezetés az *Ad animam suam* című elégia elemzéséhez)

Még ma sem zárult le a vita,¹ melyik Janust tekintjük a korai humanista költészet európai nagyságának: az epigrammairót vagy pedig inkább az elégikust. E portréban a két Janus gyökeresen eltér egymástól: az inkább klasszika-filológus szemmel olvasók (Husztai József, Hováth János) epigramma-költője szellemes, játékos virtuóz, a tudós utalások, kontaminációk mestere, humoros-szatirikus poeta doctus. Az irodalomtörténészek (Kardos Tibor, Gerézdi Rabán) elégikusa pedig a lírai őszinteség, az elégikus bensőség és szubjektívizmus megszólaltatója.

Részletes kritikai áttekintés nélkül is állítható, hogy mindkét portré magán viseli megalkotói irodalmi ízlését, költészeteszményét. Az antik költészet rajongói Janusban egyoldalúan a római költő mását értékelik, az elégikus Janus tisztelői pedig romantizálják életművét. Halász Gábor² esszéi óta – amelyek különben maguk sem mentesek minden romantikus gesztustól – már közhelyesnek tűnhetne, ha szenvedélyesen bírálnánk e romanticista irodalomtörténetírást. Jelen írás talán explicit polémia nélkül is meggyőzően fogja bizonyítani, hogy a kései elégiaköltő sem bensőséges, szubjektív, önkibeszélő lírikus. Valójában Janus költészetében csak egyetlen cezúra van: az itáliai átlaghumanista többszáz versétől válik el néhány kései elégia és epigramma, melyek a korabeli tárgyias, objektív líra reprezentatív alkotásai. Mielőtt e költői váltást értelmeznénk, a kései versek többek által vélt elégikuságára azonban érdemes kitérnünk.

1. Van-e elégikusság a janusi életműben?

A műfajnak, tehát a humanista elégiának, bizonyíthatóan nincs köze az elégikus életérzéshez, hangulathoz. Az elégiaköltészet gyakorlata éppúgy, mint korabeli elméletének többsége az elégiát csak versmértékkel és bizonyos terjedelemmel meghatározható műfajként kezeli.³ Az a néhány korabeli elmélet pedig – például Tommaso Corraé vagy Sebastiano Erizzóé,⁴ amelyek e formai megkötést tartalmi-hangulati elemmel egészíti ki, az elnevezés hamis etimológiájából indul ki,⁵ s az így létre-

¹ Elsősorban a legutóbb megjelent Janus Pannonius tanulmánykötetre gondolunk. Janus Pannonius (Tanulmányok). Szerk. KARDOS Tibor és V. KOVÁCS Sándor Bp. 1975. A vitához felhozott korábbi írások közismertek.

² HALÁSZ Gábor: A líra halála, Magyar humanisták. In: Válogatott írásai. Bp. 1977.

³ Francisci Robortelli utinensis paraphrasis in librum Horatii, qui vulgo de arte poetica ad Pisonem inscribitur. (Explicationes de satyra, de epigrammate, de comoedia, de salibus, de elegia). 1548. Ismerteti: B. WEINBERG; A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance. The University of Chicago Press 1961. 399–403. – Továbbá: HORVÁTH János: Janus Pannonius műfajai és mintái. MTA I. OK 1973. 337.

⁴ Sebastiano Erizzo: Esposizione nelle tre canconi di M. Francesco Petrarca. (1562); Tommaso Corrae: De elegia (1590). Vö.: WEINBERG; i. m. 166., 229.

⁵ PAULY-WISSOVA: Real-Enzyklopedie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart 1909. (Az elégia címszó); Friedrich BEISSNER: Die Geschichte der deutschen Elegie. Berlin 1961. 9.

hozott egyébként is homályos meghatározást („szomorú esemény” vagy (!) szerelmi téma megverselése) egyáltalán nem lehet a korabeli költői gyakorlattal összegeyztetni.

Nem műfaj történeti értelemben Janus még kevésbé nevezhető elégikus költőnek. Verseinek világlátása, életérzése sohasem elégikus, ha elégikusságon többet értünk, mint egyszerű szomorúságot, borongós hangulatot – ez viszont a fogalom leértékelése volna. Schiller meghatározását követve: az elégikusság a szentimentális kor emberének életérzése, mely eszmények és élet, idealitás és realitás meghasonlásának tapasztalatából született. Az elégikus költő ezt a meghasonlást művében az élet immanenciájából kivonult eszmények iránti örök sóvárgás, vágyakozás formájában tárgyasítja, elégikus szomorúsága így egyszersmind metafizikai otthontalanság is. Janus Pannonius elvágódása, sóvárgása ellenben egészen más természetű. Legszebb verseiben ugyan az egyéni lét fájdalma, azáltal, hogy műalkotásban tárgyiasul, egyetemessé, univerzális létértelmezéssé formálódik, de ez az otthontalanság még nem a szentimentális életérzés megnyilvánítása. Janus elmagányosodása, eszményvesztése biografikus, létsors értelmű, eszmények és élet érzékelt szakadékat ő maga par excellence nem elégikusan, hanem *kijelölt sorsaként*, – betegsége, az itáliai élettől történt földrajzi-politikai elszakadása következményeként formálta meg. Az antik szellemiség és szépség éppúgy, mint a hierarchizált világrend tudata a minta-humanista Janus tudatában még nem vált kérdésessé, még nem múlt, hanem jelen idejű.

Természetesen nagyon is elképzelhető az az ellenvetés, hogy a humanista költészet tudós, filológus jellege messzemenően ellentmond annak, hogy az antik szellemiség újjáteremtése – tehát egy antik mércéjű és antik (ill. antikizáló) világlátású költészet létrehozása – problémátlanul lehetséges lett volna. Csakhogy bármennyire modernnek tűnik is ez a múlthoz fűződő tudós viszony, mégsem láthatunk ebben semmit, ami a klasszicizmus alapvetően elégikus szemléletére emlékeztetne. A tudósság ugyan eleve értelmezhető egyfajta nosztalgiaiként, – parafrázissal élve: az étellel kötött szerelmi házasság helyébe már itt is az eszménnyel kötött érdekházasság lép – de e tudósság ebben a költészetben még abszolút problémátlanul, és naívvul ható formateremtő elvként van jelen. Vagyis a művek maguk még nem igazolják e viszony problematikuságát.

Az elégikusság más, nem történetfilozófiai koncepcióba illeszkedő értelmezésével sem tartható fenn könnyebben a janusi költészet elégikus fordulatának elmélete. Akár az időviszonyítást, akár az idő- és értékvizonyok egy meghatározott korrelációját (például: értéktelített múlt és értékhiányos jelen kontrasztját) vesszük alapul, a janusi költészet ama sajátosságába ütköznek, hogy e költészetben nincs szubjektív, modálisan karakterizálható lírai nézőpont. A kései elégikákban *mindig maga a tárgy szomorú, s a reflektáló magatartás mindig ennek függvénye*. Gerézdi is, Huszti is alapvetően félreérti Janus Pannoniust, amikor is azt veti szemére, hogy *Threnos*-ában fölös retorikával sorolja fel a szülők iránt érzett szeretet bizonyítékául antik példák hosszú sorát. A gyászoló költő részvétét ugyanis e költői tradícióban (egész alábbi gondolatmenetünkben e tradíciót szeretnénk majd értelmezni) csak a tárgy, s nem a bensőségre, az egyéni érzésvilágra való hivatkozás igazolhatja. E versben éppúgy, mint Janus összes kései elégijában az általános emberi érzésekre, a reprezentatív példákra való hivatkozás meggyőző ereje, az ábrázolt személyiség példaszerűsége az, ami a lírai én személyes viszonyulását meghatározza. A *Threnoson* kívül e jelenség különösen abban a két elégijában szembetűnő, amelyben a téma – a megverselt szomorú esemény – a költő saját sorsa. Mindkét versben, a *De se aegrotante in castris* és az *Ad animam suam* esetében is különválasztható a vers tárgyaként szereplő én és a beszélő, reflektáló lírai én (az utóbbiban e kettő a grammatikai személyhasználat szintjén is különválnak), mégpedig úgy, hogy a tárgy immanens hangulati, érzelmi velejárója, immanens retorikája határozza meg a lírai én reflexióját (a részvétet éppúgy, mint a szentenciát levonó végső bölcsességet), vagyis a lírai én mindig az általánosnak alárendelt.

Az elégikus világlátás megszületésének koncepciójával tehát éppúgy nem alapozható meg Janus kései költészetének vizsgálata, mint ahogy egyéb modern lírai értékek is csak belévetíthetők.

2. Az itáliai elégiák: a humanista költészet poétikai sajátosságai

Talán részletes indoklás nélkül is elfogadható, hogy Janus Pannonius itáliai elégiái a korabeli humanista költészet poétikai szabályai szerint készültek, s hogy esztétikai értékük a korabeli átlagszinttel egyezik meg. Mindehhez elegendő bizonyíték a magyar költő minta-humanista volta, tehetségének sajátosságai – köztudott, hogy elsősorban memória-zseni, illetve csodagyerek volt –, továbbá a róla feljegyzett anekdoták és egykorú értékelések. Így e költemények történeti poétikai jellemzésére alkalmazhatjuk a humanista költészet általános poétikáját.

A humanista költészet esztétikája is, – miként az egész reneszánsz művészeté – az antik művészet imitációjára épül. Már sokan kiemelték a reneszánsz imitáció-elméletek különbözőségét, jelentékeny eltéréseit és ellentmondásait, az antik eszmény vonatkozásában azonban mindegyikük visszavezethető két alapvető felfogásra. Az egyik az antik szellemiséget, szépséget mint totalitást, mint eszményt tekinti utánzandónak, a másik pedig eszményében leginkább anyagot lát, tehát idézetek, frázisok, technikák összességét. E két felfogás – úgy tűnik – a különböző művészeti ágak között is megoszlik. Az előbbit Burckhardt is, Huizinga is főként a reneszánsz képzőművészetnek tulajdonította, és csak az utóbbit vonatkoztatta a költészetre. Bár mindketten tartózkodnak az egyértelmű megfogalmazástól, de végül ennyit tesz Burckhardt „*költő-filológusa*” és Huizingának az az észrevétele is, miszerint a festészet az egészet illetően imitatív, a részletek, a kidolgozás tekintetében viszont szabadon alkot, ellentétben a költészettel, amelynél éppen fordított a helyzet.⁶

Ez a művekre, technikára vonatkozó költői imitáció természetesen többféle lehet: Navagero szerint például új antik műveket kell létrehozni, Bembo szerint az igazi költő mindig túltesz mintáján, Vida pedig az utánzás legművészi formájának az olyan kölcsönzést tekinti, amely az idézethez új kontextust, s ezáltal új jelentést társít.⁷ Maguk a költői produkciók mégsem helyezhetők el egy ugyanilyen széles skálán: döntő többségük ugyanis egyetlen poétika szerint készült, s ezen az átlagos humanista poétikán az olyan radikálisabb követelmények, mint Vidáé, már túlmutatnak, mert az az új jelentés, amelyet az összeillesztett szövegen számon kérnek, s amely a legjobb lírikusok legszebb alkotásaiban valóban létre is jött, nem a humanista költészet általánosan elfogadott szabályai szerint szerveződik.

Csak az átlagos XV. századi neolatin poézist tekintve: a neolatin költő mindig filológusként viszonyul eszményéhez, vagyis számára az antik költészet eszménye állandósult szókapcsolatok, toposzok, valamint a hozzájuk rendelhető elrendezési szabályok összességét jelenti. A költemények szerkezete ezt messzemenően bizonyítja.

A humanista vers modelljét – tisztán gyakorlati megfontolásokból – négy összetevőre bontjuk. Először is megkülönböztetjük a retorikai versszerkesztés két szintjét: 1. a szövegszervezés mikro-szintjét, vagyis a szavak, szókapcsolatok elrendezését, kapcsolódási módját, továbbá ezeknek az egységeknek a versszerkezet egészén belüli helyzetét; 2. a szövegszervezés makroszintjét, hagyományos retorikai terminussal élve a dispositiót, azaz a nagyobb szövegegységek elrendezését, kapcsolódási módját. E két szerkesztési elv 3. a vers- és beszédhelyezettel, valamint 4. a verseléssel együtt alkotja a versmodellt.⁸

⁶ Jakob BURCKHARDT: A reneszánsz Itáliában. Bp. 1978. 166. – Johan HUIZINGA: A középkor alkonya. Bp. 1976. 210–211.

⁷ John SPARROW: Latin Verse of the High Renaissance. In: Italian Renaissance Studies. London 1960. 363–366.

⁸ E tisztán gyakorlati szempontok szerint megalkotott versmodell nagyrészt mégis megfelel a hagyományos retorikai szemléletnek, valamint az újabb műelemzések szempontjainak is. (Az első például korrelál a retorizáltsággal, illetve másoknál a stilizáltság, retorizáltság, poétizáltság hármas kategóriarendszerével, a második pedig a versszerkezettel.) A vershelyzet fogalmát Hankiss Elemértől vettük át.

Az előbb jellemzett imitáció-felfogásból következően a humanista vers döntő strukturális komponense, egységiségének fő letéteményese a mikroelrendezés. E szinten a humanista műalkotást tiszta kombinációként, szűkebb és tágabb értelemben vett antik idézetek verssé rendezéseként értelmezhetjük. Természetesen a kombinatorikus költészet keretei sokkal tágabbak, mint a humanista költészeté, maga a technika a költészettörténet egészén végigvezethető. Ezen belül a humanista kombinatorikát három sajátosság különíti el. Az első az idézetek jellegét érinti, tehát az idézeteknek azt az egységes ízlésre utaló egységességét, mely csakis azzal magyarázható, hogy ez az ízlés és idézettár a humanista költőnemzedékben az iskolai auctorolvasások során alakulhatott ki. A második: az idézetek összeillesztése konvencionális retorikai szabályok szerint történik. És végül a harmadik, a legdöntőbb: ezek az elrendezési szabályok maguk is anyagként funkcionálnak, vagyis az elrendezés nem jelentésszervező, benne a szintaxis a szemantikához képest abszolút elsődleges. Paul Ricoeur szóhasználatát és strukturátipológiáját alkalmazva: a humanista költemény szerkezete elsősorban szintaktikailag szabályozott; a versek „barkácsolása” létrehozott szövegek, melyekben a felhasznált elem „hulladék”, „előzetes kényszer, előüzenet szerepét tölti be; egy presignifié tehetetlenségével bír”. Lényegében ez a harmadik ismérv választja el a humanista verset minden más, klasszicizáló, antikizáló korabeli (és nem korabeli) alkotástól. Ezek kombinatorikus technikája éppen ellenkezőleg, szemantikailag is szervezett szerkezetet hoz létre, a felhasznált elem, az idézet szimbólumértékű. Ricoeur idézve: e szerkezet-típusnál „a szimbólumok újrafelhasználása . . . éppen ellenkezőleg, szemantikai gazdaságukon alapul, a signifié olyan többletén, mely új interpretációnak nyit teret.”⁹

A gyakorlatban ezt a jelentésnélküli elrendezettséget tapasztaljuk minden olyan esetben, ha a költeményben nem filológiai vagy logikai kapcsolódást keresünk. Az elemző figyelemmel olvasó számára még a rangosabb alkotások is széthullanak kész, önmagukba zárt elemekre, a különböző képekből, toposzokból, mitológiai utalásokból szinte soha sem konstruálható költőileg egységes versjelentés. A jellegzetes példák előtt hadd hivatkozzunk egy olyan költeményre, amely poétikájában ugyan már kinőtt a humanista átlagköltészetből, ám helyenként mégis szemantikailag, poétikailag dekomponált. Janus Pannonius saját lelkéhez írt elégiájában a két kulcsfontosságú – tehát intencionálisan nem hulladék, hanem szimbólumértékű – teremtésmitosz nem alkot egységet: a „*poenitet infirmos teneri quod corporis artus molle Promethea, texuit arte lutum*” ellentmond a zárósornak: „*humana e duris corpora nata petris*”, a kettő nem egyesíthető egy létértelmezésben, sem analogikusan sem antitetikusan, sem egyéb módon. Az átlagos poézisből vett példák természetszerűleg kevésbé meggyőző erejűek, mert az összekapcsolódó elemek túlzottan jelentésszegények ahhoz, hogy inkoherenciájukat kiemelhessük. Az ilyen eleve jelentésszegény idézetek összerakása Janus itáliai elégiáiban igen gyakori. A *Laus Andreae Mantegnae* c. versben például a különböző topikus szegmentumok laza, esetleges egymásmellettségben fűződnek verssé, mindegyik ugyanannak a közhelynek egy variánsa:

*Nobilis ingenio est, et nobilis arte vetustas,
 Ingenio veteres vincis, et arte, viros.
 Edere tu possis spumas ex ore fluentes,
 Tu Veneris Coae perficere effigiem.
 Nec natura valet quicquam producere rerum,
 Non valeant digiti quod simulare tui.
 Postremo, tam tu picturae gloria prima es,
 Quam tuus historiae gloria prima Titus.
 Ergo operum cultu terras cum impleveris omnes,
 Sparsersis et toto nomen in orbe tuum; stb.*

⁹ Paul RICOEUR: *Struktúra és hermeneutika*. Helikon 1976. 559.

De ugyanilyen alapon idézhetnénk akár az *Ad Perinum* barátságáról összeszedett sablonsorát, akár bármelyik másik itáliai elégiát.

Tovább menve: csak e poétika teszi érthetővé, miért olyan fontos a humanista költő számára a mitológikum, miért lehet e költészet szimbólumát látni benne. Azok ellenében, akik a humanista mitologizálásba „a valóság mérhetetlen kitágulását”¹⁰ látták bele, már Burckhardt megállapította: a neolatin költők azért kedvelik annyira a mitológiai képeket, mert „szabad, önálló elemei [. . .] a költészetnek, egy-egy darabja a semleges szépségnek, amely minden költészettel elegyíthető, és mindig újra kombinálható”.¹¹

Végül egy másik szimbólumértékű jelenséggel érvelve: a humanista költészet paródiája, az ún. cento-költészet, amely különös módon parodizáltjával *csaknem egyidőben* jelenik meg, mintapéldája a csak szintaktikailag strukturált műalkotásnak. Paródia és parodizált nem esik messzire egymástól: különbségük végső soron hangsúlybeli.

Mindebből azonban korántsem következik, hogy tiszta halandzsaköltésze tről, pusztá játékoságról, gyönyörködtetéséről volna szó. A humanista versben a mikroelrendezésnek ezt az intarzaszerűségét csaknem mindig ellensúlyozza a nagyobb vereségek szigorúan szabályozott, a szónoki beszéd szerkezetét imitáló (tehát legalábbis részben logikai összefüggéseken alapuló) felépítése. (Ez az oratorikus szerkezet a versek döntő többségében pontosan azonosítható a szónoki beszéd három változata: a *genus demonstrativum*, *genus iudiciale* és *genus deliberativum* felépítési elveivel.) Ezért lehet a humanista vers ideológus, ezért tölthet be társas-közéleti funkciót. Régi, közhelyes megállapítás, hogy a humanisták maguk között egy új Rómát, egy új antik mikrotársadalmat hoztak létre, s a latin poézis e mikrotársadalom irodalmi érintkezési formájaként működött. Nem szükséges tehát a panegirikus hódolatokra hivatkoznunk ahhoz, hogy a szerkezeten kívül a humanista vers másik alapvető komponensének funkcióját, társas-közéleti szerepét tekintsük. A pusztá szövegvizsgálaton ugyan túlmutat az a tény, hogy a szövegek kódolt versíró helyzete mindig megfeleltethető külső eseménynek, történésnek (pl.: *De stella aestivo meridie visa*, *De se aegrotante in castris* stb.) továbbá, hogy a szövegek címzettje nemcsak konkrét személy, hanem a vers valóban ehhez a reális Te-hez intézett beszéd (pl.: *Responsio ad Titum Vespasianum Strozam*, *Laus Andreae Mantegnae* stb.). Mégsem hagyható ki e költészet tisztán poétikai jellemzéséből, mert oly mértékben e funkció hívta életre ezeket a költeményeket, hogy szerkezetük fentebb leírt sajátosságai innen eredeztethetők. A humanista költő eleve nem élményvilágát, világlátását akarja tárgyiasítani, hanem *alkotásával integrálódni kíván egy antikizáló kulturális közegbe, egy filológus műveltségű, tudás mikroközösségbe.*

Összefoglalva: a humanista típusvers olyan műalkotás, amelynek csak struktúrája és funkciója van, ellenben nincs költőileg megformált jelentése, autonóm világképe, létszemlélete. Bojtár Endre általános műalkotástipológiájában három típust különböztet meg: „Az irodalmi mű három tárgya nem csupán annyit jelent – írja –, hogy egy műalkotáson belül elkülönül egymástól az esztétikai, a szemantikai és a morfológiai tárgy, hanem elsősorban azt, hogy az egyes műalkotások e hármasság szerint különböznek el egymástól, vagyishogy, vannak irodalmi művek, melyek 1. képesek esztétikai tárgyat létrehozni, vannak 2. melyeknek csak jelentésük van, s végül olyanok, 3. melyeknek csak struktúrájuk van”.¹² E felosztásban – annak ellenére, hogy szóhasználat a mienkével nem egyezik meg teljesen – a humanista műalkotás feltétlenül a harmadik lehetőséget képviseli.

Visszatérve kiindulópontunkhoz: Janus Pannonius itáliai elégiái mind besorolhatók a humanista típusvers imént jellemzett kategóriájába. A magyarországi tizenhárom, illetve ha további két epigrammáját is inkább elégiának tekintjük,¹³ akkor tizenöt elégia közül ellenben csak négy helyezhető el

¹⁰ KARDOS TIBOR: Janus Pannonius bukása. In: *Élő humanizmus* Bp. 1972. 71.

¹¹ BURCKHARDT: i. m. 159.

¹² BOJTÁR Endre: A szláv strukturalizmus az irodalomtudományban. Bp. 1978. 139.

¹³ Mivel elégia és epigramma között a műfaji határt nagyrészt csak a terjedelem szabja meg, nyugodtan elégiának minősíthetünk két olyan aránylag hosszabb epigrammát, mint a *De amygdalo in Pannonia nata* és az *Ad Martem, precatio pro pace*. Az első esetben emellett szól még az is, hogy a vers

megnyugtatóan ugyane költészettípusban. Az elégiák legjava pedig, tehát az *Ad animam suam*, a *De inundatione*, a *De se aegrotante in castris*, a *De amygdalo in Pannonia nata*, a *De arbore nimum foecunda*, a *De stella aestivo meridie visa*, a *Threnos de morte Barbarae matris*, az *Invehitur in Lunam* és a *Conquestio* versenként különböző mértékben, de együttesen kétségkívül Janus költészetének átalakulását jelenti. Ez az átalakulás egy összetettebb, a humanista átlagköltészetből kiemelkedő, s a jelentős itáliai kortársakéhoz több tekintetben hasonló költészettípus létrejöttéhez vezetett.

3. Pontano, Sannazaro, Poliziano és a magyarországi elégiák

Milyen „örökkévalóság”-esélyei vannak egy szintaktikai kombinatorikus technikán alapuló és elsődlegesen társas-közéleti funkciót betöltő költészetnek? Nyilvánvalóan semmilyenek: a filológus-idézetek összeollózását ma éppúgy nem tudjuk értékelni, mint a hatalmasoknak mondott elegáns bókókat. A humanista költészet olyan alakjai azonban, mint Giovanni Pontano, Jacopo Sannazaro, Angelo Poliziano az elégiaköltők közül, vagy a más műfajban alkotók sorából Marullo, Landino, Bembo, ennek ellenére magukénak mondhatnak egy nem túl népes, de létező tudós olvasótábor. S ha e tudós-olvasók esztétikai kompetenciáját gyakran okkal vonnók kétségbe – pl. Budik, Ellinger, Hiszti, Sparrow értéktételeit – annyi bizonyos, hogy az említett költők – legalábbis legjobb alkotásaikban – messze kimagaslanak a humanista költészet egészéből. Ez, úgy tűnik, minden esetben összefügg azzal, hogy költészetük nem épül egyértelműen a humanista vers konvenciójára, hanem – költőnként eltérő módokon – többféle poétikai hagyomány örököse.

Pontano életművének alapvető karakterisztikuma, hogy az olasz líra hatása benne lépten-nyomon megmutatkozik.¹⁴ Nyelvének eredetisége (effektíve új szavakat alkotott), latinságának a klasszikusétól eltérő hangzása, olasz hagyományokat követő metaforikája, valamint verseinek szonett- és canzonemintát követő szerkezete mind arról győz meg, hogy költészetét méltán vélhetjük a korabeli népnyelvi költészet antikizáló, ellatinosított változatának.

Polizianoval kapcsolatban – aki egyébként Pontanoval ellentétben életműve javát olaszul írta – szokás arra a jelentékeny különbségre hivatkozni, amely olasz és latin költeményeit poétikailag és esztétikailag egymástól elválasztja.¹⁵ Noha ez bizonyára igaz, mégis szoros kölcsönhatást kell feltételeznünk e két költészet között. Például ma is olvasott, ismert elégiájának, az *In violas* címűnek, naiv bájában és enyhe frivolságában éppúgy, mint metonimikus-allegorikus képszerkezetében az olasz szerelmi költészet jellegzetességeire ismerhetünk.

Sannazaro szintén szintetizáló poétikájával emelkedik ki a korabeli humanista költészet átlagából. Úgy véljük, nemcsak különös mitológiai képeiben egyesít antik és középkorú képzeteket, poétikai szintézise ennél sokkal szélesebb érvényű. Mitológiai képeiben az eredendően játékos hasonlat, díszítő metonímia stb. allegorikus jelentéssel telődik, verskompozícióiban gyakran imitál középkori műfajokat, (haláltáncot, himnuszt stb.), distichonjai nem ritkán rímelnak. Az *Ad ruinam Cumarum* című elégiája pedig minden bizonnyal kapcsolatba hozható a középkori romköltészettel.

Ez a nagyon részleges – bár reprezentatív életműveket számbavevő – áttekintés önmagában talán még nem jogosítana fel arra az általánosításra, miszerint a humanista költészet csak más költői tradíciókkal kölcsönhatásban hozott létre a humanista közegeen túl is érvényes műalkotásokat. Ez az állítás azonban logikailag is szükségszerű: a csak struktúrával és funkcióval rendelkező, költői világ-szemlélet nélküli humanista költészet azt az általános, objektív jelentését, tárgyiasságát, amely ezekben

---

elbeszél, a második esetben pedig a vers ima volta is erősíti ezt a műfaji besorolást. (Mindkét esetben történeti jelentésükben használjuk a műfaji fogalmakat.)

¹⁴ Leo SPITZER: Zu Pontans Latinität, The Latin Renaissance Poetry. In: Uő.: Romanische Literaturstudien. Tübingen 1959.

¹⁵ SPITZER: i. m. 930.

az életművekben megmutatkozik, csak az európai hagyományból meríthette. Míg ugyanis az átlagos humanista versben csak az elemeknek volt, illetve lehetett világvilágképük – ld. például: mitológikum –, vagyis ezek az elemek hulladékként, egy széthullott világszemlélet önálló darabjaiként funkcionáltak, – addig ezekben a kimagasló életművekben az európai költői hagyományhoz való csatlakozás – a példázatszerűség, az allegorizálás új művészi eszközei, a zárt kompozíció lehetősége stb. – egy új, a versgeszben létrejövő tárgyiasság, általános jelentés, objektív líraiság megvalósítására nyújtott lehetőséget.

Visszatérve Janus Pannoniushoz: Vajon milyen lehetőségek adódtak itthon az ő költői megújulásához? Itáliából visszatérve nemcsak tudós humanista közönségét s egy művelt, irodalmi közélettel rendelkező reneszánsz világot veszített el, hanem azt a lehetőségét is, hogy valaha is leküzdhesse tudós-humanista gyökértelenségét. Janus költészetének gyökértelensége valójában sokkal tágabb értelmű magyarországi magányosságánál: a középkori hagyományt és a népnyelvi költészetet egyaránt elutasító, iskolai poézisen, filológus szemlélettel nevelkedett minta-humanista gyökértelensége ez, aki éltető közegétől elszakadva azt kénytelen védeni minden erejével és küszködésével, ami: minta-humanista voltát. Ám Janus esetében mégis költészet született ebből a védekezésből, az itthoni „barbár világba” való integrálódás elleni költői-művészi küzdelemből. S ha tehetsége Magyarországon eleve meddőségre és elnémulásra volt is predestinálva, költői-szellemi gyökértelenségéből eredeztethető válsága mégis olyan öntudatlan belső fejlődés elindítójává vált, amely életművét a jelentős olasz kortársakéhoz közelítette. Természetesen hiába keresnénk nála népnyelvi (akár olasz, akár magyar vagy horvát) hatásokat. A középkori latin líra hatásnak nyomain is – mint látni fogjuk – szórványosak és filológiai bizonytalankok. Csak azt feltételezhetjük, hogy Janus immanens poétikai szükség-szerűségéből és nem más költői minták ösztönzésére jutott hasonló poétikai elvekhez.

4. A tárgyiasság költészet megszületése

A janusi elégiaköltészet átalakulásának legszembetűnőbb vonását már maguk a verscímek is érzékeltetik. Az itáliai elégiák mindegyike szinte végletesen valószínűsítette meg azt a humanista poétikai elvet, miszerint a vers: beszéd – vagyis e versek valódi oratiók, reális, konkrét feladónak reális és konkrét címzethez intézett beszédei: *Laus Andree Mantegnae...*, *Ad Borsium Estensem...*, *Janus Pannonius de annulo, ad Titum Vespasianum Strozam, Responso ad Titum Vespasianum Strozam, Ad Perinum* stb. A magyarországi elégiák címeiben ezzel szemben a ténamejelölés dominál: *De inundatione, De arbore nimium foecunda, De se aegrotante in castris* stb., illetve a címzettek leginkább allegorikus-mitologikus alakok vagy kozmikus lények (*Invehitur in Lunam, Ad Somnum*, vagy az elégiának is tekinthető epigrammák közül: *Ad Martem, precatio paro pace*). Ezt a beszédhelyzet és funkcióváltozást a legegyszerűbben úgy értékelhetnénk, mint távolodást a retorikus dialogikusságtól, a magánbeszéd, a lírai monológ felé. Mégsem erről van szó. Janus elégiáinak retorikus dialogikussága mindvégig megmarad, ellenben megváltozik e dialogikusság minősége, értelme.

A tizenöt versből hét esetben a versbeszéd tere változik meg. A *De stella aestivo meridie visa* és az *Invehitur in Lunam* címűekben a beszélőt a megszólítottól kozmikus távolság választja el, a lírai én egy hatalmas, mitologizált, emberi világon kívüli hatalomhoz szól föl. Metafizikai tere van a *De inundatione* vagy a *Conquestio* Istenhez, ill. az istenekhez szóló könyörgésének, valamint az allegorikus-mitologikus istenségekhez szólásnak is. Az enyhet adó, megnyugvást és békeséget szimbolizáló Álom, a rettenetet és pusztulást hozó Hadisten már nem egyszerű humanista mitológikum, hanem sorsok és vágyak jelképe, megszólításuk a lírai ének saját sorsával és vágyaival folytatott, transzcendált, könyörgő-vádoló dialógusa. És végül legszebb elégiájának, a saját lelkéhez szóló beszédnek tere belső metafizikai tér, a vers ugyanis (a korábbi értelmezésektől eltérően) három szereplős mitologizált belső dialógus.

Nevezzük némi egyszerűsítéssel a fent említett verseket imaszerűnek. Az imaszerű versek e csoportjával szemben a fennmaradó három jelentékeny vers ugyancsak egy csoportot alkot: közös

bennük a példázatszerűség, a didaktika. Ez a példázatszerűség, didaktika, funkcióját tekintve, ki-egésztője, poláris ellentéte is az előző verscsoport metafizikai dialógusainak: eltérő módon teszi ugyanazt: az egyetemesség, az általános érvényűség felé tágítja a verset. Az imaversekével rokon könyörgés vagy kérés (*De se aegrotante . . .*, *De arbore . . .*) vagy egyszerű részvétnyilvánítás (*De amygdalo . . .*) – tehát feladó és címzett kontaktsusa – ezekben az elégiákban azon alapul, hogy a beszélő saját sorsát (deduktívan) az egyetemes emberi lét exemplumának láttatja (*De se . . .*), vagy (ellenkezőleg) egyedi élethelyzetét növeszti, általánosítja példázattá, tanulságot kifejezővé (*De arbore . . .*, *De amygdalo*). Az egyéni lét példázattá formálásában, allegorikus szerepbe foglalásában mindig adott az az általánosítás, tanító célzat, amely megteremti a lehetőséget egy mindenkori, intencionális Te megszólítására. Így a látszólag csaknem monológuszerű vers – betegségét, szenvedéseit részletező panasz, vagy a túlzottan termékeny fa szerepmonológja – minden esetben megmarad a retorikai szemléletű – vagyis mindig dialogikus – költői beszéd között. Karl-Otto Conradyt idézve: „az olyan líra, melynek bázisa a szóhoz fűződő retorikai viszony, sohasem monologikus (. . .) Azok a versek is, amelyek nem alkalmaznak direkt megszólítást, olyan magatartásból és beszédhelyzetből íródtak, amely nem az összecserélhetetlenül individualis akarja kiemelni, hanem az általános emberit, vagy legalábbis a másik embert éppúgy érintőt és megindítót helyez el előtérbe, úgy, hogy a költészet tárgyán kontaktus képződhet a beszélő és a lehetséges partner között”.¹⁶ Ezt a poétikát nevezzük tárgyias költészetnek.¹⁷

Részletes elemzésekkel e helyt nem tudjuk bizonyítani, hogy Janus jelentékeny elégiái kivétel nélkül a tárgyias költészet poétikája szerint készültek. Bizonyítékként most megelégszünk további példával, valamint a második fejezet versinterpretációjának tanulságaival.

A *De inundatione*-t már világszemlélete is a legegységesebb látásmódú költemények közé sorolja: a vers világok születésének és pusztulásának örök, ciklikus váltakozásáról beszél, úgy, hogy grandiózus, részletező leírása szinte egyáltalán nem reflektált, apokaliptikus jóslata pedig éntől elvonatkoztatott, örök szentenciát kimondó bölcsesség. Ez az objektív létszemlélet alapozza meg a vers végének könyörgő szózatát az istenséghez kegyelemért, részvétért, és ebből nő ki a verszárlat felszólítása is a másik emberhez, az intencionális beszédpartnerhez, az új világot megalapító tette. Az *Invehitur in Lunam* is legfeljebb csak alkalmát tekintve személyes: az anyja halálán érzett fájdalom kinyilvánítását (1–24. sor) több, mint száz sorban követi a Hold részletes asztrológiai jellemzése. Végül a saját lelkéhez írt beszéd sem elsősorban személyes panasz, hanem mitologizált, elvont létértelmezés.

Janus költői fejlődése tehát a humanista típusverstől a tárgyias költészet felé vezetett. Nem fordulat ez, inkább átalakulás, mert kései költeményeinek ez az új poétikája szervesen folytatja, továbbfejleszti a humanista vers szabályrendszerét. A retorikai dialogikusság, láttuk, megmarad, ám jelentős mértékben átértelmeződik. A retorikai versszerkesztés fő elve – a kisebb egységek szintjén – most is idézetek egymás mellé sorolása, – a különbség abban áll, hogy a szintaktikai, nem jelentés-szervező elrendezés egyre inkább gazdagodik olyan szemantikai szerveződéssel, amely egy helyenként ugyan inkoherens, de többé-kevésbé egységes, s így rekonstruálható versjelentés létrejöttét teszi lehetővé. Az elemek izolált, egyenkénti objektivitását, semlegességét felváltja a költőileg megszervezett világkép általánossága, elvonatkoztatató érvényessége. A vers nagyobb egységeinek szerkezetét ezután is a szónoki beszéd felépítési elvei határozzák meg:¹⁸ a *De inundatione* mintaszerű *genus iudiciale*, az *Ad animam suam* *genus deliberativum* stb. Ezt a hagyományos oratorikus szerkezetet azonban a legszebb kései elégiákban átminősíti egy másfajta poétikai szerveződés: az *Ad animam suam* esetében egy tér-és

¹⁶ Karl-Otto CONRADY: Grundlagen und Sinn des Dichtens und der Dichtung innerhalb der lateinischen Tradition. In: (Hrsg. Reinhold Grimm) Zur Lyrik-Diskussion. Darmstadt 1966. 406–407.

¹⁷ A tárgyias költészet fogalmához ld. még HALÁSZ Gábor említett esszéit.

¹⁸ Hasonló versszerkezeti vizsgálatokat végzett Horváth Iván Balassi Bálint versein. Az ő kezdeményezésére kezdtük mi is a versszerkezetet a hagyományos retorikák *dispositio* és *genera dicendi* fejezeteinek segítségével vizsgálni. (Kézirat formában elvégeztük a humanista költészet szerkezettypusainak osztályozását és leírását.)

időszerkezeti hármastagolás, a *De a mygdalo in Pannonia nata* és a *De arbore nimum foecunda* esetében pedig olyan allegorizmus, amely a verslogika egészének alapelvevé válik.

A janusi verstípus átalakulását így egyszerűen szemantizálódásnak is nevezhetjük. Ennek a szemantizálódásnak Janusnál számos, általunk nem részletezett verstechnikai ismérve is van. Említettük a példázatszerűséget, az allegorizmust, a poétikailag zárt kompozíció elvét, a mitológikum szerepének megváltozását. De ide sorolható a szentenciának kulcsmondattá válása is, sőt, ha strukturális szerepüket tekintjük, akkor ide kell számítanunk az asztrológiai elemek megjelenését is. Véleményünk szerint az asztrológiai elemek végső soron a mitológikum funkcióját veszik át Janus kései költészetében, – természetesen úgy, hogy azokat nem szorítják ki teljesen. Funkcionális rokonságuk abban áll, hogy az asztrológiai elemek is „a semleges szépség darabjai,” bárhová könnyen beilleszthetők. Előnyük viszont a mitológikummal szemben igen komoly, és megfelel Janus poétikájának változási irányával: egyrészt egy jelenbeli, aktuális világszemlélet elemei, másrészt azért, hogy eleve életre, sorsra vonatkoznak, könnyen jelképesíthetők.

E felsorolásból érdemes a poétikailag legjelentősebbre, az allegorizálásra részletesen is kitérnünk.

5. Allegorikus versszerkesztés

Janus Pannonius költészetének reprezentatív itáliai kontextusáról szólva már jeleztük: a jelentős neolatin lírikusok azzal összefüggésben, hogy verstípusaikban mindig több költői szabályrendszer érvényesítenek, csaknem valamennyien visszanyúlnak az allegorizáláshoz.

Az allegorizmus jelenségét különböző szinteken lehet meghatározni. Leguniverzálisabban mint szemléletet, – s ez a középkor par excellence sajátja –, melynek lényege, hogy az egyedi formákban, tárgyokban, jelenségekben mindig valamely érzékfölkötti, valamely idealitás, eszme tükrét, képi-érzéki mását látjuk. Költészettechnikai értelemben allegorizmusnak nevezhető az allegóriának versszerkesztési elvként való használata, amikor is a vers egyetlen, illetve ha több, akkor egy rendszert alkotó allegorikus képzetet alapul, s elsődrendűen ez konstituálja a költemény struktúráját. Történeti érvek bizonyítják, hogy ez utóbbi nem független az előbbtől. Az antikvitás ezt a versszerkesztést éppúgy nem ismerte, mint ahogy szemlélete sem volt allegorizáló. (Bár természetesen használt allegóriát retorikai figuraként, egyedi trópusként.) Ebből következően idegen maradt az allegorizmus a humanista költészet nagy átlagától is. Alapvető versszervező elvként történő újraalkalmazása azonban Pontanónál, Sannazarónál éppúgy, mint Tito Verspasiano Strozzi egyes költeményeiben poétikai szükségszerűségből eredt.

Noha az antik költészet számos tekintetben bonyolultabb, összetettebb humanista imitációjánál, ám abból a szempontból mégis előzménye a humanista vers elsősorban szintaktikai szerkesztettségének, hogy az antik költeménynek soha nincs poétikailag koherens, zárt struktúrája. Az antik műfajok mind nyitottak, tehát antik poétikában eleve elképzelhetetlen *műfaji-metrikai* zártság. A *poétikai* zártság, tehát a képileg, fogalmilag, szcenikailag stb. egységes komponáltság iránti esztétikai igény pedig csak a zárt forma (lásd pl. szonett) megteremtésével egyidőben, a későközépkorban alakult ki. A vers egész voltát, lezárt, lekerekített műalkotás-jellegét az antikvitásban egyedül a retorikai komponáltság biztosította: a versgondolat logikai-retorikai értelemben teljes, töretlen és egységesen díszített kifejtése.

A XV. század költőjének így mindenképpen szembe kellett néznie egy olyan esztétikai normával, amely gyökeresen eltért mintája révén elsajátított poétikai szemléletétől. S nem térhetett ki előle, ha filológus-tudós, világidegen költészetszemléletén túl akart emelkedni, mert a középkor e poétikai újítása mögött univerzális világszemléleti változás rejlett. Ehhez az új esztétikai-poétikai ideálhoz a humanista költő három módon közelíthetett (ha végső soron megmaradt saját keretei között): 1. zárt formák imitációjával – ilyenek például Pontano szonettszerű versei; 2. törekedhetett a klasszikus antikvitás inkább logikai-retorikai zártsága ellenében egy inkább formális retorikai szinten egységes kompozícióra

– például anaforikus, antitetikus, isocolonikus stb. szerkesztéssel, vagy pedig redukcióval: úgy, hogy költeménye egyetlen hasonlat vagy metafora kifejtése; végül 3. allegorizálással. Nyilvánvaló, hogy a három lehetőség közül az allegorizálás volt a legáltalánosabban alkalmazható, és ez jelentette a legradikálisabb eltávolodást is a humanista vers aszemantikus szerkesztettségétől. Ez a humanista allegorizálás azonban maga is többféle lehet, különböző változatai technikailag, poétikai újdonság és esztétikai érték szempontjából egyaránt széles skálát alkotnak.

Az allegorizálás legegyszerűbb változata az *előszámláló allegorizmus*. Előszámlálónak, enumerálónak neveztük el a típust, mert e költői eljárás jellegzetessége, hogy a vers központi allegóriáját elemeire bontva fejt ki, racionalizálja. E típusba tartozik például Tito Vespasiano Strozzi híres petrarkista modorú versének hajó-allegóriája:

*Unda hic sunt lachrymae, venti suspiria, remi
Vota, error velum, mens male sana ratis.
Spes temo, curae comites, constantia amoris
est malus, dalar est anchora, navita Amor.*

A második típusba a *kifejtett, példázatszerű, hasonlatszerű allegorizálást* számítjuk. Legreprezentatívabb, legművészebb alkalmazása talán Giovanni Pontano *De phoenice ave et de amante* című verse, amelyre érdemes kitérnünk, mivel mintaszerűen példázza, hogy a humanista költészet nyelvén allegorizálással hogyan valósítható meg a vers olyan poétikai strukturális egysége, amelyet sem az antik, sem a kortárs neolatin líra egyébként nem ismert. Míg az antik vagy átlagos neolatin költő a fönixmadár történetét elbeszélésként vagy mitológiai hasonlatként, egyszerű díszítő példaként komponálta volna versébe, addig Pontano sajátosan többértelmű jelképes kapcsolódást hoz létre a két történes között. Az első hat sor, noha kevésbé reflektáltan elbeszélő-leíró jellegű – a fönixmadár önégetésének és újjászületésének történetét mondja el – már önmagában is szimbolikus. A jelképes értelem ugyan még csak sejthető: az ismétlések az egyes mozzanatoknak kiemelt jelentőséget, nyomatékot juttatnak: „instruct his *nidum, nido mox incubat ales, incubitu flammis excitat inde suo*”, – majd az olyan hangszimbolikus jelenségek, mint „ortus”/„obitus” előlegezik a jelképes jelentés egyik összetevőjét: pusztulás és születés egységét. E kettőből az olvasó számára már nyilvánvaló a mitikus történet erotikus szimbolikus mellékértelme. Ezután a cím és a jelképes értelem keltette várakozást lerombolva a szerelmes története meglepetésszerűen „et contra” kapcsolódik a fönixmadár-jelképhez. A vers finom ironiájának megnyilvánulása ez, hiszem ezután az előbbi történes mását kapjuk, csaknem ugyanazokkal a vezérszavakkal elbeszélve, (*Seligit, incubat, moritur/uritur, reedit/fit*). Így végül allegória és allegorizált egysége párhuzamosság és ellentétesség, azonosság és különbözőség dichotómiájában, feszültségében bontakozik ki, melyet a verszárlat – a költői hagyománynak megfelelően szentenciászerűen is megfogalmaz:

*Ille tamen post mille annos, post saecula dena,
ast hic quoque die nascitur et moritur.*

A harmadik típust két egymástól olyannyira különböző vers, mint Pontano *De Palma Brundusina et Hydruntina* című verse és Janus Pannonius mandulafa-költeménye reprezentálja. (Más példát erre az allegorizálásra nem találtunk.) Mindkét vers különössége – hiszen ez a humanista lírában különösen ritka –, hogy allegóriájuk kifejtetlen marad, a jelentett nem azonos sem a kép emblematikus jelentésével (Pontano pálmája a hűség emblémája) sem a mitikus történes (Phyllis története) denotatív jelentésével, konnotatív többértelműségüket még az általánosító, didaktikus zárószentencia sem veszi vissza. A két vers közötti párhuzamokat tovább is elemezhetnénk: például nagyrészt azonos a felépítésük: mindkettő mitikus-hiperbolikus illetve emblematikus kezdő képből, allegorikus narratió-

ból és kérdő formájú, mitologikus zárószentenciából áll. Most azonban számunkra ennél fontosabb Janus allegorizálásának értelmezése.

Az első négy sor mitológiai nyelvű, ellentétben átcsapó, hiperbolikus, gradációs felsorolás. Funkciója a jelenség csodás, különös voltának kiemelése: „eset mirabile”. Az ezután következő összesen két soros (5–6. sor) narratio retorikai kidolgozás tekintetében éppen ellentéte az előzőeknek: rendkívül sűrített, tiszta, önálló – vagyis nem mitologikus, nem emblematis stb. – jelképpé emelt elbeszélés, s a hangneme is új: affektív, tragikus pátozzsal teli. Végül záró két sor (7–8. sor) megszólító, kérdő szentenciája tökéletes koherenciával vezet vissza a mandulafa egyedi jelképét a verskezdet általánosító, mitológikus költői nyelvére. A *Phylli* megszólítás ugyanis nem metonimikus ebben a kontextusban – ellentétben Progne-val, aki egyszerűen a fecske metonimikus képe – hanem olyan azonosító metafora, amely a mandulafa sorsának allegorikus értelmét tágítja tovább a szenvedélyes, várakozást nem ismerő lélek önpusztító, tragikus sorsának általános jelképévé. Janus e megoldása Pontano líráját nem számítva, korában egyedül álló. Az allegória az ő költeményeiben úgy vált szerző elvévé, hogy a bevont mitológikum metaforikusan annak jelentését gazdagítja. A magyar költő annyiban mégis az olasz kortárs mögött marad, hogy ugyanez a képi koherencia verse elején hiányzik: az első négy sor ugyan retorikailag tökéletesen megszerkesztett, ám kissé eklektikus. Az elemek nem koherens sokszerűségén még mellékértelmeik hasonlósága („dél”, „melegség”, „boldog vidék”) sem segít.

Az allegorizálás utolsó két változatának rövid jellemzése is igazolja Janus fentebb megfogalmazott költészettörténeti értékelését. Ez utóbbiak szintén az ő nevéhez fűződnek, olyannyira, hogy a negyedik változatra, az *allegorikus szerepverse* a *De arbore ninium foecunda*-n kívül eddig nem találtunk más példát. A vers formai újdonsága a humanista lírán belül olyan feltűnő, hogy felvethető: vajon a költemény nem inkább két alapvetően eltérő formából, vagyis az ovidiusi hagyományú humanista elégiából és a középkori lírában rendkívül gyakori allegorikus, első személyű szerepversből (vagy éppen annak siralom, panasz-vers változatából) született-e? Néhány egyéb jelenség is arra utal, hogy ez a feltevés talán nem is túl merész, és talán nem volna haszontalan megvizsgálnunk Janusnak a középkori kultúrához való kétségtelenül vékony szálú, de létező poétikai kapcsolódását. Nemrég előkerült versei egyikében olyan bibliai hasonlatot használ, amely egyben a középkori latin líra egyik leggyakoribb toposza: „Sed sic nitescit improbus inter probus, spinas ut inter lilium”. Korai elégiájában, a Perinushoz címzettben, a szent szűz (sanctissima virgo) áldását kéri barátja utazásához. Az árvízről írt versében az özönvizet nem hasonlatként, mitológiai párhuzamként fűzi az árvíz leírásához, hanem tipológiai allegorikus viszonyt teremt közöttük. Ez a *tipológiai biblikus allegorizálás*¹⁹ alkotja áttekintésünkben az allegorizálás ötödik típusát. Janus e versén kívül még Sannazarónál bukkantunk hasonló tipológikus allegóriákra. (Végül az allegorizálás mellett szintetizáló költőre törekvést láthatunk legszebb elégiájában, az *Ad animam suam*-ban is, melynek beszédhelyzetét, féldialogikus formáját csak a középkori dialógusköltészet egyik válfajának, a test és lélek beszélgetésének hagyományából eredeztethetjük. E hagyományban már benne rejtett a janusi elégia alapszituációja: test és lélek örök metafizikai ellentéte, s ennek az ellentétnek dialógusban, ill. az egyik fél panaszában történő kibontakoztatása. Így feltehetjük, hogy e vershagyomány nyújtott lehetőséget Janusnak sajátos, neoplatonikus átértelmezésére.

E néhány középkori poétikai sajátosság még a korábban említettel együtt sem sok – s noha számuk bizonyára szaporítható volna –, nem enged többre következtetni, mint, hogy a humanista költészet elsődrendű alkotásaiban mindig egyesül a tudós-filológus szemléletű antikvitáskultusz valamely újabb lírai tradíció jelentésszervező, kompozicionális, sőt egyéb (figurális, tropikus, verselés stb.) sajátosságával. S ebben Janus a jelentős kortársakéhoz hasonló utat járt be. Nem tudjuk, mennyire tudatosan. Pszichológiai, szociológiai magyarázatot könnyű találnunk: Halász Gábor a minta-humanistával a szívvel-lélekkel olvasót állítja szembe: az itthon elmagányosodó Janus Pannonius számára „... a

¹⁹ Erich AUERBACH: *Typologische Motive in der mittelalterlichen Literatur. Schriften und Vorträge des Petrarca-Institutes*, Köln, 1953.

társaság helyett fölragyogott a könyv, és letört, kielégítetlen szelleme a visszakívánczolás élményében megismerte a múlt költői varázsát . . . A végre szívvel olvasó Janus Pannoniusból szívből fakadt föl az írás is”²⁰ – írja. Kardos és mások a poeta doctus, a problémátlan csodagyerek és a meghasonlott, testileg-lelkileg megtört lírikus ellentétét hangsúlyozzák. Mi ezzel szemben költői szükségszerűségről szóltunk, s ennek motivációját szellemi-költői igényességében láttuk. Azt az egységes, költőileg megszervezett, filozófiai, asztrológiai indíttatású világszemléletet, amely a kései elégiák reprezentatív sorában kibontakozik, csak az átlagos humanista poétikából kinövő költő teremthette meg. És ha az átlagos humanista líra jelentésnélküliségére, és Pontanót, Sannazarót kivéve még a nagyobb lírikusok (Poliziano, Tito Vespasiano Strozzi) lírai világképének differenciátlanságára, feszültségelenségére hivatkozunk, Janust márcsak ezért is a legjelentékenyebbek közé kellene sorolnunk.

Saját lelkéhez írt beszédét pedig – költői fejlődése betetőzéseként – elfogultság nélkül sorolhatjuk a legszebb humanista költemények közé.

Éva Kocziszky

LA NAISSANCE DE LA POÉSIE OBJECTIVE NÉOLATINE DANS LES ÉLÉGIES DE JANUS PANNONIUS

L'étude résume d'abord les lois poétiques de la poésie humaniste: 1° le poème humaniste en général est un ouvrage qui naît de l'arrangement combinatoire en vers des citations prises au sens strict ou plus large du mot. 2° Ce principe combinatoire de l'organisation du vers est avant tout de caractère syntactique, donc la combinatoire n'a pas pour but une structuration qui a pour résultat un surplus de signification, et qui crée une structure de signification poétiquement homogène. 3° En dehors de la structure, l'autre constituante principale du vers humaniste, c'est sa fonction littérale et de vie publique: c'est ce qui intègre le créateur du vers dans une micro-société représentant l'idéal culturel antiquisant du septant humaniste. En ce qui suit, l'étude essaie d'ébaucher les divers changements de ce type fondamental, à partir des essais de poétique synthétique de Pontano, de Sannazaro, de Poliziano jusqu' à la grande transformation de la poésie élégiaque tardive de Janus Pannonius. Dans cette vue d'ensemble, le Janus tardif s'avère l'une des figures les plus considérables de la poésie néolatine de son époque. A l'aide de sa manière de représentation exemplaire, de la construction allégorique de ses vers, de l'adaptation moderne des propriétés poétiques et des types prosodiques divers (antiques et médiévaux), il fait évoluer sa poésie humaniste modèle antérieure vers une variante moderne de la poésie lyrique néolatine de son époque, vers une poésie objective, antiquisante et faisant abstraction de l'individualité.

²⁰ HALÁSZ: i. m. 110.

RÁDAY PÁL AZ EMLÉKÍRÓ

I.

Ráday Pál igen sokoldalú alkotó egyénisége s munkássága mind a történet- és irodalomtudományban, mind a művelődés- és egyháztörténetben egyre inkább elnyeri méltán megérdemelt helyét. Sajátságos, hogy a viszonylag hosszú tudományközi értékelési folyamatban az irodalom és irodalomtörténet reagált az elsők között Ráday életművének becses értékeire, és már igen korán, a XIX. század folyamán a legjobb „értők”-et bírta elismerő szóra, de egyszersmind beható vizsgálatokra is. Elég csak Kazinczy Ferenc, Arany János, Toldy Ferenc, Szinyei József, Ferenczi Zoltán, Beöthy Zsolt, Bodnár Zsigmond, s nem utolsó sorban Négyesy László nevét kiemelnünk.¹

Mindazonáltal nem olyannyira teljes és problémamentes még a mai irodalomtörténeti képünk Rádayról, mint sem ahogyan az a köztudatba egy jó évszázad alatt beleivódott. Így például a történeti, egyháztörténeti vizsgálatok helyzetéhez viszonyítva állapította meg 1953-ban egyik nem irodalomtörténész méltatója (Pap László), hogy mindezideig „... a Rádayval való foglalkozás terén az irodalomtörténészek tűntek ki.” Szép és csábító szavak, de csak magunk hitegetése lenne, ha a múlt kétségtelenül jelentős eredményeit nem tagadva, ne látnánk a fogyatékoságokat, s ne lépnénk tovább. Igaz ugyanis, amit Benda Kálmán fogalmazott meg 1955-ben, hogy „a vallásos verseket író Rádayt már régóta számontartja irodalomtörténetünk, – a nagyhatású publicistát azonban nem ismeri”. Hasonlóképpen folytathatjuk: Rádayt mint a világi versek, a szerelmi énekek és a mulattató versek szerzőjét, továbbá mint a prózairót; az életírás, a napló, a vallomás-imádság és a levél műformák művelőjét alig ismerjük, s munkásságának számos mozzanata még felderítésre vár.² Helyesen irányította a figyelmet Esze Tamás a további feladatokra még 1954-ben: „... az irodalomtörténetnek (is) tudomásul kell vennie, hogy Ráday jelentősebb és nagyobb író, mint eddig gondoltuk.” Valóban, az utóbbi két évtized irodalomkutatása sokat tett, mégha nem is eleget, annak érdekében, hogy egy teljesebb, sokoldalúbb Ráday-kép alakuljon ki a jelentős irodalomtörténeti előzmények nyomán. Kiváltképpen Hopp Lajos idevágó munkásságára kell előljáróban is utalnunk.³

Kétségtelenül mélyek viszont a gyökerei annak az irodalomtörténeti felfogásnak, miszerint Ráday sokrétű, sokoldalú írói szerepét és értékeit valósággal szokássá vált hol egyik, hol másik irányba leszűkíteni, hol egyik vagy másik műfaj, tárgykör vagy műforma javára, illetőleg kárára megítélni. Már

¹ KAZINCZY Ferenc: A Rádayak. Felsőmagyarországi Minerva, 1827. II. 1227. – ARANY János: Írói arcképek, Ráday Gedeon. Összes munkái V. 1884., 258. – FERENCZI Zoltán: A népies versalakok története műköltészetünkben, 1879., 90. – BEÓTHY Zsolt: A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése, I. k. Bp., 1890., 99. – BODNÁR Zsigmond: A magyar irodalom története, II. k. Bp., 1891. 445. – NÉGYESY László: Ráday Ráday Pál munkái. Összeállítás és bevezetés, Bp. 1889., 216.

² PÁP László: Ráday Pál egyházirodalmi munkássága. Református Egyház V., 1953. 19. sz. 18. – BENDA Kálmán bevezetője in: Ráday Pál iratai I. Bp. 1955. 21.

³ ESZE Tamás: A Rákóczi-kor publicisztikája. (Előadás a Ráday-munkaközösségben, It 1954. 22–25. – HOPP Lajos: Ráday Pál. Továbbá: Követi és udvari diáriumok; in: A magyar irodalom története II.; Szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp. 1964. 356–358., 366–369. Uő.: A lengyel–magyar hagyományok újjászűletése, Bp. 1972. 97–107.

Négyesy László találóan mutatott rá e jelenségre: „Ráday Pálban az irodalomtörténet az író megfelel, s egyik felére ruházta az egész dicsőséget. Csak a költőt emeli ki, jobban is a kellesténél, s mellőzi a prózaíró.” S azóta is sokan nagyobbreszt csak a kiváló vallásos költőt látták benne; vagy éppen ellenkezőleg, csupán a pietisztikus szellemű imádkozóra, a kegyességi próza hivatott művelőjére tekintettek. Nagyobbára és sokáig Ráday számára csak egy könyve, a *Lelki Hódolás* biztosított helyet az irodalomtörténetben.⁴

Ma már túl vagyunk e látásmódon. Irodalomtörténeti kézikönyvünk (II.) – bárha formálisan még „megfelezi” az író, munkásságáról a két-féle tárgy szerint megosztott és elhatárolt fejezetben szólva, – mégis helyesen hangsúlyozza, hogy a költő és a kegyességi prózaíró mellé egyúttal hathatósabban kell odaállítanunk a Rákóczi-szabadságharc politikai irodalmában tevékeny és jelentős irodalmi alkotást hagyó Rádayt. Ugyanakkor találkozunk máris olyan, a fentebb említett egyoldalúságot megfordító nézettel is – ugyanezen Kézikönyv III. kötetében – ahol a „kiáltványszerző és diplomata” mellett csak mintegy mellékesen megemlítik, hogy Ráday mint „imádságkönyv-író is szerepelt az irodalomban”, de már a költő Rádayról itt emlékezet sem maradt.⁵

Akkor juthat tovább az irodalomtörténet a tárgyban, ha a részben még közzé sem tett Ráday-életmű eddig homályban maradt részeinek megvilágítása után egy teljesebb, egységesebb képet tud majd felmutatni. Ebben a képben mind a költői, mind pedig a prózaírói értékek egyaránt érvényre juthatnak, s hitelesebben reprezentálhatják szerzőjüket. Ehhez kívánunk hozzájárulni az emlékirás tárgykörében.⁶

Minden tekintetben s egyetemesen érvényes alapot jelentenek e kívánatos irodalomtörténeti célkitűzésnek megvalósításához Ráday műveinek fenntartás nélkül elismert nyelvi és stílusbeli értékei. Egész ismert életművét meghatározza, valósággal egységbe fonja a szellemet és érzelmet egyaránt kifejezni tudó sajátos előadásmódja, a már kortársaitól is csodált kitűnő fogalmazó készsége, „sebesen járó nagy pennája”, visszafogottságában is szárnyaló stílusa, igényes, széles alapokon nyugvó poétikai – retorikai felkészültsége; továbbá az „írásban levő szép magyarsága”, a „született nyelvünkhöz való indulata”, „dicséretes magyari stílusa”, s végre is gazdag változatosságot teremtő, sok összetevőjű írói alkata. „Zengi nyelvem ékesen” – írta egyik vallásos énekében. Úgy véljük, hogy az „ékesen” szólásnak ez a tudatos műgondja minden más munkájának is sajátja. Ebben az írói műgondban rejlik – nem utolsó sorban – irodalomtörténeti értéke.⁷

A nyelvben, stílusban és alkotásmódban egységes életmű szükségszerűen szerteágazóvá válik, s tartalmában, kifejező formájában egyaránt a legkülönbözőbb műfajok gyakorlatát, s más-más követelmények valóra váltását igényli. A Rádaytól művelt igen sokféle műforma láttán kézenfekvő a kérdés, vajon miből fakadhatott s hogyan is valósulhatott meg ez a talán túlon-túl is gazdag változatosság? A személyes adottságok mellett, mindenekelőtt az író korának rendkívül bonyolult hatóerőire – amelyeket már kezdünk jobban ismerni – kell elsősorban utalnunk magyarázatul.

A XVIII. század első felének írói az új és régi eszmények, a múlt és jövő formavilágának konfliktusai közepette több irányban keresik kibontakozásukat. Ráday – aki a századfordulón a huszadik életévét épp hogy meghaladta, már sok tekintetben az újat hozó, és nem a „pihenő” vagy „erőgyűjtő” századnak embere. De ugyanakkor műveltségének, írói alkotásának s felkészültségének

⁴NÉGYESY László: Ráday kiadás . . . i. m. 58., 67. – Továbbá a tárgyhöz: GORZÓ Gellért: Rádai Ráday Pál. Bp. 1915. 1–200. – MÁRKI Sándor: Énekköltés a múlt századból, Bihar, 1884. 114–115. – PRUZSINSZKY Pál: Ráday Pál. Prot. Szemle, 1912. 355. – KOLOZSVÁRI Andor: Vallásos költészetünkben, Sátoralja, 1895. 48–49. – NAGY János: Régi egyházi énekeink hatása R. P. költészetére, 1910. Különnyomat.

⁵A magyar irodalom története, II. i. m. 357. és a III. kötetben (szerk.: PÁNDI Pál); MEZEI Márta: Ráday Gedeon, Bp. 1965. 64–65.

⁶Ráday műveinek kiadásai közül alapvető: Ráday Pál iratai, 1–2. kötet. Kiad.: BENDA Kálmán, ESZE Tamás, MAKSAJ Ferenc, PAP László, Bp. 1955 és 1961., 828. i. 560. (A harmadik kötet még kiadás előtt.) – NÉGYESY László idézett közreadás.

⁷NÉGYESY: i. m. 19., 27., 67., 69., 126. – GORZÓ i. m. 13–15.

számos összetevője a lehanyatló XVII. században még mélyen gyökerezik. Így például a század legelején írt verses művének költője még nagyobb részben a hagyományos irodalmi gyakorlatot viszi tovább. Nem látványosan, de alapokat mozgatóan lendít előre többek között az istenes énekekben is, amikor már az új század igényei szerint a kegyesség hangjaihoz választékosabb formát, hajlékonyabb nyelvet, finomabban ihletett költői eszközöket tudott felvonultatni. Költészetének eme – mondhatni – modernbb adottságából következik énekeinek távlatos népszerűsége, közkedveltsége a következő századok hitéletében.

A szakirodalom gyakran jogosan felveti – kiváltképpen verses, lírai alkotásai kapcsán –, hogy Ráday költészetében nem leli meg a hagyományos, a barokk XVII. századra oly jellemző szenvedélyes érzelmkifejezést; azokat az egyénítő ízeket és színeket, alkotásmódbeli törekvéseket, amelyeket annakidején mind a magán, mind a nemzeti tematikában rendszeresen, elvárhatóan tapasztalni lehetett.⁸

Magyarázni szokták mindezt Ráday szelíd, csendes érzületével, higgadt megfontoltságával, „diplomátának termett” alkatával, de kevés szó esett arról, hogy ez a megcsendesült világlátás elsősorban magából a korból, a XVIII. század változó világából fakad. A szabadságharc vihara időlegesen még felveti ugyan a lehetőségeket egy más szemlélet kibontakozásához, de a század ezen első, alig évtizednyi fellángoló periódusa kényszerűen átadja helyét azoknak az erőknak és folyamatoknak, amelyek már a „levegőben” voltak. Ráday tipikusan ennek az átalakulóban levő kornak írója, szemléletét az itt tettenérhető ösztönzőkből egyértelműen megérthetjük. A XVII. század nagy szenvedélyei egyre inkább elcsitulnak, az írók új, életközeli realitásban, a mindennapok világában keresik témavilágukat s előadásmódjukban is ilyen irányú kifejezésre találnak. Helyesen állapítja meg Németh László, hogy a XVIII. század embere a „szenvedélyek viszonylagos csöndjébe” jutva inkább hitt az „ész szenvedélytelenségében” és a „kedély mosolygó fölényében.”⁹ Ráday még nem teljesíti ki ugyan ezt a felfogást, de kétségtelenül ezen az úton van már.

II.

Nem tagadjuk s nem is kisebbítjük Ráday költői alkotásainak értékeit, de az újabb vizsgálatok egyre inkább arról győznek meg, hogy mind nagyobb súllyal a prózai műveket kell az értékrend előterébe helyezni. Már Négyesy László hangsúlyozta, hogy a magyar próza történetében „legalább az a hely illeti meg Rádayt, mint a költészetben.” Azóta ennek a megállapításnak közelebbi megvilágítására, még alig történt valami, noha az újabb feltáró munka, – így elsősorban az eddig közzétett Ráday művek két kötete – sokkal szélesebb alapot biztosít már ehhez, mint annak előtte. Világosabbá vált az is, hogy a XVIII. század új, más szemlélete mennyiben járult hozzá általában is a kort hűen kifejező prózairás primátusához és fellendüléséhez. Ráday kitűnő és igen gazdag alkotás-sorral reprezentálja korában rendkívül sok műformát kialakító prózáját. A protestáns műpróza hagyományok nyomán, majd a barokk sajátos felhasználásával és idejekorán való átformálásával kétség kívül átlagon felüli teljesítményt tudott a prózában nyújtani.¹⁰

A századforduló különösen sokféle műformát teremtő prózájában a memoárok nagy műfaj-családjára érkezik el – a kor igénye szerint – az egyik legszélesebb körű gyakorlathoz. Erős belső íráskényszer hatására a társadalom szinte minden rétegéből sokan tollat ragadnak, hogy a megért történelmi múlt

⁸NÉGYESY: i. m. 68. – GORZÓ: i. m. 132–137.

⁹GYENIS Vilmos: Emlékirat és anekdota, (A XVIII. századi magyar széppróza alakulása a két műfaj kapcsolatában) ItK 1970. 305–321. – NÉMETH László: Vázlatok a XVIII. századhoz. In: Európai utas, Bp. 1973. 189.

¹⁰HOPP Lajos: A magyar irodalom története II. i. m. 357. – BÁN Imre: Ráday Pál iratai, ItK 1963. 238–240. – NÉGYESY: i. m. 67.

emlékeiről és az embernek abban játszott szerepéről számot adjanak. A legkülönbözőbb emlékirásai formák nyerne polgárjogot. Az egészen egyszerű krónikától, a diáriumszerű feljegyzésektől a változatos félműfajokon át, egészen klasszikus emlékirat s vallomástípusokig Európa-szerte hatalmas repertoár halmozódik fel belőlük. A XVII. század nagykoncepciójú barokk memoárja hazánkban is reprezentatív művek megalkotásához érkeznek el éppen a századforduló környékén, de egyszerűsített színes alapon jelen van már a XVIII. század új irányba ható, leegyszerűsödő típusa is.¹¹

Ráday alkotó időszakában – néhány fontos kivételtől eltekintve, mint például Rákóczi művei – már az a sajátos XVIII. századi emlékirói szemlélet lép előtérbe, amely nem a történelem nagy eseményeire tekint elsőrendű személyes megörökítő céllal, hanem az, amely sokkal inkább a mögöttes és egyszerűbb emberi viszonylatokhoz fordul előszeretettel. A történelmi események ekkor legfeljebb kerettel, kedvező alkalmi tényezőkkel szolgálhatnak ugyan, de a történelem menetében beleszólni már alig tudó emlékezők figyelme inkább arra irányul, hogy hol egyszerű eszközökkel, hol már kimondottan szépírói szándékkal a maguk külön világát mutassák be. Ezek az alkotások főként azt kívánják bemutatni, hogy írójuk miként látta és hogyan fogta fel a közvetlenül körülötte levő életet, s benne természetesen a saját személyéhez fűződő napi eseményeket. Ráday Pál ennek az átalakulóban levő emlékirási gyakorlatnak a követője s termékeny művelője.¹²

Ráday prózájából ezúttal csak azokat a munkákat és összefüggéseket vizsgáljuk, amelyek az emlékirás igen széles értelmében felfogott, laza építkezésű műformáihoz, vagy esetleg csak az oda vezető úthoz kapcsolódnak. Ilyen értelemben foglalkozunk a szerző lengyelországi és benderi útinaplóival, diáriumaival, egyéb emlékezhagyó írásaival, önéletrajz-vázlatával, s nem utolsósorban a *Leiki hódolás* című imádság-vallomásaival. Ráday nem jut el itt az emlékirási formák klasszikus típusainak – az emlékiratnak, az önéletráshoz vagy a vallomásnak – teljes érvényű megvalósításáig, ámde olyannyira jellegzetesen beolvasztja az említett három fő típus alapvonásait, hogy azok közelebbi vizsgálatra felettebb érdemesek, s műfaj történeti szempontból is meggyőző dokumentumokat szolgáltatnak.

Témánk megközelítésében először szerzünk magyar nyelvű, követségi diáriumait, útinaplóit vizsgáljuk: egyfelől az 1705-ből való *Lengyelországi útinaplót*,¹³ másfelől az 1709-ben írott *Benderbe menő utazásának diáriumát*.¹⁴ Mindkét utazás politikai céljai jól ismertek; Rákóczi személyes megbízásából magas diplomáciai feladatokat látott el a lengyel, svéd, s török összefüggésben. A művek történelmi forrásanyagát a történettudomány már hasznosította.¹⁵ Irodalomtörténeti oldalról azonban, mint az emlékirásoknak egyik jeles típusáról csak kevés szó esett.¹⁶

¹¹ Yves COIRAULT: *Nouvelles et mémoires, Cahiers de AIÉF*. 1975. N°. 27. 145–169. – GYENIS V.: i. m. i. h., az emlékirathoz adott bibliográfia. – RAYMOND Queneau: *Encyclopédie de la Pléiade; Littérature... Memorialistes, Connexes et marginales*, Paris, 1958. 2058. és az ott adott irodalom.

¹² KÖPECZI Béla: *Emlékirat és vallomás*. Nagyvilág, 1976. 604–611. – Pierre RÉTAT: *Mémoires pour l'histoire des sciences et des beaux-arts*. XVIIIe siècle, N° 8. Paris, 1976. 166–187. – Yves COIRAULT: *Autobiographie et mémoires (XVIIe–XVIIIe siècles) ou l'existence et naissance de l'autobiographie*, Extrait. Paris 1976. 937–956 – G. GUSDORF: *L'autobiographie en France*, Paris, 1971. 226–228.

¹³ Ráday Pál naplója lengyel és svéd követségéről. *Diarium itinerationis in Poloniam simulque legationis ad anlm Svecicam et Stanislai neo electi regis Poloniae*. Az autográf kéziratból kiadja: R. P. iratai i. m. 284–296.

¹⁴ *Benderben menő utazásomnak diáriuma 1709*. Kiadja NÉGYESY: i. m. 185–208.

¹⁵ BENDA Kálmán bevezetője és a jegyzetek R. P. irataihoz. i. m. i. h. – Uő.: Ráday Pál politikai iratai, levéltári közemények, 1954. 142–151. – JERNEI János: R. P. benderi követségének naplója. *Tudománytár*, 1841. 117–178, 123–194. – ERDÉLYI Pál (E. P.): R. P. Naplója MKSZ, 1898. 316–317. – Rákóczi Tár I. Kiad. és bev. THALY Kálmán, Pest 1866. 397–419.

¹⁶ *Utazások a régi Európában*. Válogatta és jegyezte BINDER Pál. Benne Ráday Benderi naplójából. *Kriterion*, Bukarest, 1976. 170–179. – HOPP Lajos: *A lengyel–magyar hagyományok* i. m. i. h.

Első pillantásra e naplók írásának indító okaiban nem látszik éppen írói szándék munkálni vagy kiváltképpen szépírói törekvés hatni. Tudjuk egyébként, hogy hivatalbeli kötelezettségből indul az ilyen diáriumoknak vezetése: Rákóczi a fejedelem és író egyképpen előírta diplomatáinak, hogy utazásaik folyamán részletekbe menő feljegyzéseket készítsenek. Úgy tűnhet mintha Ráday is csupán ennek a kötelezettségnek megfelelően járt volna el, s hivatalos teendőire korlátozta volna kitűnő íráskészségét. Kiderül azonban, hogy nem így van! Ismeretes, hogy a XVII–XVIII. században már széles körben virágzott a nem hivatalos naplói írási gyakorlat, s ennek más jellegű, irodalmibb szemlélete akarva-nem akarva erősen befolyásolta a követségi diáriumokat is. Sőt, a naplóírás tanított „tudománya” eleve a köz és magán viszonylatok összekapcsolását és szenvedélyes megörökítését írta elő. Pápai Páriz Ferenc például, aki maga is szép példáját nyújtja a Szenci Molnártól napjaiig húzódo naplóvezetés elvi s gyakorlati megvalósításának, mint tanár így teszi kötelességévé külföldet járó tanítványának a naplóvezetést: „Curiosus legyen, írjon mindent diáriumába, amit lát és hall”. (Pápai felfogása s műveltsége egyébként nagyon közel áll Rádayéhoz s emberileg is megértették egymást, amit levelezésük mutat.)¹⁷

A naplóíró számára, ha jó megfigyelő és megfelelő kifejező készsége, elbeszélni tudása van, a napló-keret kitűnő írói lehetőségeket ad: megragadhatóvá teszi a kor írólag felidézni, megörökíteni érdemes eseményeit, az adott életbeli viszonylatokat, a kortársak jeles vagy szégyenletes cselekedeteit; sőt elbeszélhet, mesélhet megszólaltathat, s kitérőket, kispikákat egységeket építhet az adott műformakeretbe.¹⁸

Ráday felkészültségéből és erős írói hajlamából fakadóan, e követi diáriumok a naplóírásnak ezt az összetettebb, művésziileg magasabb rendű típusát testesítik meg. Nem zárkózik be a hivatalos politikai, diplomáciai teendők világába, sőt még mint köteles naplóvezető sem érzi szükségesnek ezt az oldalt kiemelni. Nem a történelemnek alávetett tények és események szimpla rögzítését érzi feladatának, – mint ami a pusztán históriát szolgáló kezdetleges diáriumnak sajátossága – de eljut az írói önkifejezés érettebb szintjeihez.¹⁹ A köteles naplóból is, a kitérőkből is egyaránt felszínre tör az író gazdag élményvilága, az itt vagy amott tapasztalt érdekes esetek sokaságának meglevenítése.

Ha a Ráday-útinaplók létrejötteinek közvetlenebb egyéni okait figyeljük, meglepetéssel tapasztaljuk, hogy írójuk már a legelején mennyire önálló programszerű alkotóelvetek vall. Eszerint nem csupán „a felséges erdélyi fejedelem, II. Rákóczi Ferenc őfelsége kegyelmes parancsolatjából”, de „bővebb relációért és circumstancialiter”, csak az érdekesség kedvéért is a „magam indulatjára . . . pro curiositate formáltam ezen diáriumot, amint következik.” E világos írói célkitűzését mindkét naplójában végig megtartja; mindig minden mellékes behatóan érdeklí, s szinte az összes curiositást feljegyezi a „kötelező” penzumon túl, csakis a maga idejének mulatására.²⁰

Az elvek megvalósításának folyamatában először is figyelemreméltó, ahogyan a hivatalos mondani-valót egyre inkább fellazítják az egyéni meglátások. Láthatóan mindent megtesz Ráday a diplomáciai feladatokról való számotadás érdekében: „mindenről bőven informálódtam”, – írja, de mégis akarva-nem akarva egy más szemléletű élményvilágba csúszik át. Sok esetben csak kezdetleges „mellékesek”, apró személyes észrevételek bontogatják így a Kemény Jánostól „derék dolgok”-nak nevezett fő

¹⁷ Szenci Molnár Albert Naplója. In: Sz. M. A. válogatott művei, TOLNAI Gábor és VÁSÁRHELYI Judit gondozásában, Bp. 1976. 467–553. – GYENIS Vilmos: Szenci Molnár Albert a XVIII. századi hagyományban, Acta Szegediensis, 1977. – Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak, Bevezette és gondozta NAGY Géza. Bukarest 1977. Naplója: 135–177. A naplóvezetésről tanácsa: 418.

¹⁸ Jó példa erre Bombelles márki óriási méretű, közel harmincezer lapra terjedő napló-folyama, mely széles alapon mutatja mi mindent tud magába olvasztani a napló-keret. *Marquis de Bombelles: Journal*, I. 1780–1784., Genève, 1978. 402.

¹⁹ Vö. Pierre RÉTAT (i. m. 170–172.) eljárásával, mely kitűnően végigkíséri a „históriát szolgáló” emlékirást azon az úton, ahol a fellazulása után magasabb rendű formákhoz érkezik.

²⁰ Lengyelországi naplója, i. m. 284. Benderi naplója, i. m. 187.

tematikát, hogy aztán – hozzá hasonlóan – a későbbiekben már ne tudjon ellenállni a teljesebb elbeszélő egységek beiktatásának se. A kezdetleges típusok bőven előfordulnak a követi küldetéssel szorosan összefüggő részekben is, mint például amidőn leírja, hogyan sikerült tárgyaló partnerének „elméjét megvilágosítania” Erdély országának valódi státusa tekintetében; vagy miként „beszélte ki” a zaproszki kozákok generálisa a „moszka birodalom alatt való nyomorgatásokat”; vagy miképpen javallatták neki familiariter, hogyan lehetne „az német uraságot egészében lerázni”.²¹

A politikai természetű jegyzéseket diplomáciai pletykák, mendemondák, mellébeszélések hangolják át, s ezeknek elbeszélésétől szerzőnk éppen nem idegen. Még különválasztja ugyan ezeket a komoly témáktól, de tolla ellenállhatatlanul siklik a fantázia teremtette esetek felé. Így például megörökíti, hogy sokan tudni vélik a „jövendőbeli hadakozás kezdetét”, mert „a török császár Konstanczi-nápolyban másfélezer erszény pénzt tétetett fel egy kőoszlopra hadak fogadására”. Egyenesen keresi az ilyen tárgyak „lelőhelyét”, beszámol róla, hogy miként vendégelte meg Gyömlői ágát embereivel „csaknem egész éjfélig, . . . több, más dolgokról diskorálván”.²²

Mindenkor kitűnő megfigyelőnek bizonyul, mindent észrevesz és fontos vagy csak egészen „aprólékos observációkat” fűz a látottakhoz. Efféle megjegyzései többször reális közérdekű javaslatokba torkollanak a diplomáciai témán messze túllépve: „observáltam, hogy a szilzki havasokon kereskedésnek okáért jó volna egy városocskát vagy falut építeni, minthogy a moldvaiak a nagy irtóztató máramarosi havasok miatt nem igen tudnak általjárni . . .”. Más alkalommal öntudattal s gyakorlati érzékét elrúlva írja, hogy Dragumir mellett kíváncsiságból megtekintette azt a „büdöskő bányát és dohottát . . . mit a felséges fejedelem kezdette csináltatni”, és beszámol, hogy milyenek tapasztalta annak aktuális állapotját.²³

A külföldön utazó, Bethlen Miklós vagy Szepsi Csombor Márton módjára nagy öröme van, ha egy-egy honfitársával találkozhat az idegen földön. S meg is adja a módját az ilyen rátalálások érzékletes előadásának. „Látogatásomra jött egy török zászlótartó, – ki magának feleségül vette egy magyar rabnak asszonyát . . . kinek urát a tatárok mellőle levágván, rabul hozták egy esztendő fiával együtt – kérvén azon, hogy ebédjére menjek . . .”. El is ment hát a „törökrab magyar asszonyhoz”, akiről azt is feljegyzi, hogy „kénytenségből, ura parancsolatjára török vallásra állt”.²⁴ Különösen leköti érdeklődését az emberi sorsok rendkívüli alakulása; megragadó együttérzéssel tud írni hajdani honfitársai keserves helyzetéről. Híreket hall és utána is jár, hogy kik és miként élnek azok a magyarok a messzi idegen földön, akik már a régi-régi időkben szakadtak ki a magyar hazából.²⁵ Részletes tolmácsolását találjuk azoknak a panaszoknak, amelyeket az őt felkereső, immár húsz esztendeje tatár fogságba esett, de még mindig hazavágyódó magyar asszonyok adtak elő „reménykedvén szegények, hogy írjak felőlük Magyarországra s szabadulásukat munkálódjam”.²⁶

Maga az utazás, az útiélmények is érdekesen tarkítják Ráday naplóit, s helyenként mintha útleírást, útirajzot kívánna adni. Pontosan részletezi a bejárt útvonalakat: „mindenütt fel a Moldva vize mellett . . . mindenütt le a Buk vize mellett . . .” leírja az útba ejtett településeket, a természeti viszonyokat, az emberi szokásokat, a különböző nevezetességeket. Nem egyszer élvezetes úti élménybeszámolót nyújt. Ráday helye az első magyar útleírók sorában méltán megalapozott.²⁷

Izgatja a természet látványa s már egyfajta új természetélvezés nyomai is felfedezhetők leírásaiban. Szívesen elidőz egy-egy szép természeti kép vagy jelenség láttán s tájleírásokat, hangulatos helyzeteket örökít meg: „Kisétáltunk egy Rit nevű kereskedő ember szép kertibe, ott mulatván magunkat estvélig

²¹ Lengyelországi napló 294., 288. – Benderi napló 202., 207.

²² Benderi napló 198–200.

²³ Benderi napló 188–189.

²⁴ Benderi napló 203., 206.

²⁵ Benderi napló 204.

²⁶ Benderi napló 200.

²⁷ Vö.: Utazások a régi Európában i. m., i. h. – Szepsi Csombor Márton Összes művei. Bevezette KOVÁCS Sándor Iván, Bp. 1968. Europica Varietas, 115–294. – Benderi napló 188., 192.

sok szép discursusok közt”. Más alkalommal egész kis idilli helyzetképet fest önmagáról a vadon természet kapcsolatában: „Ott az irtóztató havasok kezdetén, a hegyre 3 óráig mentem fel, – megszállván ebédelni 12 órakor egy völgyben, és 1 órakor délután megindulván, a nagy hó, sár, víz miatt nem mehetvén, s igen el is sötétedvén: megszállottam egy erdőben egy kis patakocska mellett, este 6 óra tájban”.²⁸

A napló- és útleírási gyakorlat tipikus alaphelyzetei rendre megtalálhatók, amikor is pl. a természet jelenségeire naivul rácsodálkozó ember jelenik meg: „Ereszkedtem le a kumpulungi rétekre, s a havasokon való általmenetelemkor, találtam egy pizpangfát . . .”. Azon is elcsodálkozik, hogy egy helyütt „az tamariszkus fa oly bősséggel van mint szintén az fűzfa . . .”. A természet csodás ajándékait ki is használja: „három bor-kutakat is találtam, melyekből két palackokat is megtöltöttem.”²⁹

Újra és újra belemerül a veszedelmes, félelmes helyzetek látványos taglalásába: „Jó hajnalban megindulván az Zimborszlav nevű hegyre kapván . . . nagy munkával mehettem csak egy oldalon a fáknak a szelektől való letöredése miatt. Holott is Istennek oly csudálatos ítéletét tapasztaltam, hogy egy völgyön, ahol ezelőtt az út volt, egy néhány ezerből álló fenyőfák a szél miatt tövestül kidültek”. Az ilyen „csodás ítéletre” mutató részletek leírásában belevegyíti személyes veszélyhelyzetét is, kisebb-nagyobb viszontagságait: „az Branyiczka nevű úton, az holott a csészám eltört és sebesen a hegyen alámenvén csaknem a kocsist is megölte . . .”. Van, amikor egészen kalandos szituációt teremt, s fontosnak vél megörökíteni akár egy korabeli közlekedési bonyoldalmat is: „Rinschild generális vendégeskedvén egy kertben . . . a kocsik úgy elfogták előlem a szoros utakat, hogy ahol által akartam menni a lovasok közt, meg is szidtak és csaknem megdöföltek, s ezért más útra mentem”.³⁰

A bejárt utak nevezetességeiről, a megcsodált városok sok-sok látványosságáról, híres építményeiről következetes módszerességgel számol be. Sőt e nevezetességek tervszerű felkutatásában és az élmények gondos rögzítésében is eleve elhatározott célszerűséggel jár el. Leíró, megjelenítő képessége, elbeszélni tudása szembetűnő. Legtöbbet lengyelországi útja során Krakkó városa foglalkoztatja ilyen értelemben. Elkápráztatja a Wawel, a templomok remek – ma is csodált – építményei: „Az krakkói várat (melly harmadéve megh égett) jártam, kinek edgynéhány szobái meglévén, el itilhettem, melly királyi alkotmány volt. A többi között voltam egy szobában, a hol a törvényes tanács szokott lévelni . . . s láttam az padláson levő faragott fejekeket . . .” Különösképpen megcsodálja és nagy hatással van rá a „várban levő templom . . . kinél szebbet soha sem láttam, amely mausoleuma az lengyel királyoknak”. – Másszor Pieskova Skelá-ban a poznaniai palatinusz né vendégeként, legelső gondja-dolga, hogy az úrnő várát „csupa kíváncsiságból” minden részletre kiterjedően megismerje s tapasztalatait írásba foglalja: „Curiosus levén azon vár megláthatásában, felmentem a tisztartóval és eljártam; a melly kősziklán van hegyek közt építve, és olly szép palotákkal ékes, a melly akár hol is számot tenne. Van benne egy mély kút, kit hatvan ölnyinek mondottak lenni, de a kiből akár melly leány is vizet húzhat, olly jó móddal lévén az csigája formálva: kiből magam is húzván, az vizéből is ittam, a mely igen friss és jó italú.”³¹

Miként az útiélményekről beszámoló emlékirókat, mint például Bethlen Miklóst is, nem elsősorban a „kőfalak” érdeklik, de sokkal inkább az emberek, az életbeli viszonylatok és a mesélhető, érdekes történések; szerzőnk is keresi a mozgalmas, emberközpontú eseményeket. A krakkói vár említett leírásakor is hajlik arra, hogy a város történelmi múltjának mondáját állítsa középpontba. Elmeséli természetesen az egyik „padláson levő faragott fej” hajdani megszólalását is, melyet „traditióból beszéllettek”, de a város keletkezésmondája ugyancsak felkelti érdeklődését: „Azon várbul mutattak

²⁸ Lengyelországi napló 289. – Benderi napló 188.

²⁹ Benderi napló 188.

³⁰ Benderi napló 188–189. – Lengyelországi napló 285., 294.

³¹ Lengyelországi napló 288., 291. – HOPP Lajos is felhívja a figyelmet a Krakkóra vonatkozó részletekre, i. m. 102–103.

két halmot, az edgyikben beszélvén Craccust feküdni, másikban pedig leányát, Dennát, a kit midőn férjhez akart volna az atya adni, az Vislába ugrott és az víz mind eddig vitte, a hol most az halom van és ott temettetett el.”³²

Fogékonyan reagál minden érdekes eseményre; a gonosztevők, paráznák, gyilkosok históriái sem maradnak figyelmén kívül. Ez az érdeklődési kör egyébként a naplóiók kuriózum-kereső igényét igen sok esetben jellemzi. Hasonlóképpen a kalendáriumok is szívesen élnek e témakörrel. Megtudván például Ráday egyik nap Krakkóban, hogy nagyszabású kivégzések lesznek a város piacán, s ezért „a végre”, úgy osztja be hivatalos teendőit, hogy „egyszersmind megszemlélhetné . . . a svecusok által két gyilkoson tétetett executiót, kit edgynéhány ezer ember jelenlétében vitettek véghez, fejeket vétetvén azon gyilkosoknak, akik egy svéciai zászló-tartót az pénziért egy vendégfogadó háznál megöltek”. Mindezen túl még az sem lehetett érdektelen látvány számára, amidőn egyidejűleg „16 svécust az paráznaságáért megvesszőzettek” és nem utolsósorban, amikor büntetésből „nyolcz kurvával egész estvélig az krakkói utzáról, taligába fogatván őket, sarat hordattak”.³³

A memoárirói eszköztár és ábrázolásmód magasabb igényű megvalósítására való törekvéssel rendszeresen találkozunk a Ráday-naplókban, de csupán a „napló” keretében, csak szórványosan s nem az emlékirat kiforrott koncepciójában. Jól mutatja ezt a viszonylag fejlett alkotásbeli állapotot az úgynevezett emlékirati kitérők, széprózaí szigetek, anekdotikus betétek, portré vázlatok stb. rendszeres alkalmazása, amelyeknek folyamatos, szerves kötődése valamely főkonceptióhoz ezúttal még hiányzik, vagy csak a napló nap mint nap megújuló gondolatmenetéhez kapcsolódhat.³⁴

Vannak azonban kitűnően komponált napló-egységek, amikor egy központi tárgy időlegesen összefoghat több napi eseménysort, s számos egy célba futó epizód-füzért is. Ilyenkor valósággal egy-egy kiszakított emlékirat-részletnek tűnhet a voltaképpeni napló-szöveg. Ilyen kerekké formált és színező emlékirati elemekkel dúsan gazdagított naplóegység például a lengyelországi diáriumnak a belzi palatinával, Rákóczi meghitt szövetségeseivel, Sieniawski-néval foglalkozó része.

A „Szinyievszkiné asszony”-nyal kapcsolatos politikai megbeszélések – Ráday tolla nyomán – fokozatosan átalakulnak egy széles alapú, sok összetevőből álló helyzetképpé, s végső soron egy nagyszabású portré formálódik ki a palatinus-nérről. E folyamatban felhasználja az író a szellemes párbeszédet és az anekdotikus példázatot, a kitérő tréfa-beszédek és az élcélődő visszavágások egész sorát. Így például arra a kérdésre, hogy vajon a magyarok mivel, s mennyiben használnak szabadságharcukkal a francia királynak, aki számukra anyagi segítséget nyújt; Sieniawski-né válasza így hangzik: a magyarok úgy vannak ezzel, „mint midőn a vendégfogadó háznál valaki pénzt ad az gazdának az étek készítésére, és az után az gazda is jól lakik”. Ráday folytatva a példázatot, ilyen „regessiót” tett: „igenis jól lakott az gazda fölöstökömmel, edgyütt az vendégivel; de discretus lévén az vendéget ebédre is megmarasztatta és reá két annyit költött, mint sem az amennyi pénzt adott”. Erre aztán „elfakadt nevetve” az asszony.³⁵

Továbbélve nem elégszik meg már a párbeszédet-nyújtotta bemutatással, de közelebről a tetteken keresztül törekszik képet formálni hősnőjéről. Olyan kitűnő alkalmakat talál erre, melyekkel még sokoldalúbban tudja árnyalni az emberi, felfogásbeli arculatot. Természetesen emlékirói eszközök, kitérők, epizódok, főtémán kívüli, de oda visszakapcsolódó esetekről van szó. Leírja például az egyik

³² Lengyelországi napló 286., 288.

³³ Szepsi Csombor Márton is (i. m., i. h.) szívesen foglalkozik útikönyvében efféle témákkal. Egészen konkrét párhuzamos tárgyválasztás található Teleki Józsefnél vagy még közelebről Szirmai Miklós Naplójában, 1705-ből. Századok, 1880. 787. – A kalendáriumok összefüggésében NAGY László mutatta ki az ilyen témák közkedveltségét. (Előadása az MTA. Irod. tud. Intézetében 1976-ban; Kézirat.)

³⁴ J. SGARD et E. WEIL: Anecdotes du Journal de Trévaux depuis 1720., 18e siècle, N^o8. 193–214. – Vilmos GYENIS: Le baroque et la prose mineur. In: Le baroque en Hongrie. Toulouse–Montauban 1976. 133–141. – uő.: A XVIII. század anekdotájáról, In: Irodalom és felvilágosodás, Bp. 1974. 715–733.

³⁵ Lengyelországi napló 287.

„szabad” délután eseményeit: „Midőn az sok discursusokat elvégeztük, az asszony az vár piaczára alá menvén, pistolyokat hozatott magának és nyolcz lépésnyiről egy sidó csapkához lövöldözött oly derekasan, hogy egymás után öt lövés között sem vétett; sőt annakfelette . . . tőlem kérvén egy császár pénzt (minthogy az meg holt lengyel király pénzihez nem akart lövöldözni) öt lépésnyiről háromszor egy golyóbillal az pinzt ellötte az franciai király egésségéiért; s ezek pedig meg lévén vacsorához ültünk.”³⁶

Az efféle jelenetelés mellett a memoár-eszköztár számos típusával él még a portré teljesebbé tétele érdekében. A tiszta anekdota alkalmazásától sem riad vissza, ha hősnője politikai arcélét pontosabbá akarja tenni: „Valamint az akasztófára vitetett ember felesége kívánván urához szeretetét mutatni; nem akart elmenni tőle eddigh amíg fel nem akasztják, s úgy ő is a királytul nem kíván elállani, míg vagy halálát nem láttya és hallya, vagy az abdicatioját.” – Ráday miután már a legkülönbözőbb oldalokról és eszközökkel kész portrét – egyébként igen szimpatikus képet – mutatott fel, csak ekkor él a közvetlen megszólaltatással a fő kérdést illetően, nevezetesen, hogy a palatinusné a magyarság ügyében miként vélekedik? Ekkor már tömör és frappáns, de egyben hitelt érdemlő lehet a válasz: „A magyar nemzethez való szeretetéből . . . kész nemcsak utolsó pénzt, de vérét is kiadni érte.”³⁷

Ráday benderi követiségének naplója kevésbé látványos mint a lengyelországi. Nem kínál ez az út annyi nevezetes látnivalót és írivalót. Az idegen török környezetben, a kényszerű várakozási időben témahiánytól szenvedve – mert mint írja „semmi dolga nem lévén” –, már-már kénytelen beérni „multság kedvéért” a török „feredőház” látogatásával, vagy a szerdár mezei vadászatán való részvétellel, avagy a „szekérbe, járomba fogott tevék” s a „felettébb nagy kecsége-halak, kiknek hossza 6 arasznyi volt” megcsodálásával, vagy esetleg csupán a kávé és serbeth élvezetével. De miként Mikes Kelemen számára is Rodostóban, az üres órák és a témahiány nem lehetett akadály az írói tevékenység folytatásában, úgy Ráday hasonlóképpen feltalálta magát. Ehhez segített a XVIII. század új szép-próza-igénye; az apró köznapi témákat is megbecsülni tudó ábrázolásmód gyakorlata. Kézenfekvő hát, hogy a keleti világ, a török élet kuriózumai, különös esetei, érdekes anekdotái körében megtalálja mind a témákat, mind pedig az elbeszélés igazi örömét.³⁸

Eleinte még céltudatosan kísérletezik, hátha található nagyobb élményeket, érdekes látnivalókat és megírni való „nagy” témákat: Egy napon – mint írja – „ . . . megértvén hogy egy tatár Causon nevű város félnapi járóföld legyen Benderhez, és ott másnap sokodalom fog tartatni: mindazért, hogy tatár várost lássak, s mind pedig magam számára valamely jó lovat vehessek, elmentem egy temesvári törökkel, aki a fejedelem szolgálatában már azelőtt is hadakozott Erdélyben, s meg is szálltam itt egy ottlakós töröknek házánál. Jóllehet pedig másnap délig ott mulattam, de sem valamirevaló lovat, sem egyéb újságot nem láthattam a sok ködmönös tatárnál, akik is csudálkozván rajtunk magyarokon. Midőn Popovits úrtól kérdették: mitsoda követségbe jöttünk a szerdárhoz? – azt felele egyikének, hogy amidőn ő szerdár lesz, majd megmondja neki, kin mindnyájan elfakadtunk nevetve”.³⁹ Sem várost, sem lovat, sem olyan nevezetességet nem talált, amiről írhatna, megírta hát azt, amihez itt hozzájuthatott: egy kis naiv kitérőt, némi humort hozó anekdotikus esetet.

Szerencséjére és naplója irodalmi értékben való gazdagodására, követi tevékenysége révén közel került a török életvitel megírásra érdekesebb furcsaságaihoz is. Íme egy követi fogadás külsőségeinek gondosan kimunkált leírása: „Másnap hívatattam a fogadásra . . . egy csauz és két kengyelfutó egy vezetékloval szállásomra jöven, a lóra felülttenek, és én is heted magammal lovakon úgy indultam a

³⁶ Lengyelországi napló 287.

³⁷ Lengyelországi napló 287–290 – GYÖRGY Lajos: A magyar anekdota története, Bp. 1934. 118–160.

³⁸ Mikes Kelemen: Törökországi levelek. Összes művei I. Kiadja: HOPP Lajos Bp. 1966. Ismételt utalások a témahiányra ilyen féleképpen: „Szakállamra mondom, hogy nem tudom mit írjak, mert oly csendességben vagyunk”. 65. sz. levél. Hasonlóképpen a 60., 58., 57., 56., 55., 51., 47., 42. sz. levelekben is. Vö.: 570. lapjegyzetét.

³⁹ Benderi napló 197–198.

szerdárhoz. Kinek is kapuja eleiben jutván és ottan leszállván, amidőn a sok törökök között csizmámat levonattam; bevittetek a palotába, amely már a táborból összegyűlt török főrendekből megtölt vala; azonban maga a szerdár ki jövén és a kerevetre térdére leültem, a midőn köszönteni kezdettem, ő engemet is egy elrendelt alacsony székre maga eleibe leültetett, és én úgy kezdettem a követségnek praeambulamához”.⁴⁰ Jellemző, hogy magát a diplomáciai előterjesztést nem ismerteti, naplóját csak a „mellékesek” számára tartja fenn.

Ezeknek a „mellékeseknek”, kitérő témáknak fontosságuk abban van, hogy jól mutatják, még ha kezdeti fokon is a változást, amely a XVIII. századi memoár szemléletében végbe megy. Apor Péter, Rettegi, Hermányi, vagy éppen Mikes már nem a „nagy” témákra összpontosítanak, hanem a közvetlen napi esetekben, a holmi „aprólékokban” keresik s találják meg a megírásra érdemes tárgyakat. Ráday csak a napló szintjén mutatja ezt a változást, de abban a magasabb rendű típushoz érkezik el. Az átlag naplóíró számára ugyanis mind a „nagy” témák, mind a köznapi apró tényezők egyképpen kidolgozatlannak, hogy a voltaképpen nagy, országos ügyekben eljáró szerző eleve nem ezekről a témákról kíván szólni, sőt inkább kerüli azokat. Az írás öröme abban leli, ha egy-egy életközeli tárgyat ráérősen mesélhet, bonyolíthat, színezhets. Ebben az értelemben céltudatosan felépített naplóegységek is létrejönnek nála, ahol szinte az emlékiratokba illő kidolgozással él.⁴¹

Ilyen fűzészerűen felépített témaegységet mutat a benderi naplónak az a része, amikor követi kötelességéből fakadóan pénzajándékot kellett átadnia a török főembereknek. Ráday nem a szimpla naplózó módjára jár el, csupán rögzítve a feladat teljesítését, hanem négy összefüggő elbeszélő egységbe rendezve, mindannyiszor kerek anekdotikus kitérőkbe formálva adja elő a török környezetet kitűnően megvilágító eseményeket. Az első alkalommal visszautasítja a török fél a felajánlott ajándékot, „declarálván, hogy minden adomány nélkül kíván szolgálni”. A második fordulóban a már megküldött arany-numismát azért nem vehették át, mert „sok idegen emberek lévén uruknál” kockázatos lett volna. A harmadik menetben „prezentáltathatott” ugyan az ajándék, de olyan visszautasítással, hogy „ha követtől jön sok, ha a fejedelemtől, kevés”. Végre a negyedik alkalommal „ki lehetett tanulni, hogy a tihájának kedve volna az ajándék átvételére”, s így ekkor sor kerülhetett az átadásra. A végső csattanót, amin „nevetve” derültek, a tihaja mondja ki: a hiba kezdetben ott volt, hogy az ő „híre nélkül” mások is tudtak az ajándékról és részesülni akartak volna belőle. De most már vígan lehet, mert csak a maga számára biztosította azt.⁴²

Nemcsak a törökökről mond el efféle részleteket feltáró, jellegzetes történeteket. Magyar társait is megörökíti egy-egy találó helyzetben. Egy bizonyos Liskay nevű beosztottjáról megírja, hogy ez igen értelmes ember volt, s a külföldi utat a maga anyagi javára kívánta hasznosítani: „Die 1 decembris . . . ezen a napon kértzkeedett el tőlem Liskay a Duna mellé Izmall nevű városba, bizonyos vásárlás kedvéért, melyen majd Magyarorszában valamely nyeresége lehessen . . .” Ráday „placidálta” ugyan a vásárló-utazást, de még inkább tetszésére volt, amikor a „nagy” terv nem vált be.⁴³

Már a jellegzetes emlékirati anekdota példáját nyújtja szerzőnk, amidőn a borítalt kedvelő, de e vonalmát méltóságjeljesen álcázó török pasa derűs felsülését írja meg: Egy napon „Die 15 decembris. Az Arnolt passa látogatásomra jött, kérdezkedvén holmiról és kivált a magyar czeremóniáról: – nevezetesen – mivel szokták időközben a vendégeket kínálni, ha egymást látogatják? Melyről informálván, midőn másokra bort köszöntöttem, őtet (minthogy a borital nem szokások) a kínálók elkerülték.

⁴⁰Benderi napló 193.

⁴¹Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae*. A. P. munkái. Kiad. KAZINCZY Gábor, Pest 1863., 484. – Halmágyi István Napló. Kiad. SZADECZKI Lajos, Mon. Hung. Hist. II. 153., 261. – Rettegi György Emlékiratai, kiad. TORMA Károly, Hazánk, 1884. I. II. 126. – Hermányi Dienes József: *Nagyenyedi Demokritus*, Kiad.: KLANICZAY Tibor Bp. 1960. – Hermányi D. J. Emlékirata. Kiad. KELEMEN Lajos, Cluj-Kolozsvár, 1925., 94.

⁴²Benderi napló 195–201.

⁴³Benderi napló 201.

Aztán csakhamar borívás nélkül elment, és én csak későn vehettem észre, hogy maga is ivott volna, amint hogy azután (nem egyszer) el is küldött borért hozzám”.⁴⁴

Ráday-mint láttuk – a naplóformában már olyan eszközökkel él, amelyek a magasabbrendű műformákra, az emlékirások gyakorlatára vallanak. Igaz, hogy az emlékirati távlat, azaz a későbbi időből való visszatekintés lehetősége hiányzik az események koncepciózus elrendezésekor, de ennek áthidalására egyes esetekben talál módot. Tény az is, hogy nem a nagy történelmi események ihletik, sőt mintha csak nem is érintené őt személyében az előtte zajló történelem. Hogy pedig mindezt pótolni tudja közvetlen környezete mindennapos világának élményeivel, az már az emlékirások XVIII. századi, újszerű nézőpontjára utal. Az életbeli epizódok, anekdotikus kitérők alkalmazásában ott-honosan mozog; elbeszélő, megelevenítő ereje az átlagosnál nagyobb. Az ábrázolt alakok sokoldalúak s nem egyszer a portré rajzolás szintjén és igényével jelennek meg. Az általában önmagáról keveset eláruló, „rejtőzködő” szerző mégha itt sem állítja a maga személyét a középpontba – önéletíró módjára –, mégis szükségszerűen jelen van az, egyfelől a külső világ láttatásában és megítélésében, másfelől a mindenkori, különböző reagálásokban.⁴⁵

Tudatos, műgondra adó írónak mutatkozik Ráday a naplókban. Nem „önmagának” ír: hivatalból is, alkotói törekvése folytán is olvasókra számít. Mintha csak keresné a lehetőségeket és a műformai kisarkosodás eshetőségeit, hogy a lényegében nyers tényanyagot a napló-szintről egy irodalmilag igényesebb keretbe tudja felelni. Mikes Kelemennél ez a műformai kisarkosodás – hála a levélformának –, Hermányi Dienes Józsefnél – az anekdota jóvoltából – bekövetkeztetett. Ráday Pálnál viszont ennek a folyamatnak csak igényét és kezdeti sikeres lépéseit figyelhetjük meg. Ilyen értelemben azonban messze kiemelkedik a szokványos naplóírók nagyszámú gárdájából.⁴⁶

III.

Ráday *Lelki hódolás*⁴⁷ c. munkájának prózai imádságai is érintkezést mutatnak az emlékirás hazai gyakorlatával, de más módon, mint az eddigiekben ismertetett művei. Itt nem a külvilágra tekintő és arról beszámoló emlékirattal vagy naplóval való kapcsolatra kell gondolnunk, hanem az emlékező íráskor olyan én-központú kiágazásaira, ahol az önéletírások és vallomások átmeneti változatai alakulnak ki akár csak járulékosan is, mint a „vallomások-imádságok”nak nevezhető közbülső formák, de maguk az imádságok, imádságos könyvek, fohászok, áhítások stb. amelyek jól ismertek a XVII–XVIII. század irodalmából.⁴⁸

Az életesemények külső katasztrófáit megért és arról számot adó emlékiró, vagy még inkább a kétségbeesett helyzetekbe jutó önéletíró – végső soron – belső, lelki válságának feltárásába fog, és hol szemérmesebben, „rejtőzködően” mint Ráday teszi, hol könyörtelen nyíltsággal és önmarcangolással, már nem a földi világnak, de egyenesen Istennek tesz vallomást, s tőle vár vigaszt. A történelem sok viharát megért és a „zivataros századok”-ban egyre-másra tragikus sorsot ért magyar alkotók, írók, önéletírók, szinte következetesen bejárják ezt a vallomásokig vezető utat. Ecsedi Báthory István imádságos fohászai, Kemény János *Emlékirata* és imádságai, Bethlen Miklós *Önéletírása és Imádságos könyve*, Rákóczi Ferenc *Önéletrajza*, vallomása és imái egyképpen erről tanúskodnak. Ráday Pál és

⁴⁴ Bendi napló 208.

⁴⁵ Yves COIRAULT: *Mémoires et création littéraire (La forme et le miroir) XVIIe siècle*, 1971. 167–187. – G. GUSDORF: *L'autobiographie en France*, Paris, 1971.

⁴⁶ BARTA János bevezetése Mikes törökországi leveleinek kiadásához. *Magyar klasszikusok*, Bp. 1958. 7–41. – Marie Thérèse HIPP: *Fiction et réalité dans les Mémoires... XVIIe Siècle*, 1971. 93.

⁴⁷ *Lelki hódolás* avagy az igaz keresztyénhez illő buzgó imádságok... istenes új énekekkel... Debrecenben, 1715. – Bp. 1942. XVIII. és 192. Kiad.: CSEKEY Sándor.

⁴⁸ A tárgyba vágó irodalmat ld. in: GYENIS Vilmos: Bethlen Miklós Imádságos könyve, ItK 1957. 63–78.

Rákóczi írói alkotásmódjának, stílusának bizonyos rokon vonásaira már többen rámutattak a különböző műformákat illetően is.⁴⁹

Ráday „imádságos könyvecskéje” külön elemzést érdemelne. Érzelmektől fűtött, kegyesen misztikus áhitata, modernnek ható ihletettsége, világosan szabályozott stílusa, választékos és tiszta magyar nyelve biztosítja irodalmi rangját s jelentőségét.

Ennek a műnek megszületése minden bizonnyal az 1709-es évvel s Ráday benderi követségével függ össze, mert erről saját maga emlékezik meg *Önéletrajzában*. Az imádságok jórészt viszont már 1702 körül megírta, de „nagyobbrésről” csak 1709-ben, az említett benderi követségben megadott „várakozó” idejében formálta kötetté; azaz kiegészítette a régebből „gyakorlott” szövegeket, újakat formált, módosított az egészben, az „időkhöz szabta” és az így átdolgozott műhöz előszót írt, hogy végre 1710-ben megjelenesse.⁵⁰

Úgy véljük, hogy a mű létrejöttét meghatározta az a körülmény és lélektani helyzet, mely őt benderi elszigeteltségében írásra bírta. A magánosság, a kényszerűen tétlen napok és üres órák, melyekre hivatkozik úti naplójában, s vele egyszersmind a „nagy dolgok” felett őrlődő gondolatok törvényszerűen vezették e műfajhoz. Mikes Kelemenhez hasonlóan – mint már más összefüggésben is utaltunk rá – ha nem is azonos módon, de olyan szituáció adatott számára, ahol részben az elbeszélés öröme (Mikes *Leveleskönyve*, illetőleg Ráday naplói), részben a vallásos irodalom gyakorlása (Mikes fordításai, illetőleg Ráday imádságai) alapvető élményt, írói lehetőséget s maga-megnyugtató tevékenységet nyújthatott. Ezenközben mind egyéni sorsa és jövője, mind nemzetének és a szabadságharc ügyének elmélkedésre bőven okot adó gondolatisága méltán foglalkoztatták. 1709-ben, 1710-ben, e nem kis mértékig válságos történelmi években a szabadságharc energiáinak csökkenését látni és azzal összefüggésben a jövő lehetőségeit, vagy fenyegető fátumát felmérni, a vezető szinten tájékozott Rádaynak kézerfejkvő lehetett.⁵¹

Felvetődik tehát a kérdés, hogy a publicisztikában kiemelkedő szerepet játszó Ráday, a szabadságharcnak eme lehangoltsághoz közeli éveiben miért tartja fontosnak, s milyen céllal szánja rá magát, hogy éppen „imádságos” könyvecskét írjon. Bizonyos, hogy fontos oka volt rá, s az sem valószínű, hogy ekkor pusztán, csak egy szokványos imádságos gyűjteményt akart prezentálni. Többről volt szó! De az általunk feltett kérdés maga Ráday is számított már kortársai köréből. Így ír hozzájuk a mű előszavában: „Csudálad, nem kételem, hogy midőn a megesmért authornak más külső, nagy dolgokban forgolódo pennjától egyéb munkát reménlenél és várnál . . . most ezen kis írást terjesztem szemeid eleibe . . .”. Ráday természetesen válaszol a feltételezett kérdésre, – mintegy publicisztikai céllal – teljes őszinteséggel és nyíltsággal, mint aki gondosan felmérte a „nagy dolgok” a „patria” állapotát. Határozottan állítja, hogy ekkor „. . . ezt az egyet (azaz a „religiót”, az Istenhez fordulás szükségességét) ítélem lenni szükséges dolognak és ez által a jobb részt kívántam választani . . .”. Tovább menve még a mentség „védekező” szavát is megszólaltatja azokkal szemben, akik kétségbe vonnák igazbecsületes szándékát: „. . . úgy hiszem, ment leszek előtted, kivált, ha az Ur Istennek hazánkon mostan özvecsoportozott ítéleti között először az Istennek országát és ennek igazságát más dolgok felett keresni velem együtt jobbnak és hasznosabbnak lenni bizonyosan elhiszed.”⁵²

⁴⁹ A Vallomások és a magyar hagyományban meglevő imádságos vallomások kapcsolatához I. GYENIS Vilmos: *Les Confessions de Rákóczi et la tradition littéraire I. Acta Litteraria* 1976. 297–319. – Uő.: *Az irodalmi hagyomány nemzetfelfogásának kifejezése Rákóczi Vallomásai* II. In: *Rákóczi-Tanulmányok*, ELTE kiadványa, Bp. 1978. 67–105. – Rákóczi és Ráday stílusának összefüggéseiről ld. KÖPECZI Béla–Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*, Bp. 1976. 406–418. és a kapcsolt bibliográfiát.

⁵⁰ Ismételt vizsgálatok tisztázták a mű létrejöttének időpontját és körülményeit: FERENCZI Sári: *R. P. Lelki hódolás című imádságos könyvének első kézírata*, *Egy. Phil. Közlöny* 1909. – GORZÓ Gellért: *R. P. imádságai* ItK 1915. 151–172. PAP László: i. m. 18–20.

⁵¹ BENDA Kálmán: *Bevezetője a R. P. iratainak II. kötetéhez*, i. m. 12–13. – Mikes Kelemenre vonatkozóan ld. a 38. sz. jegyzetet.

⁵² *Lelki hódolás*, i. m. A kegyes olvasónak, 1–6.

Ráday idézett szavaiból világosan látszik, hogy a *Lelki hódolással* olyan fontosnak és felettebb szükségesnek ítélte munkát kívánt adni, amellyel a nemzeti tragédiától tartó, vagy azt már nagyon is látó, mély lelki válságba került ember a maga számára keres bizonyosságot, s nyújt vigaszt önmagának és másoknak Istenhez fordulva. Kétségtelen, hogy most az elbizonytalanodott, válságos politikai helyzetben, a nemzeti katasztrófa küszöbén fordulat következett be Ráday szemléletében: az emberi tettek bizonytalansága ellenében isten bizonyossága lépett az előtérbe. Igaz, hogy annak az istennek bizonyossága, aki a nemzet ügyének is gondviselője. Ugyanekkor a hagyományos magyar vallomások imádságoknak (mint Bethlen Miklósé stb.) tipikus alaphelyzetét is felismerhetjük itt, miszerint a tragikus nemzeti és egyéni sors mély átérzéséből végletes gondolatok fakadnak és csupán isten marad vigaszul az egyén és a nemzet jövőjéhez. Ráday műve, a *Lelki hódolás* tartalmában tisztán mutatja, hogy ehhez a hagyományhoz egyértelműen kapcsolható, s műforma tekintetében is ide tartozik. Helyesen érvelt ilyen értelemben Esze Tamás is, megállapítva, hogy Ráday imádságai „valójában vallomások; egy külső magatartásban nyugodt, bölcs és vidám ember belső válságairól, akárcsak Rákóczi imádságai.”⁵³

A *Lelki hódolás* imái azonban nem csupán a szerző saját válságos lelkiállapotának kifejezése akar és tud lenni, de szélesebb közege is képes közvetíteni irodalmi érvényességét. Az egyébként egyéníteni szokott vallomások mondanivaló és hanghordozás itt eleve általánosítást is kap, s alkotója kiterjeszti gondolati anyagát minden hasonló nemzeti és egyéni sorskérdéseken vívódó kortárs-olvasójára, hogy „vele együtt” ők is részesei legyenek élményének. Nem jelenti azonban ez a cél és megvalósítás, hogy a szubjektív, mélyről jövő hang valamelyest is tompulna. Ellenkezőleg, éppen ebben van a mű rendkívülien erős kisugárzó és ható ereje. A megrendítő talán éppen abban van, hogy az alkotó maga, teljes motivációval nem lép elő a műből, miként az egyedi vallomást tevőknek az természetes, mégis mindig ott érezzük mögötte izzó lelkesültségben. Innen van, hogy Ráday vallomás-imádságaiból külsődlegesen hiányoznak a csupán egyetlen emberre vonatkozó tárgyi összefüggések.⁵⁴

Meglepő párhuzam vonható viszont Ráday és a hozzá hasonlóan vallomást tevő írók (kiváltképpen Rákóczi) között abban, ahogyan egyképpen két térre osztták az írásaikban felöltet világot: egyfelől az emberi tettek „külső”, másfelől az emberi lélek „belső”, világára. Rákóczi határozottan rögzíti: *Emlékirataiban* „külső tetteit” („mes actions extérieures”), *Vallomásaiban* pedig „szíve belsejét” („l'intérieur de mon coeur”) kívánja egymástól elhatároltan bemutatni. Ráday szintén a „külső, nagy dolgokban forgolódo pennáját” (mihez publicisztikai írásai és naplói is kötődnek) különválasztja a csak belső világot megmutatni akaró törekvésétől, ami a *Lelki hódolásban* nyer irodalmi kifejezést. Egyik oldalon az objektív számbavétel és előadásmód lesz az uralkodó; a másikon pedig a szubjektív, elemző, önmagát feltáró szemlélet és kifejezés. Természetes, hogy gyakorlatban ez a merev kettősség nem valósítható meg, s szükségszerűen belejátszik az egyik megközelítés a másikba. De míg Rákóczinál az ilyen valóság átjárás igen erőteljes; az *Emlékiratokban* a külső világról szólva jelen van az önmagát sem kímélő „bíró”; a *Vallomásokban* pedig, noha csak a szív belsejét akarná feltárni, rendszeresen adva vannak a magyar nemzetre vonatkozó külső impulzusok. Rádaynál sokkal merevebb a szétválasztás; a *Lelki hódolásban* szinte elzárkózik a külső, nemzet-problematika nyílt felvetésétől, s csak a vallásba menekült lélek vallomásainak rejtett áttételein keresztül, inkább csak érezhető azoknak halvány jelenléte.⁵⁵

A nemzet főbenjáró ügyeiben, Rákóczi közvetlen közelségében, hosszú időn keresztül „külső”, világi téren tevékenykedő Ráday most kétségkívül befelé fordul. A „patria-religio” felfogásabeli viszony sorrendiségében bekövetkezett változás folytán a „religio” kerül előtérbe. Innen érthető, hogy egy pietisztikus szellemű, kegyességre hajló, a misztika jegyeit is magán viselő lélek vallásos érzülete

⁵³ ESZE Tamás: Rákóczi tanácsadója és diplomatája, *Új Tükör*, 1977. 28. sz. 19.

⁵⁴ Az imádság-vallomások és a nemzeti problematika összefüggéséhez ld. a 49. sz. jegyzetet.

⁵⁵ KÖPECZI Béla: *Emlékirat és vallomás* i. m. 604. – VÖRÖS Imre: *Objektivitás és szubjektivitás Rákóczi Emlékirataiban. Rákóczi-tanulmányok, ELTE kiadvány, Bp. 1978. 106–115. – GORZÓ Gellért: Idézett monográfiája 51. – G. GUSDORF: Mémoires et personne P. U. F. 1951. I. 37.*

dominál e művében. A nehéz időkbeli istenhez fordulás ősi, hagyományos kifejezés-gazdasága árad soraiból: „Te vagy az én Mátkám, és én jegyessed vagyok, vonj engemet magadhoz és én te utánad futok”. Tiszta és választékos nyelve, ihletett stílusa, szinte lírába átcsapó intonáltsága által a magyar művészi prózának – e tematikában – kiemelkedő színvonalú alkotását hozta létre. Külön beható vizsgálatot érdemelne a *Lelki hódolás* prózai vallomás-imádságainak és az ezekkel párhuzamos tartalmú és mentalitású *Istenes Új Énekek* összevetése. A rokon alkotói törekvés nyilvánvaló. Ráday mind prózájában, mind verselésében a hitélet és áhitat hagyományos kifejezésformáit messzemenően megújítani tudta. Ebből fakadt sokáig közkezenforgó istenes énekeinek népszerűsége, s ebben van mű-prózájának is maradandó értéke.

Ráday az általa sajátos módon megalkotott vallomás-imádságok létalapjának a „megtörődött szív és lélek” feltárását, az istenhez „hódolás” teljes akaratát tekinti. Miként a tiszta vallomás műformában, itt is minden az istenhez fordulás élményéből indul ki, hogy aztán ez juttassa el a lélekfeltárást, a gyötrelmes bűnbánat, a segítségért s megigazulásért való kiáltás művészi erejű kibontásához. Minden hatalom isten kezében van: a vallomást tevő csakis innen várhatja a világ zavaros dolgainak, saját lelki vívódásainak csillapultát: „Ő tőle, Ő benne, Ő általa vannak mindenek” – írja. Bethlen Miklós vagy Rákóczi Ferenc vallomások írásainak általános istenbizodalma és élménye hangzik vissza léptenyomon, s helyenként olyan vetületben is, ami módot ad számára, hogy kora háborúktól meg-rázkódtatott világának szorongató problematikáját, nemzete tragikus helyzetének keserves gondjait is – immár összegzően – felvillantssa: „erősítsd az igazság mellett üldözést szenvedőket győzedelmeskedő kegyelmednek malasztjával . . .”, mert „Te vagy az én hadi vezérem, Te vagy az én Kalauzom, Te vagy az én Tanító mesterem”⁵⁶

IV.

Ráday Pál *Önéletrása*⁵⁷ nem a nagyszabású irodalmi életrajzok sorába tartozik. Rövidsége, s csupán a legfontosabb életesemények előadására szorítókozó szűkszavúsága, helyenkénti hiányossága miatt eleve nem vall a Bethlen Miklós-féle átfogó ábrázolás-igényre. Ahogy ő maga írja, csak életének „emlékezetesebb dolgait” kívánta „feljegyzésbe venni” születésétől, 1677-től 1720-ig. Miért éppen eddig, és hogy milyen célból készítette el életének összefoglaló leírásait, a szakirodalom feltételezései nem tudták egyértelműen tisztázni. Az irodalmi cél ezúttal nem játszott szerepet, ha csak mint vázlat, vagy tömörített változat nem utalhat egy másik nagyobb teljesítményre. Meglevő formájában – szerintünk – inkább csak egy olyan szűkebb környezete számára adatokat szolgáltatató, de összefoglaló igényű rövid életrajzzal állunk szemben, amit a Biblia üres lapjain rögzíteni széles körben szokásos volt. Jellemző, hogy az írásos tevékenység sokágú formáját művelő Ráday munkája úgyszintén csak ebben a szokványos bibliai keretben maradt fenn.⁵⁸

Mégis, helyesen állapította meg Négyesy László, hogy ez az önéletrajz minden szűkszavúsága, majdnem szárazsága s hézagai ellenére is „becses emlék”, de szerintünk nemcsak „hiteles forrás értéke” miatt jelentős, hanem az emlékirások műfaj történeti összefüggéseiben és a memoárok alkotásmódbeli kérdéseiben is figyelemre méltó. Az *Önéletrás* ugyanis az emlékirások két típusát foglalja magába: egyfelől az időben visszatekintő, tervszerűen feldolgozott életesemények kerek előadását 1677-től 1713-ig; másfelől csak a folyamatos, alkalmi naplófeljegyzéseket 1713 és 1720 közöttől. Világosan

⁵⁶ NÉGYESY László i. m. 67–69. – BÀN Imre i. m. 238–240. – Magyar irodalomtörténet II. (Kézikönyv) i. m. 357. – *Lelki hódolás* 9., 85., 86.

⁵⁷ Az *Önéletrás*t ismételtelen közreadták: THALY Kálmán: Rákóczi-Tár I. Pest, 1866. 399–403. – Négyesy László idézett művében: 175–183. – J. N. Ráday Pál feljegyzései – cím alatt ItK 1893. 106–109. – R. P. iratai i. m. BENDA Kálmán kiadásában 35–42.

⁵⁸ NÉGYESY L.: i. m. 54–56 – GORZÓ G.: i. m. 55–58 – BENDA K.: i. m. 35. – Természetesen semmi köze sincs e munkának az ún. Ráday-emlékirathoz, amit tévesen kapcsoltak szerzőnkhez.

elhatárolódik itt a kétféle emlékirási igény. Míg az elsőben az utólagosan mérlegelt, gondosan megszürt események kiegyensúlyozottan célszerű elrendezése tapasztalható, addig a másodikban csak a hirtelen spontán felismert, fontosnak vélt események pusztá rögzítése tapasztalható. Az által nyújt tehát e mű érdekes adalékokat, hogy szerzője mint „emlékiró” a kétféle megörökítésmódban milyen egymástól eltérő megoldásokkal él, és hogy miként s milyen szinten illusztrálja a műformák egymásból eredeztetett fejlődését.⁵⁹

A kimondottan „életírás”-sá komponált első rész messzemenően bizonyítja, hogy írója mennyire tudatában volt a magasabb rendű, önéletírói követelményeknek, és hogy ezeket – bárha vázaltszerűen is – de hűen követte. A „nagy” önéletírások szokott gyakorlatának megfelelően szól gyermekkoráról, neveltetéséről, családi körülményeiről, az „országban megkezdett hadakozásról”, a jelentős csatákról, a sorsdöntő politikai eseményekben való személyes részvételéről, a szabadságharc kimeneteléről, a békekötésről s vele egyéni sorsának fordulatáról, családi életének főbb mozzanatiról. Jól tudja tehát, hogy mik volnának életéből az emlékiró-önéletíró számára azok a „bevett” s szükségszerűen bőséges kifejtést igénylő témák, amelyek egy önéletírás megvalósításakor tolla nyomán feltárulhatnak. Ráday azonban nem megy végére ennek a lehetőségnek: inkább tömör tényeket rögzít, s ezekben mintegy elsáncolja magát; mintha személyét, felfogását és egyéniségét csak ezek mögé kívánná rejtteni.

Az efféle maga-rejtő tényközlő tömörség, és meggondolt óvatos lekerekítés kiváltképpen szembe-tűnő a politikai fordulópontok előadásakor: „Anno 1703. Elkezdvén az országban a hadakozást m. fejedelem Rákóczi Ferenc . . . szorultam Gács várába . . . Anno 1704. Az említett fejedelem intimus secretáriusságra maga mellé vévén, írtam a manifestumot . . . Küldtettem követségbe Lengyelországba . . . Berlinbe . . . Anno 1710. A fels. király ereje csak nem kinyomván az országból a fejedelem hadait . . . recipiáltam magamat . . . látván, hogy a fejedelem nem akarja acceptálni a békeség punktumait, a bujdosásnak pedig semmi jó végét nem reményelhettem . . . Anno 1711. Visszajöttem hazamba és a felséges udvar parancsolatjára Bécsbe felmenvén a homagiumot lettettem . . .”⁶⁰

Nem szabad felednünk, hogy ezeket a nagyon meggondolt sorokat 1712–1713 táján írta le, amikor a „felséges király” rendje és parancsolatja honolt az országba. Ráday politikai helyzetének és magatartásának változását – érthető módon – ezúttal még nem érezhette szükségesnek emlékiratai részletességgel boncolgatni. Még a kevésbé exponált hazai emlékiró kortársai közül 1711 után közvetlenül senki sem vállalkozik egy teljesebb, átfogó, reális elemzésre, de még Mikes Kelemen levelei is megkerülik a Szathmári béke előtti szabadságharcos évtized megvilágítását. S e körülményben nem csupán a politikai óvatosság megnyilvánulását kell látnunk, de magának az emlékirásnak más irányba forduló témaérzékenységét is számításba kell vennünk.⁶¹

Talán kényes helyzete láttatása céljából utal szerzőnk olyan összefüggésekre, amelyek előadás-módját elegendően magyarázzák: „Istentelenül bevádoltattam Korponai Jánosné által, mintha a fejedelemmel correspondáltam volna. De aki vermet ásott más becsületes embernek, (ti. Rádaynak) maga esett bele. Legyen Istennek hála!” Mindenképpen figyelemmel kellett kísérnie azt a megváltozott politikai felfogást is, amely nyomán könnyen kerülhetett – mint ahogy került is – olyan helyzetbe 1712-ben, hogy azzal vádolhatták, miszerint „ismét fel akarná kötni a harci kolompot”.⁶²

⁵⁹ NÉGYESY László: i. m. 55–56.

⁶⁰ Önéletírása (NÉGYESY-kiadás) i. m. 177–181.

⁶¹ Rettegi Gy., Halmágyi S. vagy Hermányi D. J. idézett írásaikban például hasonlóképpen egyfelől az óvatosság, másfelől az olyanirányú témaváltás a jellemző, ahol megkerülik a szabadságharc időszakának mélyebb feltárását. Mikes Kelemen is úgy írja fiktív leveleit, hogy azokat „Bécsben is elolvashatták”. I. m.: 100. l. – Rákóczi tükrök. Naplók, jelentések; emlékiratok a szabadságharcról. Vál., Szerk.: KÖPECZI Béla, R. VÁRKONYI Ágnes. Bp. 1973. I. II. – GYENIS Vilmos: A Rákóczi világ mindennapjainak XVIII. századi emlékképéről. In: Rákóczi kori tud. ülészak, Vaja, 1975. 56–69.

⁶² Önéletírása i. m. 181. – GORZÓ G. i. m. 92.

A nem politikai tárgyú részekben viszont akadnak olyan egységek, amikor a szerző akár az önéletírás műformai követelménye, akár a téma felidéző ereje által részletezésre, bővebb előadásmódra hangolódik. Nem véletlen, hogy a Rádaynál viszonylag terjedelmesebben kidolgozott tárgyak általában egybeesnek a nagy önéletírók hasonlóan részletezett témáival. Így például az életíróknál sokszorosan tapasztalható ifjúság- és neveltetés-tárgykör itt is szinte előírászerű: „A tudomány zsenijét vettem a losonczi oskolában . . . azontúl küldöttem Ráhóra, ama híres és tanításban szerencsés Braxatoris nevű praeceptor keze alá . . . Az után annak egyik tanítványát Missovitz Mihályt hozatván atyám uram másokkal együtt Losoncra, s annak pedagógiája alatt tanultam egész a logiciáig; kinek is főképpen tulajdoníthatom a tudományban való előmeneteletemet. Anno 1693 küldtettem Selymeczre a német szónak tanulására . . . tanulván a mellett a felsőbb scienciákat is . . .”⁶³

Látva az *Önéletírás* 1713-ig terjedő részének tömör, ám mégis gondosan precíz komponáltságát és egyes helyek részletekbe menő kidolgozottságát, továbbá a szerző emlékirásiban féltettebb gyakorlott voltát, megalapozottan merülhet fel a kérdés, vajon az önéletrajznak ez a ránkmaradt formája nem lehetett-e csupán vázlata, rövid, alkalmilag felhasznált változata egy nagyobb, minden elemében kiteljesített önéletírásnak? Az ilyen kettős és többszörös emlékirás- kidolgozásnak számos példájáról tudunk. A feltételezést megerősíteni látszik, hogy az itt csupán körvonalazott témák (elvben) valóban feltűnően magukban hordják a „nagy” önéletírásnak minden lényeges fordulópontra kiterjedő lehetőségét. A rendkívüli tömörségben rejlő körültekintő árnyaltság ugyancsak arra vall, mintha a jelen „sima” megformálásnak lehett volna egy megelőző, korántsem ennyire lesarkított formája. Más kérdés viszont, hogy gyakorlatilag, Ráday 1711 előtti életpályája mennyiben válhatott emlékirási témává később, amikor még számára a cselekvés és az irodalom új lehetőségei nyíltak, s távolról sem egy lehanyatlott pálya végén jelentkező íráskényszer hatására kellett visszatekintenie, maga igazáért szót emelni.

Az 1713 utáni naplószerű feljegyzések az előzőkkel ellentétben, nem mutatnak már egységes koncepcióra valló vonásokat. Az élet nagy viharai után a napló forma nem ad megtermékenyítő keretet. Néha-néha előfordulnak még a közügyekre vonatkozó bejegyzések: „Anno 1712. Peroráltam a vallás dolgában” a pozsonyi országgyűlésen; de egyre inkább csak családja életeseeményeinek rögzítésében horgonyoz le a napló: „Áldotta meg Isten az édes feleségemet egy leány magzattal, kit az úr nagy keserűségre elszóltott . . .” Ilyen magánéletbeli összefüggésben – Gedeon fiának születése kapcsán – 1713-ban merül fel a nemzet gondja újjólág: „Engedje az én Istenem, hogy legyen velem elmúló familiám nevének kiterjedése . . . , az atyafiságnak s magyar hazánknak hasznára”.⁶⁴

*

Szerzőnk emlékirási törekvéseit számos szempontból kiegészítik egyéb írásai. Hivatalos, publicisztikai iratai igen sok ágon kapcsolódnak mind tartalmi összefüggésben, mind kifejező formában az emlékirás gyakorlatához. Mindezek összetevő elemzése meghaladja jelen célunkat. Utalunk viszont az irodalmi szempontból is értékes magán levelezésére, kiváltképpen a feleségéhez, Kajaly Klárához írott, meglepően igényes, a prózastílus magas szintjét mutató levelekre. Először is szembetűnő ezekben a levelekben az a nyíltan egyenes, őszinte és egyéni szó, ami a személyes érzelmeket sokszor „rejtegető”, „diplomatanak teremtett” szerzőnél általában kevésbé tör felszínre. Egy őszintén szerető, nyílt lélek gondolatai áradnak itt „szerelmes híve, hitvese” felé, és e gondolatok gyengéd, némelykor pajkos, élceldő, kötekedő, játékos formákban jelennek meg.

Vannak viszont ebben a kedves levelezésben komoly közéleti eseményekről adott, ha tetszik emlékirás-vonatkozású részek is, s ezekben kevésbé irányítja tollát a hivatalos mérlegelés és még a

⁶³ Önéletírás. 177.

⁶⁴ Önéletírása 182.

naplók beszámolási igényeit is meghaladják. 1705. október 11-én kelt levelében megírja például, hogy „ha az Ur Isten szerencsésen visszahoz Erdélyből, minden szolgálattal megh vonom magamat és inkább csendességben lakom; mivel most is annyi a munka rajtam, hogy lehetetlen el hordoznom . . .” Nem sokkal később okt. 29-én így fogalmaz a tárgyban: „Én bizony rezolváltam magamban, hogy csak egyedül éretted is abba hagyom a szolgálatot”. November 16-án újból ezt a témát latolgatja: „Noha az ellenség meghvert bennünket . . . valamint a minap meghírtam, csak éretted is elhagyom a szolgálatot . . . , csak találhassak módot . . . , és az eddig keresett böcsületeimmel megh elégszem . . .”. Mint látható, szerzőnk ezekben a levelekben éppen nem mentes a vívódásoktól és olyan érzelem nyilvánításoktól, amelyeknek látszólagos hiányát emlegetni szokták. Ráday nagyon is jól ráérezett azokra a különböző írásfajták szerint nyújtott lehetőségekre, amelyek bizonyos témák érintésére alkalmasak vagy inkább kedvezőek voltak. Magánlevelezését olyannak tekintette, ami teret engedhetett azoknak a felhangoknak is, melyeket még napló-, emlék-, és önéletírói mivoltában sem engedhetett felszínre.^{6 5}

E leveleknek másik, a XVIII. századi emlékirások fejlődését és változását is megvilágító rétege az, ahol és amikor a közelet témáit szoros összefüggésbe hozza a késő barokkra jellemző magánéletbeli helyzetekkel, a játékos évődésekkel, hogy aztán végre is csak ez utóbbinak engedjen teljesebb kifizést. A „nagy” emlékirati témák helyett a Mikesnél vagy Hermányinál látható kis, apró situációk keresése és előszeretettel való megragadása, hangulati aláfestése figyelhető meg Rádaynál is, és mindez összhangban van a naplóírásában folytatott gyakorlatával is. Így ír például 1705 februárjában: „Édes Kláram, . . . éjjel négy mérföldnyire kellett az Méltóságos fejedelemmel nagy fáradtsággal mennem . . . , akkor jutottál mindjárt eszembe, mely nehéz már nálad nélkül a kemény ágyon hevernem; de patientia”. Más alkalommal ugyanezen évben szentenciás tömörséggel vonja össze a köz- és magánélet tapasztalataiból levonható következtetéseit: „Kettő van előttem: edgyik az böcsület, másik a hozzád gerjedező szeretetem; amaz tilt, hogy most hozzád ne ránduljak, ez pedig nem kevésse búsultat.”^{6 6}

Ha Mikes Kelemen fiktív leveleinek a magyar hagyományban rejlő ízét, zamatát, kedves báját, hangulatát és stílári eszközöket keressük, nem vitás, hogy Ráday levélírói gyakorlata ehhez széles alapot nyújt. Így például ugyanazt a csevegő, hírrel szolgáló, ellentézetten bókoló hangot üti meg egyik 1705-beli Lengyelországból küldött levelében, mint Mikes: „Istennek hála, az lengyel aer jól szolgál, de mihelyen rólad emlékezem, az szívem betegeskedik”. De a különböző levélformulák, a kezdő és befejező részek egyaránt a mikesi megoldásokat juttatják eszünkbe: „Ajánlom édes szívem telley igaz szeretetemet . . . , ha szeretsz imádságodbul ki ne hagyj”. „Szívem nőtön növé nagy indulattyával kévánom, . . . élj azért édes szívem frissen, szerencsésen, vidámul és rólam megemlékezzél, aki marad, míg él igaz férjed”.^{6 7}

Említettük, hogy a XVIII. századi általános változások nyomán az emlékirati témavilág is átalakul, sőt az abból való kilépés igénye is egyre erősebbé válik. A fiktív levél, az önálló anekdota megszületése szoros összefüggésben van ezzel a folyamattal. De továbbmenően az új műformák vajúdásának e szakaszában a prózai és verses formák is szorosan érintkeznek egymásra hatnak. Rádaynál ugyancsak ennek az átmeneti helyzetnek vagyunk tanúi: a különböző műfajok tartalmi és formai elemei teljes forrongásban jelentkeznek nála. Ilyen értelemben a világi verses munkák is számításba jönnek szempontunkból s röviden ezekre is utalunk.

Ráday fiatalkori „virágénekeinek”, nem nagyszámú szerelmes versének jellegében, – noha még a hagyományos eljárásnak is helye marad – egészében az új törekvések kicsengését figyelhetjük meg. A szakirodalom az észlelt változást legtöbbször a szerző latolgotó, sima és szenvedélytelen modorával

^{6 5} A Ráday-levelek kiadása: R. P. iratai i. m. I. 434., 452., 468. – Ráday sima, diplomatának teremtett alkatáról GORZÓ G.: i. m. 135. – Roger DUCHÈNE: Lettres et Mémoires. XVIIe siècle, 1971. 75–93.

^{6 6} R. P. iratai, i. m. Levelek, I. 215; 218.

^{6 7} R. P. iratai, levelek I. 274., 70., 71., 215., 267.

hozza kapcsolatba, ami miatt a líra hajdani „szárnyalását” nála fel nem lelheti. Ha nem csupán e sajátos költői alkatból, de az említett széles alapú igényváltozás folytán is, kétségtelen, hogy szerzőnk világi versei magukon viselik a visszafogottság jeleit, és sokszor az egyszerű, ám racionálisabb prózai kifejezőmódhoz közelítenek.

Ez a szerelmi líra elhagyni, vagy ésszel megítélni kívánja a Cupidóval hadakozó sztereotípiákat, („A poeták nem jól írták Cupidót vaknak”) és a háborgó szenvedélyeket is lecsendesíti. Már a prózából vett kedves témák, a mindennapi élet apróbb-nagyobb epizódjai jelennek meg; s a közvetlen, beszélgető, csevegő, évődő hangnemmel társulnak. Így kezdődik például egyik Kajaly Klárához írott alkalmi verse: /„Jó napot! Edesem, Társ Kajaly Clára./ Tellyes életemnek legh kincsebb ára, /Ki iránt szívemnek nincs is semmi kára Üdvözlek, hogy frissen fel viradtál mára!/. – Más esetben valóságos prózai értekezést ad elő versben, hogy mely „punktumokat” kell „megvizsgálni” és „meggondolni” mielőtt a szerelem szavának bárki is engedelmessé válna. De különben „akármint lesz, akár hogy lesz, csak megnyugodjunk . . . , az időtől többet várjunk, amit Isten rendel itten, abban maradjunk”. – Néhol emlékiró módjára – szerelmes versben szokatlanul – felsorakoztatja élete nevezetes tetteit: /„Táborokban s udvarokban gyakran forgottam, /Nemes vérrrel s tisztességgel sokat próbáltam./” (Bene Borbálához). – Máskor a levélírás prózai fordulatával találjuk szemben magunkat: /„Az országon kívül egy útra indulok./ Isten jóvoltából onnan megh fordulok, /Tőled azért szívem most szívből búcsúzik./” Beszámoló jellegű az útból már a visszatérést jelentő vers is: „Sok veszedelmek közt igaz forgottam”, de „Hazámba boldogul visszontag jutottam”. (Az én édes szívemnek . . .)⁶⁸

A világi, hazafias, politikai témakörből csak egy versét ismerjük, melyet Rákóczi Ferenc tiszteletére írt a marosvásárhelyi fejedelmi beiktatás alkalmával. Kevés ugyan ez az egy vers, amiből általánosítani lehetne; ámde az világosan kitűnik, hogy noha nyilvánvaló benne a tiszta, őszinte politikai kiállás Rákóczi és ügye mellett, mégsem túloz e kor barokk divatja szerint, inkább mértéket tart, majd hogy nem prózában, levélstílusban fogalmaz: „Jó kegyelmes Uram! Hogy Isten nagyságotat Erdély országának erős oszlopának behozta s állata kegyelmes urának . . . ” mintegy közvetlenül, szívből kívánja, hogy az Isten sokáig tartsa meg eme fejedelemségben.⁶⁹

Külön utalás érdemel még, ahogyan beépül Ráday sokszínű repertoárjába az önálló, tréfás, anekdotikus eset megverselése. Egy ilyen kisszerű, szórakoztatni akaró verszet 1729-ből „Darvas János eczetéről” szól, s benne az ecetet felettébb kedvelő atyjafiát „mortifikálja” szerző, s minden humorszerző eszközt felhasznál a különös szenvedélyű ember kifigurázására. A tárgyat komikus szinten előbb felnagyítja; többek között Cato káposzta kedvelését, Galenus torma élvezetét elemzi és Vergiliusra, Nasora hivatkozik, akik „méltán” írtak verset szunyogról, bolháról. Neki is joga van hát az ecetéről írni. Végül is mélybe ejti tárgyát, hogy a nevetésnek szolgáljon és az élc, a csipkelődés hatását így mélyítse el. – Szempontunkból azért érdemel figyelmet ez a verszet, mert benne már a XVIII. század kicsiny dolgait kereső, „mulatságot és örömet lelő” új világa nyíltan mutatja magát. A világi, szórakoztató tematika most már kiszabadul azokból a hajdani, nagy nemzeti vagy vallási témákat felölölő keretektől, amelyek sokáig epizód szinten visszatartották. Így az emlékirásokból is, melyek az anekdotikus kitérők nagy gyűjtőhelye volt, az epizódok kiáradnak s önálló élethez jutnak általában prózában. De külön nagy utat jár be az ugyancsak innét eredeztethető tréfás, élceldő esetek verses feldolgozásának divatozása is, melynek első darabjait szemlélhetjük Ráday írásaiban.⁷⁰

*

⁶⁸ A szerelmes versek kiadása GORZÓ G. idézett monográfiájában; Függelék, 172–176. – Uő.: R. P. virágénekei, ItK 1915. 300–311. – Marc FUMAROLI: Les Mémoires du XVIIe siècle au carrefour des genres en prose, XVIIe siècle. 1971. 7–39.

⁶⁹ GORZÓ G. monográfiája i. m. 159. – Új Tükör, 1977. 28. sz. 19.

⁷⁰ R. P. versei Darvas János eczetéről, kiadva NÉGYESY L.: i. m. 165–174. – GORZÓ G.: i. m. 149.

Néhány szempontból közelebb kerültünk Ráday Pál kevéssé feltárt, sok tekintetben problematikusnak tartott irodalmi szerepének megismeréséhez és megítéléséhez. Igen szerteágazó, munkássága további vizsgálatot érdemel még. Jelen szempontunkból – az emlékirások nagy családjának műfaj-történeti összefüggésében – az írásaiból levonható következtetések messze előreviszik a tárgy sokoldalúbb ismeretét. Ráday jelentősége és műveinek reveláló hatása mind e közvetlen tárgyban, mind pedig továbbmenően is abban rejlik, hogy éppen a XVII–XVIII. század fordulóján tömény gazdagságban sűríti magába egyfelől az előző század irodalmi felfogásbeli hagyományait, másfelől az új század sokrétű törekvéseit. Irodalmunk két nagy „üzlete” között jellegetesen az összekötést, a hid szerepét tölti be. Részben lezárója irodalmiságunk egyik jelentős fejezetének, de másrészen – talán még erőteljesebben – nyitás-hozója számos új szemléleti és irodalmi igény valóráváltásának. Pápai Páriz Ferenc vagy Bél Mátyás sajátos szerepeivel rokon az ő közvetlenül irodalmi és kulturális szerepköre, amely már Mikés, Hermányi, Faludi világát is előlegzi.

Vilmos Gyenis

PÁL RÁDAY, LE MÉMORIALISTE

De l'oeuvre littéraire riche de Pal Ráday, figure importante de la guerre d'indépendance de Rákóczi, l'étude soumet à un examen plus détaillé Ráday le prosateur, de plus près, le représentant remarquable des divers types de la littérature de mémoires. A la base de l'analyse de ses journaux, „diariums”, relations de voyage, autobiographies et confessions-prières, il arrive à la conclusion que Ráday emploie magistralement dans ces ouvrages tous les instruments qui élèvent les mémoires à un niveau littéraire et qu'on observe chez les représentants éminents du genre à cette époque. (Ce sont: la représentation de l'époque, l'expression de son monde extérieur et intérieur, l'analyse des motifs de ses actions, le tissage des intrigues de la vie, les intermèdes d'épique mineurs, l'élaboration par dialogues, le dessin de portraits etc.)

L'étude démontre que, dans les formes fondamentales diverses de la littérature de mémoires, Ráday réalise un haut niveau de l'expression de soi. Bien qu'il n'arrive pas encore à la réalisation complète des formes d'art mûries de la littérature de mémoires – à celle des mémoires proprement dits, de l'autobiographie ou de la confession, ses écrits s'approchent pourtant des traits fondamentaux de ces formes d'art supérieures.

Au tournant des XVIIe et XVIIIe siècles, Ráday exprime caractéristiquement la liaison, la transition entre les deux grandes „articulations” de notre littérature. Jusqu'à une certaine mesure, il signifie déjà une ouverture vers la réalisation de la conception nouvelle et de l'exigence littéraire du XVIIIe siècle. Les grandes passions du baroque commencent déjà à s'apaiser chez lui, et ce sont plutôt les réalités vivantes et les menus rapports qui reçoivent une place de plus en plus considérable.

A GELLÉRI-PÁLYAKÉP VÁLTOZÁSAI

A Gellérről szóló szakirodalom az utóbbi években nagy lépésekkel haladt előre. Varga Kálmán monográfiája – a dokumentumok, levelek, naplók, kortársi kritikák, életrajzi adatok, műelemzések meglepő részleteivel – a közvéleményben kialakult, kissé megfakult Gelléri-képet frissebbel, élőbbel cserélte ki. Az életművet mégis némi titokzatosság övezi még; a jellegzetes egyéniséget olykor megalapozottnak látszó legendák és megtévesztő anekdoták homályosítják el. A mai fiatalok kezdik föllapozgatni Gelléri köteteit, mert érzik az önújítás szükségességét, látják a termékenyítő lehetőséget azokban a szüntelen kísérletekben, amelyeket Gelléri nem könyvekből s nem elődöktől tanult, hanem „saját testére szabott” felismerések alapján folytatott.

Az újszerű – s többek közt általános esztétikai tanulságokat sugalló – megközelítés folyamatát erősíti a Szépirodalmi Könyvkiadónál megjelent *Ezüstből gyúrt kenyér* is, mely Gelléri Andor Endre novelláinak elérhető teljességét nyújtja. (Azért az elérhető, s nem az összes, mivel sok megsemmisült, jónéhány elveszett vagy nyomtalanul eltűnt. Nemcsak a „közölhetetlen” zsegek, töredékek hányódtak el egyik-másik szerkesztőségben vagy íróháznál, de olyanok is elkallódtak, amelyekre tíz-húsz év múltán még jól emlékezett írójuk, mint *A szemüveg*, a *Vasalónő*, a *Búcsú*, a *Trieszti ügynök*, a *Hajnal*, az *Árvaság* stb. Némelyiket több változatban küldte szét, tanácsot várva választott bírától a lehető legjobb megoldás érdekében.)

A napilapokban, magazinokban, rövid életű folyóiratokban elsüllyedt novellák lassan mind előkerülnek, néhány talán majd a kortársi hagyatékokból. A mostani gyűjteményes kiadás tizenhét – nagyjából ismeretlen és nélkülözhetetlen – írással egészíti ki az 1964-es összeállítást. Újdonsága még az időrend meghatározása és követése. S a különféle kiadások után nem lényegtelen a szövegek pontosítása sem, hiszen – mint kiderült – a posztumusz kiadványokban egyes művek szövege indokolatlanul módosult, olykor megrövidült. Ideje volt tehát visszatérni az eredeti kötetekhez, illetve – kötet hiányában – az eredeti közléshez vagy a kéziratához.

Az új kiadás segíteni kíván a pályakép itt-ott látott vagy vélt hézagainak kitöltésében. Különben az eredeti kötetek ma már meglehetősen egyoldalú válogatásnak tűnnek, bármily színvonalasak voltak is. A kezdeti művek izgalmas színeit óhatatlanul elnyomták a későbbi nagy realista novellák; sok értékes alkotás – több okból – az író életében nem kerülhetett kötetbe, részint ebből adódtak a kritika tévedései is. Most viszont pontosabban lehet nyomon követni, hogy az ígéretes kezdet után milyen gyors kibontakozás – s többszöri átrendeződés – történt, miként született meg az érett művek egész sorozata a harmincas évek elején, majd átmeneti bizonytalanságok után, még újabb tartományok meghódításával, hogyan zárult a kör. S hogyan jött létre a huszadik századi magyar novella új típusa, mely elűt a klasszikus, zárt formáktól, bár tartalmukban azok is modernnek.

Mert már Gelléri felfedezése sem egészen úgy történt, ahogy az irodalmi visszaemlékezésekben áll. A fiatalokat fölkészítő, seregeltető Mikes Lajosnak, aki hat esztendőn át patronálta, valóban sokat köszönhetett Gelléri, de duzzogott is szigorú rostálási miatt. Első írásai a tehetségnél többet alig-alig árulnak el. A sok próbálkozásból néhányat elfogad Mikes, de fontolgatja: melyiket érdemes nyomdába adnia? *A szemüveg* című, elveszett tárca – az emlékezet fölidézései szerint – sokkal jellemzőbb

színeket ölt, mint *Az Est*-ben közzétett első írás: a *Trombitálnék*. Egy gátlásos fiatalember a hőse, aki a kritikus pillanatban leveszi a szemüvegét, hogy ne lássa, mint megy el imárottja egy idegen férfi oldalán. A *Két fiú*-ban a naturalizmus ismert jelzői, fordulatai cikáznak. Az átszellemült fiú ellentétként megjelenő, kifakadó parasztapa beleharap a földbe, s kéjesen ízlelgeti azt, mint fenevad a vért, az „élet alapját”. A *Komor színekkel* című a Strindberg-olvasmányok pokolszagára, fanyar ízeire vall.

Az anyámról című elbeszélés homályos-éles fényeinek ellentétében már egy érzékeny gyermeki lélek könnyes-mosolyos megnyilatkozásai élednek. Csak a Krisztus-kép előtti visszás jelenet, majd az apa sírjánál zokogásra ingerlő helyzet növeszti kissé mitikusá anyja és fia kapcsolatát. A fiú végtelenen – a lány helyett is – ragaszkodik anyjához, a jószívű asszonyhoz, aki megszépül a gondoskodástól: csak a férjére gondol, s csodálatos virágokat hord a sírjára. Sokféle szín, ötletesség csillan meg, de az ízlésnek még finomulnia kell, hogy a nyilvánvaló tehetség magára találjon.

A szülők iránti, gyakran nyugtalanító érzés nem csupán a fiatalkori novellák hangsúlyos eleme, hanem az író későbbi munkásságára is árnyékot vető, szorongásos alkat tükrö. Gelléri legtöbb írása – bárhogy leplezi – a saját élményéből sarjad, önéletrajzi vonásokkal megtűzdelt. De a gyermekkori sérelmek mindnél fontosabbak, s még áttételesebbek. Kiindulópontjuk az elviselhetetlen, néha már lázadást kiváltó apai szigor. Ha másért nem, legalább a hasonlat kedvéért tolu föl az apa-komplexus. A *Homály* hőse már-már kielégülést nyer, amikor apjának vad természetét véli felismerni a lányban, s iszonyodva szökik meg tőle az éj leple alatt.

A gyermekkori élményei sokszor elkomorulnak, ha az író hozzájuk ér, s alig engednek föloldódást. Olyan teherként nehezedik ez Gelléri vállára, hogy a későbbi novellákban is, mint például az *Ukránok kivégzése*-ben, az anyai iránti gyöngédség és az apa iránti megvetés, gyűlölet gesztusait nagyítja fel. Tudjuk: a szülők anyagi helyzete egyre romlott; Gelléri József műhelye tönkrement, de elsősorban nem az fájt a fiúnak, hogy a kenyérfőző helyébe kellett állnia, s különböző szakmákkal próbálkoznia. Az első írói eredmények láttán följazott, makacs szidás sértette végig az önértetét. Hogy Gelléri József csak haszontalan időlopásnak tartotta fia írásait, sőt erőszakkal akadályozta, tiltotta azokat. Bosszúnak gondolhatnánk, hogy több ízben – mint a *Meztelenül* vagy az *Elmúlás* címűekben is – megírta apja képzelt halálát, néha a büntudat érzésével is, ha nem tudnánk, hogy apja nem olvasott el egyet sem fia írásaiból; s minthogy majdnem húsz évig betegeskedett, számolnia kellett a halállal a családnak is.

A lázadás másik oldala a hallatlan szeretetvágy. Az örökké korholt több megértést, a megalázott több megbecsülést vár az élettől, mint akinek bőven volt része abban. Félszégét kompenzálja Gelléri a maga játékos nagyozásaival. Előbb a nagyszerű sportteljesítményeivel, az atlétikában szerzett kitüntetésekkel, majd – már író korában – a hajmeresztő, nyaktörő kitalálásokkal, bohémságokkal, vagy hirtelen vidékre utazik azzal a kíváncsisággal, hogy megtudja, hogyan élnek ott az emberek, s hátha felfedez valamit, amit mások nem vettek észre. (Szociográfiai kísérletei nem váltak be, mert a maga földjén túl nehezen tájékozódott.)

Már Mikesnek írt – szelektálva küldözgetett – leveleiben a szeretetlenségről panaszodik: „A durva és undok emberek úgy kínoznak, hogy fájdalomban kacagok már gonoszságukon. Mindenki bennem akad meg, és belém köt és csúfol, mint egy bolondot. És nekem ez azért fáj nagyon, mert ezeknek a földi társaknak is van fájdalmuk, de mikor más bántanak, olyanok, mint a kéjgyilkosok.”

Fantáziájának lendítőkereke az önismeret. A kamaszkor nyugtalanságai átnyúlnak a férfikorba. Legendákat költ magáról, ha kételyei támadnak – akár sikerei közepette is – írói képességeit illetően. Részben innen ered – s a gyermeki elhagyatottság ellensúlyozásaként jelentkezik – hőseinek felfokozott lendülete, csillapíthatatlan temperamentuma. S úgy árad az érzés, ahogy – egyes novellákban – a tartózkodó szüzek éledeznek a szerelem erőszakos helyzeteiben. A szerelmi részletekben mindig fölfedezhető valami gyermekkori vonás, naiv kitarulkozás vagy romantikus póz. Valami kamaszos botlás következménye, eksztázisig igény a kielégülésre. Mint ahogy mámorban úsznak a fák, a hegyek is a *Szabadulás*-ban. A serdülőkor izgató kérdései záporoznak itt, de megnyilvánul mindebben valami mágikus, szertartásos vonzalom is.

Aki közelről ismerte, tudta, hogy Gelléri erős izomzata, széles mellkasa megannyi puhaságot takar, s törékeny, lágy lelket rejteget. Fényképei még élesebben mutatják a kontrasztot: a tekintet elrévedező, s a vastag szemüvegen át nem a távolba, hanem befelé néz. Képzeteivel érinti előbb a tárgyakat, mert nagy súlyokat emelgetett apja pénzszekrénykészítő műhelyében. S lelki gyarlóságait akarja leküzdeni sokféle kiállításával, társadalombíráló megnyilatkozásaival, ars poeticáival is. Egyik novellája diszkoszvető próbáinak állít emléket: azt a bizarr ellentétet emeli ki, ami a hajnali derengésben, üres grundon visszhangzó dőrejek és az álmukból fölvert munkások moraja között feszül. Szinte jelképpé tágitja a gondolatot: a hivatás, az egyéniség akadályait látja körös-körül.

A máig ismeretlennek számító novellák között van egy nagyon frappáns önleplezés. A „... Gelléri úr!” című ez, s ugyancsak a személyiség sérelmeibe világít be. Egy méltatlanul elfeledett folyóiratban, a *Független Szemlé*-ben jelent meg. Nem is igazi novella; beosztása arra enged következtetni, hogy valamely „élveboncoló” sorozat (belső önéletrajz) abbamaradt fejezete. A tudatos én provokálja itt a kérdéseket: „Ki vagyok?” „Mire születtem?” Mint vallja, minden ember *valamire* születik. Ki alacsonyságra, ki dicsőségre. Móricz Zsigmond – mondja tovább a példázatot – az eleven élet ábrázolására született. S Gelléri – ifjúságából kiválasztott, s kedves humorral, melankóliával, öniróniával színezett – történetei ismét a sértettségét fejezik ki. Azt, hogy abban a feléje irányuló gesztusban, amikor mindenki – legyen az barát vagy távoli ismerős – csak Gellérinek vagy Gelléri úrnak szólítja, s véletlenül sem a keresztnévén, kivéve anyját és az „utca angyalait”, azt érzi mindig, hogy nem tud eléggé közeljutni az emberekhez. S ezt írói sorsára is vonatkoztatja. Írásai – mondja – „ki tudja mikor lesznek olyan bizalmasak a világhoz, hogy pajtásként fogják becézni őket az emberek”.

Egyik Füst Milánhoz írott levelében pedig így jellemzi önmagát: „Sokat beszélek, mert gyáva lelkű vagyok... egy látomást látok mindig, és sohase hiszem, hogy már elég a hozzá elvivő szóhalom. S ha ez a szóhalom hibás is, mégis mint valami tündérpor összetartozó.” *Álmok kószálása* című novellájának ironiája ugyanígy magát illeti, aki túlságosan álmokban élt, az unalmat akarta elűzni vakmerő tetteivel; s aki a tündérmesék, manók világából a valóság érdes földjére tér vissza.

A kortársak valóban úgy ismerték meg őt, mint aki az intim mesék szerelmese és a káprázatos történetek kitalálója – Andersen nyomán. Sokáig a baráti kapcsolataiban, felnőtt-játékaiban is segítségül hívott mesei alakokat; Fodor József visszaemlékezése épp egy bolondos szilveszteri éjszakát idéz föl, melyet együtt töltöttek a budai hegyekben. Gelléri olyannyira szerette a játékot, bohóságot, hogy sokszor találgatni kellett, mi abból a valóságos élmény, és hol kezdődik a mese. Barlangi Miska és Szlucsák Mária – a csak néhány órája házasok – hűvösvölgyi nászutazásának megjelenítésében reális és képzelt események oly észrevétlen-simán folynak össze, hogy alig lehet különbséget tenni közöttük. Az olvasók nagyrésze nem is törődik azzal, hogy az egészből mi igaz, mi nem. A „prolinászt” is megtörténtnek vélik, holott csak mese. Valóságalapja mindössze annyi, hogy a fiatal házasoknak nemhogy lakásuk nincsen, ahova menjenek, de a villamosjegy árát is az ágyrajáró munkások, iparosok közül került násznép adja össze.

Kosztolányi Dezső a „tündéri realista” megtisztelő címével tüntette ki Gellérit, amikor azt firtatta: a semmi kis történet, a páncoészekrény-szállítók gyürkőzése hogyan válhat egy bravúros ötlettel egy másik élet – az álomi – elindítójává, s hogyan lesz ez az álom a képzeletünkben ismét valósággá. Amikor az elcsigázott emberek helyét a tárgyak foglalják el. „Ez a valóság érzéki varázsa – jegyzi meg Kosztolányi. – A mai novella nem külső fordulatokkal hat. Lelkivé mélyül, az élet jelképévé válik.”

Ha az egyéniség fejlődését figyeljük, a jellemző témák variálásával s a formabontó törekvések egységesítő rendjével találkozhatunk. Tévedés volna Gellérinek csak az érzéki hevét, lobogását észrevenni, mellékesnek vélni a többbit: ironizáló hajlamát, öntépi tünődéseit és a groteszk drámaiság felé tapogatózó lépéseit. Hiszen – olykor egyetlen alkotáson belül – könnyedén hágja át a műfaj határait, hogy a kiválasztott helyzetben, körülményekben rejlő feszültségeket minél teljesebben ragadja meg. A cselekménynél fontosabb számára a belső rezgés, s gyakran úgy adódik, hogy a primér történet mögött

egy fontosabb lappang, amely a megfelelő pillanatban előtérbe kerül. Sőt azt is megfigyelhetjük, hogy egy-egy téma, amely csírájában már megvolt, hogyan alakul át, terebélyesedik ki később.

Nemcsak a mostanában közzétett – s gyűjteményes kötetbe először felvett – művek közül emelkedik ki, de az életművön belül is jelentős az *Őrült rózsá*. 1932-ben kapta végső formáját, de alap gondolata jóval korábbi. Már Várkonyi Nándornak, 1928 őszén írt levelében említi Gelléri. Cselekménye a lehető legcsekélyebb. Az egész a belső érzés hullámozására, fokozására épül. Egyetlen, egységes monológ. A fölzaklatott lélek vallomása. De ezen belül micsoda változatosság! Künn – a tikkasztó nyárban – nagy a csend, de annál fojtogatóbb. „Mintha nehéz, vörös zsírcsöppeket hullatnának a kövér lombú cseresznyefák.” Egyedül a kerti rózsá éli boldogságát: megszállják a pillék, körülzsongják a méhek. A támadó szél előbb egy levelétől fosztja meg, mire megremegve figyel föl. A következő pillanatban már vihar tépi, cibálja; elveszti egyensúlyát. Este hiába húzza össze a szirmai, nem alhatik már nyugton: férges gyümölcs hullt belé a fáról, melynek rothasztása iszonyú. S annak a tudata is, hogy pusztulása megkezdődött.

De a végtelen idegfeszültségnek is van még mélyebb rétege: az általánosítás síkján mozgó értelme. Amit szavakkal kifejezni nehéz. Olyan ez, mint egy többszólamú, szimbólumrendszerbe foglalt költemény. Sejtelmességével egyszerre többféle képzetet kelthet az olvasóban. Jelentheti a külvilág szennyeivel, borzalmaival szemben álló akarat szerveződését, erkölcsi tisztaságának védelmét, mely az író számára, aki érzi alkati zavarait, a kérdések egész sorát veti fel, élet-halál összefüggéseit. Nem korai ez még Gellérinél? Lehet – a fiatalnak – figyelmeztetés is: „Mi lesz velünk?” A félelem ijesztő látomásai az önutálatallal keverednek, s belevegyülnek ebbe valóságosabb mozzanatok is. Az elmúlás a természet törvénye, ellene nincs védekezés; mégsem mindegy, hogyan megyünk eléje. Látomás súgja a tanácsot a rózsának: örüljön meg, úgy minden könnyebb, vértelen.

Nem túlrtság ez, inkább leleményesség az elmélyülésre. Gelléri már a húszas években rájött arra, hogy az elsőszemélyű elbeszélés akármilyen kócos, szaggatott lehet; darabossága nem mindig zavar, különösen ha a beszélőhöz illik, s a történet hiányait is pótolhatja az élőbeszéd megkapó ereje révén. Karakter-próbája többnyire a szélsőséges helyzet. Itt dől el, hogy ki mit ér, sőt a jellem rejtett vonásai is itt buknak ki. Gyakori témák: valamely rendkívüli ügy izgalma, válságos helyzet, esztelenség, választási kényszer, örökölt tulajdonság terhe, ami soha nem unalmas; de a legnagyobb mélység a tragikum. Gelléri tudja ezt, legjobb alkotásaiban pedig megteremti mese és valóság, cselekmény és jellemrajz egységét.

Alig voltak olyan elődei, akiknek a hatását tetten érhetnék a műveiben. Jellemző, hogy amikor világirodalmi mintáit tudakolták a riporterek, s többek között az orosz klasszikusok és a modern irányzatok képviselői (Proust, Joyce, Woolf, Dos Passos) iránti érdeklődésére voltak kíváncsiak, elhessentő válaszokat adott. Legkedvesebb olvasmányaiként – „aminél jobbnak a megírására nem érzett készséget” – Homéroszt, Tennyson és a Bibliát említette. Az expresszionizmus, szürrealizmus újításai csak olyan stílusgyakorlatokra ösztönözték, amelyek inkább a költőiséggel, metaforák kezelésével hozhatók összefüggésbe, de semmiképp sem a mű egészét átható ábrázoló módszerrel. Alkati kérdés ez, nem a tájékozatlanság jele vagy az érdeklődés hiánya.

Korai alkotásaiban kétségtelenül sok a megszállott vagy egzaltált alak. A helyszín azonban reális, és könnyedén siklik a látomás mezejére. És fordítva: a képzelet játéka is rádöbbenhetnek a valóságra. Olykor a kellelénél homályosabbak az események, megbillen a szerkezet egyensúlya is, mert kísérlet folyik. Gelléri nem a leírás részletező pontosságára ügyel; a környezet extenzív rajzánál többre becsüli az indulat hullámzó intenzitását is. Hajlékonyságára jellemző, hogy amikor merészen elrugaszkodik a földtől, akár a szédítő magassból is vissza tud kanyarodni anélkül, hogy törést szenvedne.

Már a kortársi kritika rámutatott Gelléri természetének fő tulajdonságaira, veszélyeire is. „Hídverés ég és föld között – jegyezte meg, első írásairól szólva, Illés Endre, a *Nyugat* kritikusa. – Híd – szakadékok és örvények felett; olyan vékony fonálból, mint a póké, de még a fénynél is illanóbb anyagból.” S nyilván nem egy derékba tört tehetség láttán, féltette is Gellérit: nehogy mutatványá váljon a „sokszor ismételt varázslat”.

Megóvta az önméltléstől – a kritika hasznosított tanácsai mellett – egyre tudatosabb szemlélete is. Pályáján az első változás 1927 őszén történt, mint ezt az *Élet*, az *Ünnepek*, majd a *Munkám akadt*, a *Varázsló, segíts* és más novellák bizonyítják. Vasipari tanulmányainak befejezése után kitanulta a kelmefestő szakmát, s a Magyar utcai „Király” gőzmosodában helyezkedett el. Itt szerzett, súlyos tapasztalatai határozták meg további írói érdeklődését. Szegi Pál baráti bírálatai nemcsak arra figyelmeztették, hogy „elvéssz az ember” a sok tündérmesében, hanem az átélt események társadalmi fontosságára is. „Realitás lesz minden, ami eddig csak álom volt” – határozza el, látomásokban élő képzeletét azonban – szerencsére – nem adja föl.

A fél évszázad múltán, most újra felfedezett *Ünnepek* annak a fiatalembernek a szertelenségét, kétlelkűségét jellemzi, aki kamaszos allűrjeivel és felvilágosult észjárásával ragaszkodik vallásához, de támadja az egyház rideg tisztviselőinek bánásmódját. A nagyünnepre – anyja kedvéért – ingyen templomjegyet kér megrokkant apja és a maga részére. Furfangos gyanúsításával felbosszantja a bírakat, akik már-már kitalánák a hitközösségből is. Eszébe jut anyja, akit asszonytársai megbánthatnának fia botránya miatt. Erre olyan vallomást tesz, amiből bűnbánatra következtetnek az egyházatyák, s teljesítik a kérést. Hazafelé azonban, kábultan egy részegnek adja oda – mint sorsjegyet – a két belépőt. Ördögi próbát tesz, hogy megbizonyosodjon bűnösségéről, avagy ártatlanságáról. Megnyugtató pillanat, amikor anyja „az aranylángú gyertyák fölél hajolva üdvözliz az ünnepet”.

Az ellentétekben megnyilvánuló szemlélet a családi hagyománnyal azonos. Az írónak már csak formális kapcsolata volt egyházzal; apja pedig, aki „hosszúnapon szalonát eszik”, az első szívroham után kezd templomba járni, böngészni a „rég elfeledett héber betűket”. S Gelléri mindig megtalálja a módját annak, hogy a köznapi eseményeket átlényegítse, főként a drámai, balladai fokozás eszközeivel. Egy bizonyos ponton aztán – a részvét felkeltésével – visszafordítja a történetet, ellágyítja a rajtot. Áttetsző poézissal vonja be a külvárosi sikátorok életét.

Nem lényegtelen, hogy honnan veszi alakjait az író. Elsősorban az iparosműhelyből, amelyben még mindenki élesen elválik egymástól, s jobban megkülönböztethető, mint a gyári üzemben. A „kezes állattá” szelődült gépek, „kék lángok”, „csikorgó spének” világa ez, ahol úgy ünneplik meg a gyermekáldást, hogy az örömapát megpörgetik az esztergagép padján, s megajándékozzák a magukgyártotta aprósággal. A tisztítószerek émelyítő gőzétől megszdült kékfestőket az örület felé kergetik a körülmények, amíg a csontkereskedő nagyobb fukarsággal védekezik vesztesége ellen, amikor „halvány lánya” esküvőjén aranyai átsörrennek a vőlegény zsebeibe; a mosoda tulajdonosnője a „kamurai szállító” címért tülekszik. A Gelléri-novellák másik fontos színtere az újlaki téglagyár tájéka, a nagyszülők kantinja, ahol gyermekkorában sokszor megfordult s különös alakokat, vasok tréfákat és családi jelteket látott.

Legsajátabb földje Óbuda – fenyő- és olajszagú tereivel, görbülő utcáival, kis közeivel, pince-mélyeivel, ahol éjszaka zajlanak a legcsodásabb kezdeményezések. Ha valaki összefoglalja majd ennek a patinás, régi városrésznek a legújabbkori történelmét, gazdaságföldrajzát, művelődéstörténetét, ne feledkezzék meg arról, hogy munkájához Gelléri életműve fontos adatokkal, jellemző adalékokkal szolgálhat. Ki emlékszik már a Kiscelli-hegyi kastélyra? A vásártéri cirkuszra, Czája úr erőmutatványaira . . . Az ingyen vért cipelő vénanyókra, akik hajnali kettőkor elindultak a téglagyár elől s órákat gyalogoltak a vágóhídig és vissza . . . S ki gondol az egykori lápos részek bűzére, nádasaira, amelyekről ugyancsak szó esik a Gelléri-novellákban?

Nem ő az első munkásábrázoló irodalmunkban. A proletárok, munkanélküliek sorsa iránt részvétet keltő művek voltak már előbb is. De – Révész Béla, Kassák és Tersánszky feltárásaival együtt – Gelléri írásai szereztek „polgárjogot” a munkásnak abban az értelemben, ahogy Móricz Zsigmond a parasztot mint individuumot látta, háborgó lelkeségével s nemritkán a törvénysértés, büntudat szélsőséges következményeivel. Csodálkozhattak a kortársak Gelléri tárgyválasztásain, de kitűnő ábrázoló tehetségét, megjelenítéseinek lüktető, pezsgő elevenségét soha nem vonhatták kétségbe.

Munkásalakjai éppoly sarkosak, mint Tersánszky figurái, de nincs annyi kópéság vagy könnyelműség bennük. S különböznek Kassák lázadó hőseitől is: nem oly sértettek és zárkóztak. Kassák

munkásai keményen, dacosan viselik sorsukat; Gelléri hősei a szeretetvágytól szenvedők és a közösség befogadására áhítoznak. Foglalkozásuknál fontosabb a beállítottságuk: ahogy az életet értelmezik, kitervelt tetteiket végrehajtják, kicsinyes szokásaiknak hódolnak nagy nagytratóró álmaikat dédelgetik. Nem csupán éhező vándorok vagy másoknak kiszolgáltattak, de a munkanélküliség gondját is más és más módon élik át.

Többnyire eszményítés nélküli alakok, s bár társadalmi helyzetük azonos vagy hasonló, lelkiiségük különböző. Gyengédek és kiállhatatlanok, civakodók és könnyező, bosszúállók és segítőkészek, szilajak és félenek, naivak és megtéveszthetetlenek. Egyszer szájalmat keltők, máskor megvetendők, csak épp közömbösen nem lehet szemlélni őket – legyenek akár a főnöknő kegyeiért verekedő mézáróslégények, akár káromkodó nyomorultak, fillérek kuporgatói, tréfamesterek, megszállottság rabjai, máról holnapra élők, erejüket pazarlók és kímélők. Életösztönük mindennél erősebb, s profán tetteik mélyén éteri tisztaság csillan meg. A téglagyári munkások egyik társukat – a csákányost – úgy megtréfálják, hogy lelki sérüléseibe beleroppant.

Gellérit – mint egyik nyilatkozata tudatosítja önmaga számára is – munkásévének keserű tapasztalatai szorították rá arra, hogy – ha másként nem lehet – „az írás sugallatos föntségével változtasson” a szegények életén. Láta a polgárosodás kétarcúságát, szabadversenyét, s maga is sokszor volt szenvedő részese a társadalom hatalomvéde rendezettségének. Sok helyütt dolgozott – apja lakatosműhelyétől a vegytisztítóig; volt gyári rajzoló, ügynök, atléta, hivatalnok, kereskedő, gyermeknevelő – huszonnégy éves koráig, de sehol sem tudott érvényesülni. Nemcsak a szerencséje hiányzott, de kedve és ereje sem igen volt már a fizikai munkához a mosodai baleset után: végül a leghuzamosabb ideig – nyolc évig – gyári tisztviselőként végezte lélekölő munkáját.

Kanyargós utat tett meg, amíg eljutott az elkötelezettség vállalásáig. A *Varázsló, segíts* című elbeszélésben tűnik fel először egyik kedvelt alakja: Tir, a romantikus forradalmár. A beteg feleség mellől elcsatangolt betyárként áll előttünk, s társa a robotos sors megjavításának elképzelésével tartja ébren a figyelmét. A részegségtől könnyes, gyermek tekintet már csak a halott feleségét látja, s fájdalmában felordít; az élettelen testet könyörögve nyújtja át társának: „Varázsló, segíts . . .” De a kimondott szavaknál is izgatóbb az, ami az elhallgatottak közegeben rezeg tovább.

Hogy ez az idő tájt mennyire foglalkoztatta Gellérit az írói felelősség kérdése, az *Egy önértet története* című önéletírásból tudjuk. Iskolatársai, akik már börtönben is ültek, mondták neki: „Szocialistát játszol, és bamba meséket írsz a kispolgároknak.” A mardosó lelkiismeretnél tovább nemigen jutott Gelléri. Nem értette József Attila hajnalba nyúlt fejtegetését sem a bérről és profitról, illetve „az idegbaj, téboly ábrázolásaival szembehelezkedő” marxista művészetéről; természete idegenkedett a tudományos elméletektől, s megtalált írósgát féltette az elvont igazságoktól. De azért nem maradt rá hatástalan mindez, sőt már 1929 elején születtek olyan tézis-novellái, „rangján aluli” részletekkel, mint a szegény, árva Smittől szóló történet, melynek legényhőse a tenyerébe szedi fel lehullott könnyeit, s a könnyek belefagynak a tenyerébe, a világ pénz miatti „őrült és fájdalmas álma” szimbólumaként. Ezek a „könnyből faragott” munkások éneklik a Marseillaise-t, miközben bánatosan sírnak. Őket látva vágja bele Smitt a fagyos tenyerét egy cégtábla kövér disznójának a rajzába, mintha a burzsoáziát ütné nyakon.

Van néhány novellája, melynek kompozíciója – drámai sűrítettsége, szaggatottsága, homálya – népballadáink egy-egy típusával rokon. A legkorábbi a *Temettünk*, amelyben a végzetesség mély színei egyesülnek az újszülöttet elvető anya és a szerető katarziséval. A *Füst* babonás futamai egy tönkrement pék bizarr elhatározásához vezetnek: belebújik a tüzes kemencébe, hogy bosszút álljon csalfa szeretőjén. A *Részegek* a halálba táncoltatott lány balladájához hasonlítható. A hűsvéti szokásnak – játéknak – tűnő bolondság durva tréfává fajul: az emberhez méltatlan erőszak szedi áldozatait a templomba igyekvő, védtelen lányok közül, de az utolsó jelenetnél a férfierejükben gyönyörködő iparoslegények rádöbbennek végzetes cselekedetükre, s már hiába futnának el, a bűnhődés elől nem menekülhetnek.

Ebben a műfajban talán a legpregnansabb a *Facipő* és a *Kőművesek*. Rokon témák is. A faluról bejáró kékfestő – a senkitől észre nem vett, magányos Sebesta – régóta készül arra, hogy valami rendkívüli tettevel kiérdemelje társai figyelmét. Megszokták már döngő lépteit, faragatlan beszédjét, sárga bőrét, rútvörös haját, drótszakállát is, némelyek respektálják baromi erejét, csak új facipőjét nem bámulják meg. A kocsmáros is csak odalöki a „szokott két literjét”, és Sebesta iszik, mintha nagy és mély kútból meregetné. Erre már oda kell figyelni: iszonyúan tüzel a szeme, s némelyek már bicskára tett kézzel várnak. Belép az ivóba a rókaképű, púpos, sovány Tóni, s kihirdeti, hogy ezentúl tilos a halászat, a gróf üzenté át a túlsó partról. Amíg az összefogás készül, a kékfestő föláll, s elindul. Már „rázza a grófi kastély oszlopát” – gondolatban, s „hozza foga között, ruhájánál tartva a grófi lányt”. Azt képzelettel: száraz lábbal átkel, mint Jézus, a vízen. Másnap puffadt teste kiköt egy kis öbölben. Riasztó látvány, de akik nézik, nem riadnak tőle: megismerték jószágos szívét.

A *Kőművesek* messziről indul, sőt az alapkonfliktus is feloldódott már, amikor hirtelen felgyorsul a másik drámai elem. A kőművesek tudomásul vették, hogy kevesebb kereset jut az új munkáskéz beálltával. Högymögi sunyisága azonban gyanút ébreszt, s kiderül róla, hogy lopkodja a társait. Nem akarnak végleg elbánni vele, csak móresre tanítanak. Meggyilkolása véletlen, s a gyilkos is ösztönösen megrendül: otthon öt éhező várja. Ezért a társai, hogy megmentsék családját, eltüntetik a halottat. Befalazzák az épülő házba – nem keresi itt senki a „jöttmentet”! Kitűnő a történet befejezése is: nem ízlik a szalonna senkinek; leszelnék egy-egy falatot a meglopotottból, de a gyomruk kiköpi. Prihoda tér magához elsőnek, aki látott már ilyet, s fura ötletével is elhatárolta magát a társadalom szigorú törvényeitől.

A kiforrott írások közül mégis a *Szomjas inasok* és *A vén Panna tükre* a legsajátosabb hangvételű. A hegyi kirándulók fesztelen kitarukozása, amely jelképes értelmet kap – úgy, hogy az események valóságos magvát sem feledjük. Pénzük nincs az inasoknak az ivóvíz megszerzéséhez, ezért – kábultságukban – leteperik a zsugori némbert, így oltják másféle szomjukat is, amiért a kipirult, vágycsakzó asszony fizet – hálásan, máskorra is invitálván vendégeit. – A kézügyességéről híres, öbudai vénlány fagyos szobájában hasztalan várja a mogorva szomszéd megértő gesztusait; de hirtelen forróságot érez, amint a kovácsműhely lángja a tűkörre vetül. Az özvegy kovács ravasz hívását sejtí Panna, de a kovács kioltja a tüzet, s vége szakad Panna álmának is.

Volt idő, amikor – az újdonság erejével ható témákon fellekesülve, illetve a merész felfogást, szélsőségekbe hajló ábrázolást megcsodálva – szinte minden írói irányzat igyekezett a magának tudni Gellérit. 1926 februárjától rendszeresen közölte írásait a *Népszava*; 1927 tavaszán már Szabó Lőrinc *Pandorá*-jában, ugyanez év őszén Kodolányiék lapjában, az *Élőszó*-ban tűnik fel. Szinte egyidőben jut el Kassákhöz és Babitshoz, s 1928-tól huzamos időre a *Nyugat*-hoz kötődik. Legtöbb műve – számszerint harmincnöc – a *Nyugat*-ban jelenik meg, a legsűrűbben abban az időben, amikor Móricz Zsigmond irányítja és szerkeszti – saját belátása szerint – a prózai rovatokat. Később a *Válasz* és a *Gondolat* számára is ír. Németh László, Füst Milán egyengeti az útját, s többek közt Halász Gábor, Vas István, Kardos László ír róla értő-segítő kritikát.

Gelléri azonban minden csoportosulás és érdekközösség fölött áll, ha rokonszenvét kimutatja is egyik vagy másik iránt. Kezdetűl túl érzékeny arra, hogy maga válassza meg s alakítsa eszközeit, hogy másoktól különbözzön, önmagát folyvást újíthassa. Voltak, akik – különféle megfontolásból – szembe akarták fordítani a *Nyugat*-tal. Nem tartották oda illőnek, vagy éppen ütőkártyának akarták használni, erkölcsi értelemben a *Nyugat* nagyjai fölé helyezve. Eleinte a *Népszava* írógárdája részéről hangzottak el ilyen megnyilvánulások, de elhibázott volt a *Korunk* kritikája is.

Nincs semmi ellentmondás abban, hogy a *Nyugat*-nál Babits szívesen látta Gellérit. Sőt, díjakat osztó kurátorsága idején sem feledkezett meg Gelléiről, pedig ekkorra már túlhaladta pártfogoltját a koncepciót, amelynek védőbástyáit – Osvát halála után – *Baloldal és nyugatosság* című tanulmánya képezte. Az 1930-ban közzétett Babits-tanulmány nem kevés félreértésre adott okot, holott Babits számára nem taktikai kérdés volt a tehetségek fölkarolása, akárhonnán érkeztek az irodalomba. (Kassák, aki a Babitscsal támadt nézeteltérései, majd haragtartása miatt tíz évig távol tartotta magát a

Nyugat-tól, 1927-ben visszatérhetett ide anélkül, hogy benyújtott kéziratainak elfogultság miatti elutasításától kellett volna tartania.)

Az irodalmi egység (ha úgy tetszik: ellenzék, vagy Babits szavaival: *irodalmi baloldal*) olyanféle megteremtését és megőrzését célozta ekkor a *Nyugat*, mely napi-politikai és pártérdekek, vallási-faji különbségek fölött – vagy ellenére – vonz és összekapcsol különböző írói törekvéseket. Ma már egyetlen szóval, a toleranciával jellemezhetnénk. Európai műveltsége mondatta ki Babitscsal a minden idők számára fontos tapasztalatot – a sémákba szorulás, modorosságba sekélyesedés, ismétlésekbe s vásott formákba merevedés ellenében. Mert mindenekelőtt ettől óvott, amikor – világnézetek erjedésén eltűnődve – bírálta a provinciálisnak tűnt, kisszerű politikai praktikákat.

Súlyosabb tévedéseit tekintve, kétségtelenül furcsa ellentétekben kavargó egységesítő teóriája. Miközben az „osztálypolitika” és „osztálytudat” befolyásától félti az új nemzedékeket, óhajta is azt a „világnézeti biztonságot”, ami – úgymond – az egész világ lelkével összeköt, s még a „leghidegebb művészkedést” is a cselekvés igényének, a tiltakozás érzésének tudja be. „Minden tradicionalizmus rokonszenvesebb az epigonizmusnál. Tanulj legalább a divat pszichológiájából, mely visszatér a régihez, de megveti a tavalyit!”

Babits – végső soron – abban látta az irodalom baloldaliságát, hogy „túlmege a rétegen, amelyből született”, s törvén ideáljait, megsértvén szentségeit a szélesebb látóker jogán, már a nagyobb testvériség – nemzeti és világközösség – jegyében munkál. A ma számára távlatot nyitó, igaz gondolatok ezek, s innen nézve: Babits nem annyira a világnézet „friss szellőtől”, mint inkább a kicsinyes, szűk politika bénító hatásától, klikkérekektől féltette az irodalmat, amikor orientáló szerepet vitt a *Nyugat*-nál, s befogadta a *Nyugat* sáncaiba Gellérit is, aki már a munkásság képviselőjének a hírében állt. Aki költő – mondotta Babits –, ne fogadjon el „kész ideológiákat”, hanem alakítsa ki, művészetével sugározza ő maga. Ennél vonzóbbat aligha mondhatott volna az akkori fiataloknak, akiknek a törekvései, mint Szabó Lőrincé és Gellérié, jól beillettek a képbe: a *Nyugat* irányítóinak elképzeléseibe.

Másféle volt Gelléri kapcsolata Móricccsal. Móricz tucatjával vonzotta a fiatalokat, s hogy mit várt tőlük, 1930 végén közzétett *Új szemek, új szavak, új igék* című cikkében is meghatározta. Ne írjanak mást, csak az életet; a jelen életét, amely „úgy tűnik fel, mintha a kétezer évi tespedés után kezdődne”. Vállalják „az új emberi lélek megszületéséért folyó harcot” – „nem egy vallás, nem egy nemzet nevében, hanem az egész, egy nívón fetregő, vergődő, lelki kétségben gyötrődő emberiség nevében”. S nem utolsósorban olyan írásokat várt Móricz a *Nyugat*-ba, amelyek őt is kimozdítják hajlékából, új gyaloglásra hívják, mint Szabó Pál híradása a bihari faluról. Érthető, hogy már az első találkozásnál szívhez szóló barátság jött létre Móricz és Gelléri között. Gelléri megértette és követte Móriczot, aki a magyar társadalom mélyrétegeibe hatoló, országos gondokat vállaló, forró írásokat sürgtetett.

Ha összevetjük Móricz *Szegény emberek* című elbeszélését Gelléri *Hamis pénz* című novellájával, mindjárt kitűnik, mi a közös vonásuk. Mindkét műben fontos szerep jut a Törvény elleni büntettnék, amit egyszerű emberek követnek el. Azért, mert tisztességes munkával nem biztosíthatják már a napi megélhetést. A szükség kényszeríti mindegyiket a bűnös pénzszerzésre: az egyiknek adósságot kell törlesztenie napszámoskeresetéből; a másik pénzt hamisít, hogy a család éhen ne haljon. Móricz névtelen hőse gyilkol, mert megszokta ezt a háborúban; Gelléri hőse, aki sok mindent megpróbált már, fél a börtöntől, s nem akarja sokáig űzni a „mesterséget”, csak amíg kilábalnak a télből.

Mindkét író úgy mutatja be a bűn elkövetőjét, hogy érezzük: tetteikért elsősorban a társadalom felelős. De ahogy a természetes és természetellenes, valóságos és vizionál ösztön megnyilvánul, az a szegény emberekbe vetett azonos hitükre jellemző. A bűnösöknek a szemük se rebben a kérdőre vonáskor, hanem épp a szeretet, a jószág ébred föl bennük. A katona búcsúszavai a kisfiához szólnak, akit még azzal vigasztal meg, hogy elkérheti a vásárfiát, a mézest, édesanyjától, s észrevétlenül kioson a kapun. A pénzhamisító egy pillanatig sem tagadja bűnét; éppen „krumplipaprikást ebédel”, amikor meglátja a rendőrt és a detektívet. „Letette a villát, s mire bejöttek a hatósági emberek, végigcsókolta

a fiúkat, s azt mondta nekik, hogy legyenek jók az anyjukhoz... Ment, de a szája még mindig krumpisbarlang volt, s fogai között keresztbe állt egy jóízű köménymag. Megnyalta az ajka szélét: maradt ott is egy kis zsír, egy kis piros zsír, emlékül a hét boldog nap után."

Amikor megszűnt Móricz szerkesztői tiszte a *Nyugat*-nál, Németh László tömörítette a fiatalokat a *Tanú* köré. S 1933-ban a *Nyugat* kiadásában jelent meg Gelléri első novelláskötete – úgy, hogy Németh László szerzett nyomdát. Ott, ahol a *Tanú* készült: Kecskeméten. S a *Tanú* ranglistáján Móricz és Tamási Áron mellett kap helyet Gelléri. Együttesen őket tekinti Németh László a régi hagyományokon nyugodott magyar elbeszélő irodalom gyors megújítóinak, rokon alkatoknak is, közös és eltérő vonásaikkal. 1935 végén pedig ugyancsak a *Nyugat* vállalja a Sallai és Fürst emlékének ajánlott *Ukránok kivégzése* közreadását, egy pályázat jutalmával tüntetve ki. (Persze – a cenzúra megtevéseztéséül – le kellett hagyni az ajánlást, s a bíráló bizottság jelentésében ez állt: „örök téma lírai érzésben felolvadó és mégis megrendítően drámai feldolgozása. Gyengéd és mély színek, igaz költői hatás.”)

Évek óta bajlódott már démonikus alakjaival Gelléri, amikor Móricz Zsigmond mosolyogva jegyezte meg, hogy hónapokon át csupa rancos, haldokló öreget hord szerkesztőségi asztalára. „Csudálatos, hogy az ilyen fiatal író hogy bújik az öregségbe, s én, kinek a lánya most doktorált, hogy bújok az ifjúságba!” Ha duzzogva is, igazat adott akkor Móricznak. Nem számított arra, hogy hamarosan önvédelemre rendezkedik be, s megszaporodnak az ősz és a tél képei is novelláiban.

Óvatosságra intik az 1933-as év eseményei. Hitler hatalomra jutása emberségét, igazságérzetét dúlja fel, sőt írói munkásságának felülvizsgálatára is készíti. Legbátrabb politikai tette az, hogy önelemző írása, a „... Gelléri úr!” összefüggő láncába – kirívó közbevetésként – lázadó állásfoglalását tűzi be. Torzítás volna csupán részletet idézni ebből; tévedéseivel együtt kell bemutatni:

„Tudom, hogy világválság van. Voltam sok helyen munkás, miután atyámuram üzeme leállt s nehéz gondok ültek ránk. Látok gazságokat szerzesztét, ismerem Marxot. Agyam mélyén szörnyű képek ülnek irodalmilag, feldolgozásra várók. Gyűlölöm azt, aki lop a szegénytől, és gyűlölöm azt a szegényt, aki ebbe belenyugszik. De álltam már egy marxista barátommal, kivel éjjel szoktunk hazakocskázni, egy óbudai utcasarkon, mikor a kedvese elutazott. Sokáig nem szóltunk, csak hallgattuk lélegzeteink dalolását, s ekkor ő vállamnak dőlt, megfogta középpűt a hámat: – Gellérikém – tört ki belőle a lány panasza –, elment a Mária.

S mint a borjú, úgy sóhajtott ezen ő, aki, főlrázva villamosbéli álmomból, szabadszerelmet kiabált kispolgári fülembé, s nyegleségnek tartotta azt, amit Arisztophanész írt erről komédiájában, hol öreg férfiak rántják le magukhoz az ifjú nőket, s öreg nők a ropogós szűzek felé siető ifjakat.

– Na látod – mondtam neki, megveregetve a vállát –, vannak az embernek dialektika nélkül való pillanatai is...

Elnézés, forradalmár testvér! Tudom, háromszor húzzák le a munkásról a bőrt. Tudom, a japán hadügyminiszter így beszélt: „Japánok, évente születik nálunk egymillió ember. Hol a veszteség – mondta nyugodtan –, ha a háborúban meghal évente ugyanennyi? ...” Alacsony, kis sárga hadügyminiszter úr, és közben? ... Kés a szívbe, kar letépve, torok kiharapva, és vér és gáz, a rémes gáz, ó anyák és emberek, üvöltetek fel az ilyen beszéd ellen... nincs joga a természet beszédjét utánozni a kis japánnak, az dob így milliókat a sírba és növeszt ki tavaszra ugyanannyit.

Talán, testvérem, a vad kétségbeesés írat ilyesmit velem. Talán az, hogy mázolóból országfi lehetett valaki, minden további előképzettség nélkül, csak azért, mert hatni tud... míg egyetemi tanár, egy Einstein, ki világréput rendez át a magasságokban, nem lehetne ugyanez a mázoló. Talán az, hogy a politikához elég a hatás, a tömeg szájából kivenni a szót és megrágya visszaadni neki... s nem kell hozzá előképzettség... teszi, hogy elfordulok a politikától, s folytatom ifjúságom bohó fonalát.”

Írásainak szociális töltete azonban nem csökkent 1933 után sem. Nem tagadta meg az emberségbe vetett ifjú hitét. Megírta még – a tiltakozás jegyében – a *Ház a telepen-t*, a *B-t*, a *Hamis pénz-t*. A *Találkozás száz évvel* című elbeszélésben antikapitalista indulatainak keserű gyökéretére, az *Ököl*-ben a szociáldemokrata nézetek bírálatára ismerhet az olvasó. De – az ő számára is egyre kegyetlenebb

világban – megtört a tündériesség varázsa. Ő, aki mindig hajlamos volt a magányosságra, most még retőzködőbb lesz. Egyre csiszoltabb formák, zárt kompozíciók revelálják fegyelmezett világát.

Klasszicizált stílusban érvényesül a gondolat; lírája is szomorú, fáradt. Tirt már nemcsak érzelmes, legendás alaknak ábrázolja, de nevetségesnek, ravasznak is. A *Hold utca* a nyárspolgári attitűd fricskája, a *Kikötő* a szegény emberekben is megragadható alantas ösztön szatírája, az *Elmulás* a betegen is újrakezdő akarat apoteózisa. Mufics története a tél és a karácsony fekete-fehér színeitől friss; fontos motívuma a balesetet szenvedett munkás megvizsgálódása: a szánalomból elkényeztetett ember pünkösdi királysága.

A *Hűvösvölgyi nászutasok* nem csupán a derűs életképek folytatása, de összefoglalása is Gelléri jellemző eszközeinek, költői megoldásainak. Kezdő- és befejezősorait sokszor idézték már a szürrealizmus „beütéseinek” példajaként. Az igazság az, hogy Gelléri a maga ösztönös módján oldotta meg mindig az önújítás szükségét, s nem az izmusok gyakorlatát követte, nem is igen ismerte azt. A hasonlóságok csak véletlen, külsődleges egyezések.

Kedveli a képes beszédet, mely a magyar nyelv régi hagyománya. Gyakran él az élettelen világ, a természeti jelenségek, elvont fogalmak megszemélyesítésével – úgy, ahogy a gyermek is jellegzetes élő alakokat képzel bele a tárgyakra. Egy fatörzsben bűbajos angyalarcot jelenít meg, foszló kerge a csapzott hajra emlékezteti, a kályhát meleg báránynak nevezi egy helyütt. Az ő szemével nézve: a folyók „a föld nehéz ágai”, az edényben csillogó tisztítóbenzin „kigyószemű”, mert gőze hűvös alatomossággal kúszik föl a kelmefestők fejébe. Az éjszaka „furcsa kutya”, mely „éhesen várja a hangokat”.

Ez utóbbi, metaforikus kép – mint névátvitel – több a hangulati hasonlításnál. Olyan asszociáció, mely a szinesztéziával rokon: a megszemélyesítésen túl testi és lelki, külső és belső tulajdonságokat kapcsol össze, színeket és hangokat cserél meg tulajdonosukkal. Csak első pillanatra tűnnek meg-hökkentőnek ezek a képek, hiszen ha keressük, tüstént megvilágosodik a hasonlítás reális alapja. Többnyire az érzékletesség funkcióját töltik be. Amikor az este a kormos kéményseprő alakjában jár, összetett hasonlatot alkalmaz az író azért, hogy egyetlen képbe sűrítse több jelenséget. Mily szürkén hangzana, ha azt írná: koromsötét lett. Ehelyett megszemélyesíti a sötétséget, mely „szerencsét hoz a részekre”, s ezzel arra is utal, hogy nappal félnék alakjai az éj leple alatt lesznek készek terveik végrehajtására. De nincs még vége a hasonlatnak: a kéményseprő reggel „magas létráját az égnek támasztva kimászik Óbuda kocsmái közül a felhők közé”.

A lépésről lépésre kibomló metaforák feszes rendbe épülnek. A *Könnyes tenyér*-ben például így: „Nemrég még úgy füttyültek a folyók a föld nehéz ágain, mint a rigók a rózsakerteken. – De egy vércsöpöpes kés elvágta a torkukat (az Ősz). S mint a holt arabokat, hosszú fehér lepelbe csavarta őket a Tél.” A hiányos, tömör mondatok vagy mondatértékű jelzők úgy kapcsolódnak egymásba, mint ahogy a terzinák ölelkeznek egy szonettben. A *Hűvösvölgyi nászutasok* nyitánya kétségtelenül a legjobb példa erre. „Egyszerű szél fúj. Parasztruhás. Kucsmája alól mezei szag dőlt. Az emberek azt mondták: alkonyodik . . .”

Az első mondat főnévi jelzőjét magyarázza a második, egyszavas mondat, amely egyben már a megszemélyesítés eleme. Az „alkonyodik” szó mint közmondás a kezdeti jelzőre utal vissza, de előre is mutat: a fecskék szálltából következő népi megfigyelésre, a várható időjárásra, amely csak szép lehet a nászhoz. A tájban megjelenő emberek felszabadultságát sejteti már: „A fecskék ilyenkor magasra szálltak, aztán eltűntek, és visszajöttek csillaggal a csőrükben. Így lett a ragyogós est.” S végül a történetet az éjszaka mesebeli fényeivel aranyozza be az író: „A bokrok félrehajtott fejjel álltak a néma hegyeken. Az utak kapuja nyitva volt feléjük. És a báva éjjeli lepkék lámpának nézték a csillagokat, s a fényükbe szerettek volna szállni. A mesék törpéi látszódtak már: ezüst szakállukra zöld fényport hintettek a jánosbogárkák lámpásai.”

Úgy hírlík, hogy a harmincas évek közepén már annyira sem tartozott valamely írói irányzathoz Gelléri, mint amennyire a *Nyugat*-hoz, hanem mindinkább Füst Milán „zsarnoki” befolyása alatt állt. Tény, hogy amikor Móricz kivált a *Nyugat* szerkesztőségéből, még egyedülállóbbnak érezte írói jelenlétét.

Vélt sérelmeinek eloszlataához nem volt elég sem Németh László figyelme, sem a debreceniek kéznyújtása, akik – Kardos László ajánlásával – kiadták *Hold utca* című kötetét. Majd a Baumgarten-nagydíj s az Athenaeum gondoskodása sem tudta kihúzni belőle teljesen a tuskét. „Reggeltől estig” csak író szeretett volna lenni, s nemcsak novelláról novellára szövegetni a maga életregényét, hanem felépíteni végre szuverén világát egy nagy regényben, amit körülményei nem tettek lehetővé.

Füst Milán a maga archaizáló stílusát szerette volna viszontlátni Gelléri novelláiban. Sőt – írói jövőjét féltve – már a család belügyeibe is bele akart szólni. Nem az volt a baj, hogy a részletek pontosabb kidolgozására és a megfelelő arányok betartására tanította, mindez a kései Gelléri-novellák hasznára vált. De előfordultak olyan, az „értelem szabályai szerint eszközölt” kurtítások is, mint a *Filipovics és a gigász* vagy *A vén Panna tükre* megformálása során. Gelléri, aki csak hosszas rábeszélésre engedett, fájtalta esetenkénti megalkuvásait, azzal a meggyőződéssel, hogy „kócosan” sokkal egyénibb volt némely írása, amelyet Füst tanácsára átvirt. (*A vén Panna tükre*-t, egyik legszebb novelláját, három év leforgása alatt már négy változatban mutatta be Füst Milánnak, aki a kis tücsökre vonatkozó álom lerövidítésével végre kiadhatónak találta, bár Gelléri ezzel sem elégedett meg, s tovább dolgozott rajta.)

Ebből persze nem következtethető az, hogy novellái közül egyeseket a többszöri javítás után nem mondhatott volna már a magáénak. Először is: annyi józansága mindig maradt, hogy a már élő magzatjait megvédje. Másodszor: ha igaz lenne az állítás, a művek egészének kiépülésén is kimutathatók lennének a kétes beavatkozás nyomai. Ezt még senki nem bizonyította, csupán tetszetős legendákat, anekdotákat lehetett hallani.

Nem valószínű, hogy a csendes párharc – tanár és tanítvány féldoldalas polémiái – során tragikusan elvérzettek remekművek is. Hisz nem kapott rá Gelléri sem a keleti mesék fűszerező ízére, sem az archaizáló modorra, legfeljebb a bibliai tárgyú novellákon, a *Zergesziklá*-n s a *A hárfás*-on érződik Füst stílusának zengése, vagy a tulokvérben fürdő agg Dávid király alakjának megformálásán. A „tisztelt Milán úrnak” írt levelek nagyrészből az derül ki, hogy Gelléri kínos-alázatos kimagyarázásokkal indokolta, miért nem tudta a saját gyakorlatába átvinni az okos tanácsokat, mestere „abszolút igazságait”.

Bárhogy történt, Füst Milánnak kár volt megingatnia Gelléri saját képességeibe vetett hitét, illetve a már egyébként is fennálló kételyeit tovább táplálni. Mert pályája kései szakaszán sokat gyötrődik – szinte szeneveleg – a „fözlázásra” mint „meglendítő” és „felgyorsuló” pillanatra várva, majd amiatt szorong, hogy meg tudja-e ragadni az elébe táruló gazdagságot és „bizonyosságot” mind. „Kapualji, lépcsőházi szerelem ez, gyors, kegyetlen” – panasolja. Ezért is válnak utolsó novellái egyszerűbbé: **egyetlen röpké érzés „elszélésítésévé”**, ellentétben a korai nagy lélegzetű monológokkal.

De az 1940-es kötet, a *Villám és esti tűz* sem hanyatlás! Csak megint más, mint az előbbiek. Talán azért ejtette zavarba a kritikuskokat, akik megtorpanást vagy menekülést láttak benne, mert a Gellérről kialakult képüket féltették. Mászt vártak, mint amit kaptak. Jól emlékeztek még a „tündéri realista” korszakteremtő nagy novelláira, s bizonyára nem szoktak még hozzá a gyors változásokhoz sem. A *Nyugat* íróinak életműve többnyire oly egységes és zárt volt, hogy azon belül meglepő újítások nemigen történtek.

Sokáig úgy tűnt, hogy Gelléri sem múlja felül a harmincas évek elején kialakult önmagát. Voltaképp nem is hirtelen fordulat következett be, csak a szerves folyamat során született más minőség, s ennek végére tett pontot az idő. Igazolhatja ezt az utolsó, vékonyka kötet bármely darabja. Kétségtelenül kevesebb itt az új téma, nem olyan robbanó az indulat, és több a nosztalgikus emlékidézés. A harsány hangok eltűntek, s a színek is tompulnak, ritkábban ragyogóak. A humor csendes mosollyá szelídül, vagy a groteszk megjelenítés elemei erősödnek fel. De mindezeknél a mélyebb árnyalás, sokoldalú jellemzés megoldásait figyelhetjük meg.

Gyakran a végtelenség síkjára emelkedik a történet, melyet már az az író formál, aki szembenéz a „tudott” halállal is. Mint aki a megtett út végén magaslati tisztásról nézi a világot, s nem is a jelenhez, hanem a jövőhöz intézi szavait. Az emberi lét ősi tapasztalataiba – ismert és rejtett megnyilvánulásaiiba – kapaszkodik. Így idézi fel születésének félig homályos – és később megvilágosodott – részleteit a

vasutasház jellegzetes miliójében. A vámraktárban töltött évek keserű fényét, robotját, ahol a szegény ember álma „még sokáig nyugtalanodik”. S fesztelen, nyugodt méltósággal mondatja el az „ünnepi magányban” szenvedő vagy a „keresztén függő” emberek érzéseit, különös álmait.

Ezekben az egy tömbből faragott, arányos szerkezetű írásokban vélte megtalálni Gelléri a maga „legigazibb” hangját. Ezekben a mondattani értelemben is letisztult, végsőkéig egyszerűsödött remekekben bizonyította újra élniakarását. Amikor tudatosan állította az elidegenedett világgal szembe a gyermekkor csali meséit és az ifjúság örök tettvágyát, napos tájait.

A kötet egyik legjobb, legtömörebb írása a címadó novella. Mi a feltűnően új benne? Az idősíkok egyeztetése a szűkre szabott talajon, amelyen az író oly biztonsággal megveti a lábát. A fölfelé törő építkezés lendülete, szemben a korábbi szélesebb alapozásokkal, vagy akár az egylendületű, belső izzás fokozásaival, mint ezt az *Őrült rózsza* mutatta. Itt egyre szeszélyesebben kanyarognak a lépcsők, de anélkül, hogy a kompozíció megtörne vagy eltorzulna. Egy különös, de csupa realitásból nőtt nyárest hangulatának leírásával kezdődik a *Villám és esti tűz*. A sorra megjelenő képek egy iparosműhely és vele összeépített lakás elnyugvást váró környezetének utolsó, sietős mozgását tükrözik. A készülődés reménykeltő pillanatait, amit csak az elfáradt test érezhet igazán. Vacsora melege száll: a mesterné halat főz, szaga a cipészsegédek „orrába pöfög”, igyekeznek is. A jól végzett munka örömét sejteti a „zöld köténnyel letakart” hordócska. Aznap nagy tét forgott kockán, de úgy látszik, sikerül a rendelést teljesíteni.

Gelléri elvágja itt a részletezés fonalát, s elmozdítja a műhelyképet. A kinti világra tereli az olvasó figyelmét; látszólag ott is minden rendben. A „kék égbolt lámpás fényei” a mezők „mézfü- és virágillatával” szövetkeznek, s hozzá „lágú fuvalom” árad. A közeli viharra senki nem gondol, az csak lezuhan. A még verejtékező, szakadt ingű iparosokra először hűsítően hat: szinte „beszopják a levegőt”, amíg a „bányaomlást” nem hallják.

S ezen a ponton kezd emelkedni a természetes leírás a látomás síkjára. Elszabadulnak az addig fegyelmezett hasonlatok, szerepüket a szabad asszociációk veszik át. Már „kénkö színében” forog a műhely, a „beszisszent” villám „lángmadár” alakjában repül, szárnya a függönybe akad, felgyújtja azt; a dörrenések léghulláma a halaslábasig ér, megemeli a fedőt; a paprikás lé „lángok fátylára lebben”, halrészek ugrálnak a mennyezet felé.

Majd ismét visszakapják realitásukat a tárgyak: Nikodém kezében meggyzínú a szegecselőkalapács, orra kormos; az olvasztó hőségtől kigyulladtak maguktól a petróleumlámpák – nem kétséges, hogy villám csapott be. Füstje kiúszó nyomában a falféhr mesterné nevetése cseng, ami bizarr látomást, furcsa képzeteket indít el a fejekben; a „magányos halszem” s halfarok együttese is, amint megcsillan a pernyében.

Az átszellemített képek ide-oda cikázása, reális és irreális mozzanatok egybekavarodása képezi a további eseményeket. Egy gyermek áll az ablaknál; szívszorító emlékével a történelmi idő távolába kerül az egész: a pattogó, csattogó zajok új értelemmel telnek meg, a füst-korom is mást jelent, az elkapott beszédfoszlánnyal: „Mi lesz ebből a villámból? – kérdezte valaki. – Cápá lesz – felelte röhögve a másik. – S a kisfiú szinte látni vélte már az ablakon át, mint szeli át ez a cápa a tűzhabot.” És a végső akkordként hangzó, az 1940-es év kísérteties sötétjére is utaló írói mondat súlya döbbenetként nehezedik az egész világra: „Másnap kitört a háború.”

Gelléri úgy érdeklődik már más emberek sorsa iránt, mintha a korai novellákon átűtő, saját sérelmei egyáltalán nem léteznének. Témaválasztását egyre kevésbé motiválják a korábbi személyes mozzanatok. A *Fecske* egy magára maradt, babonás özvegy visszafogott elégiája. A *Kisgerezdek* egy kívánós kismama meghitt portréja. Az *Orgonád* folklorisztikus elemei egy félárva kisfiú magába fojtott bánatát hordozzák. Ferike lelkében az okozza a törést, hogy megfosztják cigány apja emléktől.

A *hallgatag hatyú* című novella, mely szintén ebbe a felsorolásba illik, formai megoldása miatt is figyelmet érdemel. Egy elképzelt beszélgetéssel indul, melyet egy magányos fiatalasszony folytat a szomszédban lakó, ifjú házaspárral. Mi más lehetne – 1940 nyarán – a beszélgetés alapja, mint a megélhetés? A szomszédból néha átszűrődő beszédből arra lehet következtetni, hogy másutt is kevés a

pénz, s hogy „más asszonykának is a körmére néz az ifjú férj”. A női sors – gondolja a fiatalasszony – egyedül is elég lenne a tapasztalatok kicserélésére. A közhelyszerű monológ folytatása során azonban egy másik – sokkal fontosabb – történet bomlik ki. A cselédlányé, Annáé, aki senkivel sem szeretné megosztani a titkát, de akaratlanul is elárulja magát.

A kései novellákban továbbfejleszti Gelléri a groteszk ábrázolás lehetőségeit az abszurd felé. Már a *Szomjas inasok*-ban felvillan egy cseppnyi íz a groteszkból, de a fiatalság gőze álomba ringatta a csúcs-eseményt. Az éhező téglagyári munkások farsangi tüntetése azon bukott meg, hogy haldoklott éppen a munkákat elosztó főnök, a gondnok úr. A komikum tragikumba fordult, amikor megleckéztetés helyett bocsánatkérést rebegtek el az ajkak. Az *Epreskert* a természetes és a furcsa érzés, a jóság és a gonoszság, a vágyak és a valóság állandó ellentétei között ingadozik, amíg a szegény perces váratlan halála szerencsét nem hoz az éjszaka csavargóinak. E novellában a körülmények válnak groteszkké, ahogyan az akasztott embert látva rémülten nyúlnak az éhezők a szabad prédára kitett, elázott perecekhez, s egy nyurga, halovány legény bocsánatkérően vet keresztet a halott felé, akinek pereceit megdészmálta.

A *B* című novellában szintén a groteszk volt a hangsúlyos elem, de a nevetségesnek alig-alig volt tere. A kiélezett társadalombírálatnak megfelelően az ijesztő jelenségek kerültek előtérbe. Így kissé egyoldalúvá is vált a képsorozat, elsősorban a szánalom felkeltésére kiszámítottan, a naturalisztikus részletekkel együtt, mint amilyen a nyomortelepről elkergetett gyülevészhad tiltakozó fölvonulása az előljáróságon, vagy a „nyomor prérijének” bemutatása a megcsúfolt, kirabolt szeretethölgyekkel, a vágató kis gengszterekkel, a rendőrnek felajánlott akasztott emberrel stb.

A *Georgi, a borbély* már egységes, tiszta groteszk. Egyszerre nevetséges és hátborzongató történet. Megszégyenítő leleplezése annak a gonosz embernek, aki az est, a magány kísérteties csendjében elhitheti vak, naiv feleségével, hogy a Halál jött érte. A *Filipovics és a gigász* cselekménye a bárki által megfélemlíthető kisember döbbenetes torzképét állítja középpontba. A csupa alázatból élő irodai altiszt kisebbségi érzését nem oldhatja fel a hadastyánok egyletében kapott cím, a hozzáálmodott névjeggyel. Ellenkezőleg: az éjszakai megkínzás emléke a párnapos idegkimerültségen túl is, a halálíg rettegésben tartja már Filipovicsot. Mihelyt elmúlik betegsége, első dolga, hogy lemond egyleti rangjáról, s megváltoztatja a nevét is, így védekezik a kivédhetetlen ellen.

A háború alatt egyre kevesebb novellát írt Gelléri. Lehetősége is alig maradt a közlésre. A fasizmus gyalázatos törvénye értelmében felfüggesztették a tisztviselői állását, s részint az amerikai magyar lapokban megjelent másodközlések, részint – Illyésék segítségével – a *Magyar Csillag*-ban helyet kapott írások gyér honoráriumából élt családjával. Többször behívták katonai szolgálatra – alkalmatlansága, asztmája ellenére; végül munkaszolgálatra, ahonnan már nem térhetett vissza. 1942 őszén elkezdte írni önéletrajzi regényét, mely befejezetlenül maradt ránk, de – sok vonatkozásban – kulcsot adott kezünkbe írói egyénisége értelmezéséhez is.

Sándor Z. Szalai

LES CHANGEMENTS DU TABLEAU DE LA CARRIÈRE DE GELLÉRI

A la base des autoanalyses d'une sincérité surprenante d'Andor Endre Gelléri et à la base du recueil chronologique le plus complet de ses nouvelles (*Ezüstből gyúrt kenyér* – Le pain pétri d'argent, 1979), on peut déjà tracer en toute assurance les traits du tableau de la carrière de l'écrivain – à partir des débuts pleins de promesses jusqu'aux créations réalistes nées aux années 1930 et – après la conquête des terrains plus neufs encore – jusqu'à l'achèvement inattendu de sa carrière.

Les détails peu connus – et parfois méseutendus – de l'oeuvre reçoivent aussi une autre lumière, si nous poursuivons les tentatives au cours desquelles Gelléri a créé – avec un arrangement réitéré – l'un des types caractéristiques modernes de la nouvelle hongroise du XXe siècle.

Ce qui caractérise avant tout sa propre conception, son style poétique, c'est le jeu de l'imagination s'inclinant vers des visions, ce qui fait allusion à des blessures d'enfance et qui mène aux sources de ses passions révoltées, de sa connaissance de soi-même. En mêlant, presque d'une manière légère et inaperçue, la fable et la réalité, il délivre des possibilités multiples de la représentation et de la transformation de la forme. Les impressions cathartiques de ses figures d'ouvriers non idéalisées s'élargissent jusqu'au symbole. Souvent il emploie les moyens de la graduation des ballades, mais il n'exclut pas les manifestations de la compassion, de la sympathie, ni les gestes objectifs d'une critique sociale liée au lieu et à l'âge. A la fin de sa vie tôt achevée, il fait évoluer son penchant pour l'ironie vers l'évocation absurde, grotesque.

Szenci Molnár Albert Angliában

Pataki Imre peregrinus diák Frankfurtból 1623. augusztus 23-án patrónusához Kisvárdai Katához írt levelében említi, hogy Ramustól és Molnár Alberttől „*Jobb álapatu helieket tudakoztunk*”.¹ Vagyis a külföldi egyetemeket járó magyarok a pfalzi palatinátus feldúlása után, a harmincéves háború viharai elől biztonságosabb területeken akarták folytatni tanulmányaikat. A megkérdőzettek alighanem Hollandiát és Angliát javasolták, mert a levél további utalásaiból kiderül, hogy azok a társai, akiknek volt kellő anyagi fedezetük, már el is távoztak Angliába. Herepei János feltételezése szerint ekkor ment Angliába az 1624-ben Leidenben matrikulált Kecskeméti Máté. E peregrinusok között lehetett a későbbi kiváló orvostudor Csanaki Máté is, akinek egy emlékkönyvében nem régen bukkantunk 1623-ból datált angliai bejegyzésére.²

A magyarországi hazatérésre készülő Molnár Albert 1624. március 3-án Ludovicus Camerariusnak Hanauból írt levelében számol be Bethlen Gábornak 1624. január 23-án hozzáérkezett ajánlatáról. A fejedelem hazahívta és tudományos munkájának folytatásához kedvező feltételeket ajánlott. Molnár saját belátására és jóakarói tanácsára, belefáradva az anyagi gondokba és a megújuló erőfeszítésekbe, szívesen fogadta ezt a lehetőséget. De amint azt barátjának írja „*rettegek a veszedelmes és hosszú úttól és elrémít a szükséges költség fogyatkozása*”. Talán ez lehetett oka, hogy a helyi kereskedők tanácsára előbb Amsterdamba, majd onnét hajóval Gdanskba készült, hogy innét ismét az olcsóbb víziutat választva a Visztulán Krakkóba és az onnét húsz mérföldre levő Magyarországra érkezzenek.³

Molnár terveit azonban egyidőre keresztül húzta Johannes von den Enden, aki útipoggyászának nagyobb részét, beleértve könyveit is, Kölnben visszatartotta. Az ügy tisztázásához, utazóládájának kulcsait, könyveshordója tartalmának leírását von den Endenhez Kölnbe kellett küldenie, így hazatérése néhány hetes halasztást szenvedett. Ekkor határozta el, hogy a mintegy egy hónapnyi várakozási idő kitöltésére maga is átlátogat Angliába.⁴ Utazásának pontos idejét csak megközelítően tudjuk rekonstruálni. Camerariusnak írt 1624. március 3-án kelt leveléből tudjuk Magyarországra felé nyáridőben akart utazni. Az 1624. július 29-én már adataiból visszaszámolva arra a következtetésre juthatunk, hogy július legelején már a lengyel kikötővárosba ért családjával és a Kölnből kimentett csomagjaival. Angliai látogatása tehát leghamarabb valamikor májusban kezdődhetett és leszámítva az Amsterdam–Gdansk hajóút két hetét, legkésőbb június végéig tartott. Molnár szigetországi tartózkodásáról és kapcsolatairól eddig semmiféle adat nem került elő, jöellehet valószínűleg V. Frigyes pfalzi választófejedelem és volt cseh király udvarában szerzett összeköttetései voltak segítségére. A pfalzi–angol iratanyag átvizsgálásától további Molnárra vonatkozó adatokat várunk. Elsősorban Johannes Joachim Rusdorf pfalzi titkos tanácsos ügyeivel kapcsolatban, aki 1624 nyarán Angliában tartózkodott és

¹ HEREPEI János: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. III. Bp.–Szeged 1971. 419–420.

² John Hoffmann Album amicorum-ának 155 lapján szerepel Csanaki Máté bejegyzése Cambridgeből „1623. 17 Calend. Sextilis” tehát 1623 augusztus 17-i dátummal. Az album jelzete az oxfordi Bodleian könyvtárban Rawl. D. 933. Kecskeméti Mátéra is találtunk adatot ugyancsak a Bodleian-könyvtárban: 1624 augusztus 18-án írta be nevét a *Liber Admissorum* c. látogatókönyvbe.

³ Szenci Molnár Albert válogatott művei. Bp. 1976. 624–625.

⁴ I. m. 626.

Molnár személyesen is ismerte.⁵ Ezzel hozható összefüggésbe egy újabban felfedezett, 1624. június 17-én Londonban datált Molnár Albert dokumentum és néhány további részleteredmény.

A Canterbury-i érsek londoni rezidenciájának, a Lambeth Palace könyvtárának H 9420. jelzete alatt található Kálvin János „Institutio”-jának magyar fordítása. A fordító Molnár Albert 1624. március 3-án javította a negyedik könyv tizenhatodik fejezetének levonátát. Az egész mű javítását pedig ettől számított 10 napra remélte.⁶ A magyar nyelven „Az keresztyéni religiora és igaz hitre valo tanítás” címet viselő könyv valószínűleg csak néhány héttel később hagyta el a nyomdát, de mindenesetre 1624. június 17-ét megelőzően. Ezen a napon ugyanis Molnár Albert Londonban a nála levő egyik példányt az akkori Canterbury-i érseknek, George Abbotnak ajándékozta, amiről a kötet előzéklapjára írt autográf bejegyzése tanúskodik: „*Reverendissimo ac Illustrissimo Domino, et Venerabilissimo in Christo Patri, Dno Georgio Abbato Archiepiscopo Cantuariensi, Magna Britannia Primati meritissimo, orthodoxae fidei assertori, studiorum Maecenati optimo, exultantium propter Christi Veritatem, asylo ac solatio desideratissimo Dno ac Patrono suo gratiosissimo, amorie, memoria ac humilis observatae ergo offert ac dat et Ipsius Celitudinis Bibliothecae consecrat, Interpres Ungaricus Albertus Molnar, ex ruina Palatinatus, ac dissipatione Heidelbergensi in patriam remigrans cum conjuge fida et 4. liberis charissimis. Anno Christi Redemptoris 1624. Die 17. Junij, Londini.*”

A kor stílusában írt, de néhány adatot így is tartalmazó ajánlás címzettje George Abbot oxfordi tanárból, tudósból lett Canterbury-i érsekké 1611. május 16-án. Az anglikán egyház puritán irányzatának volt vezetőegyenisége és beható kapcsolatokat ápolt a pfalzi udvarral. Oroszlánrésze volt Pfalzi Frigyes és I. Jakab angol király lánya Erzsébet házasságában. Külpolitikai téren a spanyol- és Habsburg-ellenes irányzatot támogatta.⁷ Az ajánlás szavaiból kétségtelennek látszik, hogy Molnár jól ismerte az érsek nézeteit és aktivitását. Tudhatott például Abbot anyagi segítőkészségéről is, amivel a cseh háború és különösen a Palatinátus menekültjeit támogatta. Talán számított is valamiféle segélyre. Hiszen Abbot költségén számos külföldi menekült tanult angol egyetemeken és kérésére a király gyűjtést rendelt el a cseh-morvaországi és a palatinátusi protestáns lelkészek felségélyezésére. Az ajánlást író magyar vendég nyilvánvalóan megfordult az érsek palotájában, láthatta annak gazdag könyvtárát, aminek gyűjteményéhez könyvével hozzájárult. Egyben pedig „igaz” protestáns hitét is dokumentálta az „Institutio” magyar fordításával. Az Abbotnak szóló sorok személyes hangja, amellyel nemcsak Heidelberg feldúlására és a Palatinátus sorsára utal, de jelzi, hogy családjával visszatérően van hazájába – nyilván megtette a magáét. Molnár patrónust talált Abbotban, az érsek pedig sok mindent megtudhatott a távoli Magyarországról és Erdélyről vendégétől. Az 1624. esztendő derekán ugyanis újra megelénkült a pfalzi irányzat tevékenysége Angliában. Ekkor már ott tartózkodik Molnár említett ismerőse, Rusdorf titkos tanácsos, majd nem sokkal később érkezett a szigetországba Mansfeld herceg, aki zsoldossereget szervezett a kontinensen dúló háborúban résztvevő protestánsok támogatására. Mansfeld több más angol személyiség mellett George Abbot bizalmát is élvezte. Londonba érkezésekor az érsek maga fogadta.⁸

S hogy Molnár látogatása is összefüggésben volt a Palatinátus visszaszerzésére irányuló szövetségi körüli tervekkel, mutatja Abbotnak Sir Thomas Roe, konstantinápolyi angol követhöz írt levele, amelyet 1624. június 23-án keltezett Lambethből. Ebben a többi között Abbot ezt mondja: „A hollandokkal védelmi szövetségre is léptünk, de az idén nem kísérelünk meg semmit a Palatinátusban, csak Mansfeldet fogadtuk fel, hogy Elzászban zavart okozzon a császárnak seregével, amelyet különböző fejedelmek és államok költségén gyűjtöttek. De hogy felkészüljünk egy másik évre, Sir Robert Amstrowthert küldjük a dán királyhoz és Szászország alsó részeire . . .”⁹ Másszóval 1624. június végén Anstruther (vagy Amstruther) azzal a különleges megbízással utazott el a kontinensre (amint ezt egy másik Roehoz írt levél is megerősíti),¹⁰ hogy protestáns háborús pártot szervezzen a szász és

⁵I. m. 628.

⁶I. m. 625.

⁷Eddigi legrészletesebb életrajza: WELSBY, Paul A.: George Abbot the unwanted Archbishop. 1526–1633. London 1962. – További útmutatásul ld. CHRISTOPHERS, Richard A.: George Abbot Archbishop of Canterbury 1562–1633. A Bibliography. The University Press of Virginia. Charlottesville 1966.

⁸Dictionary of National Biography. I. London 1908. 12. Allgemeine Deutsche Biographie. XIX. Leipzig 1884. 229.

⁹The Negotiations of Sir Thomas Roe. London 1760. 252.

¹⁰I. m. 256.

brandenburgi választófejedelmek és hercegek között! Most már érthető, miért emeli ki Molnár Camerarius-hoz írt levelében, hogy „[Angliából] a nemes Anstruther király követ úrral tértem vissza Utrechtbe”. Mivel Velence angliai követe 1624. június 28-án jelentette, hogy Anstruther „végre elment”, kétségtelen hogy Molnár is ezidőtájt tért vissza Hollandiába.¹ Nem éreztelen az sem, amit fenti levelében Abbot Bethlen Gáborról ír: „Bethlem (sic) Gáborról keveset tudunk, csak annyit, hogy bölcs és hogy a legjobb feltételeket köti ki magának [ti. a császárral folytatott békétárgyalásokon]: de messze van, s nem tudjuk, mennyire biztos a helyzete (we know not the certainty of his estate) és akcióját némileg beszenyzezi az, hogy felhasználja a törököt és a tatárt; ez elrettenti a keresztény fejedelmeket attól, hogy vele bármi módon szövetkezzenek. Az viszont bizonyos, hogyha a cseh király, aki Hágában kénytelen lakni, akár maga, akár barátai útján megegyezett volna vele, sokkal nagyobb kellemetlenséget okozhatott volna a császárnak, mint bárki gondolná”.² Ezzel a nézettel lényegében egybe esik Charles királyi herceg véleménye, akit Johann von Rusdorf, „the agent of Bohemia” Bethlenel való kapcsolat felvételére buzdított. A „csehek ügynöke” ennek kivitelezésére ajánlja a titokban szolgálatában álló, Angliában tartózkodó magyart. (a Hungarian here Secretly in his service)³

A fentiek alapján aligha lehet kétséges, hogy Molnár pfalzi közbenjárásra talált kapcsolatokat Angliában. Ezek további felderítése, Molnár szerepének tisztázása az 1620-as évek közepétől meg-szaporodó erdélyi Anglia-utazásokban – a további kutatásokra váró kérdőjelek.

Dán Róbert–Gömöri György

Klopstock első magyar fordítása – latinra

Friedrich Gottlieb Klopstock (1724–1803) a XVIII. sz. második felében jelentős hatást gyakorolt a magyar irodalomra – főleg a hazafias érzés erősödésében és a klasszikus versmérték meghonosításában. Ebben bécsi költőbarátja, Johann Cosmos Michael Denis közvetítőszerepének is része volt. Azonban mindmáig vita tárgyát képezi, hogy a nagy német költő mikor került közvetlen kapcsolatba irodalmunkkal, illetve mikor jelent meg Magyarországon valamelyik alkotása fordításban először.

A Pressburger Zeitung 1775. január 14-i számában olvashatjuk a bejelentést arról, hogy Wahr Károly színtársulata Pozsonyban előadja a híres szerző egyik művét: „Künftigen Samstag wird hier das berühmte und noch auf keiner Bühne aufgeführte Stück: Hermanns Schlacht vom Klopstock ein Bardiet dem Kaiser dedicirt vorgestellt werden.” A lap azonban – ígérete ellenére – később nem számol be az előadásról, nyilván azért, mert arra nem került sor.⁴

Császár Elemér² azt állítja, hogy Szilágyi Sámuel³: „... egy kellőleg nem ellenőrizhető híradás szerint már a század közepén fordította Klopstock ódáit.” Tudniillik ifjú Szilágyi Sámuel, az előbbi fia 1790-ben levelet írt Kazinczynak. Ebben elküldte édesapja: *Oh melly drága király* c. fordítását⁴ azzal a kéréssel, hogy azt a széphalmi vezér tegye közzé: „Édes Atyám ezen ritka Poétát magának meghozatván, halála előtt nem sokkal, midőn én a Praefatiojáról azt mondtam, hogy igen nehéz volna Magyar versekbe le-fordítani, kezemből a könyvet ki-vevé és Deákjának parantsolá, hogy venne pennát 's papirost 's írná, a' mint fogna dictálni. Nem tölt belé fél óra, hogy ékes magyar Versekbe le is fordítá...”⁵ A levél írója a szöveg közlése után így folytatja a történet elbeszélését: „A' mint akkor a

¹ Szenci i. m. 627. Venetian Calendar of State Papers. XVIII. London 1912. 363.

² *The Negotiations*... 253.

³ L. i. m.

⁴ Lásd: JUHÁSZ Gergely: Klopstock magyar utókorra, Bp. 1935.

⁵ CSÁSZÁR Elemér: A német költészet hatása a magyarra a XVIII. században. Bp. 1913. 54.

⁶ Szilágyi Sámuel (1719–1785) református lelkész, 1765-től debreceni püspök.

⁷ Klopstock ódájának eredeti címe: „Friedrich der Fünfte” (1750).

⁸ Kazinczy Ferenc levelezése. Huszonegy kötet. 1890–1911. II. 130.

A fordítás első versszaka:

„Oh melly drága Király, Mennyei két kezek;
Még nap-fényre mikor hozta kegyes Szüle,
Fel-szentelték; Ő lesz az Haza Gyámola,
'S Ország Székinek Oszlopa.”

Deák le-rapiálta ezen ex tempore tett Fordítást, tsak abba maradt, soha osztán eszibe nem jutott b.e. Édes Atyámnak. Elhiszem, ha élt volna, revideálta, és tökéletesebbé tette volna.”⁶

A levél eleje („halála előtt nem sokkal”, tehát 1785-ben) és befejező szakasza („soha osztán”) között nyilvánvaló az ellentmondás. Az előbbivel szemben az utóbbi azt sugallja, hogy Szilágyi Sámuel a fordítás elkészülte után még sokáig élt. Pedig az írás alapján nem tehetjük a vers átültetését 1785-nél korábbra. Tényleges megjelenésre pedig jóval később, 1820-ban került sor: nem az „Orpheus”-ban, hanem a „Tudományos Gyűjtemény”-ben (II. 134–135.).

Tekintettel arra, hogy Kazinczy első Klopstock-fordítása 1787-ben jelent meg a Kassai Magyar Múzeumban *Az Isten szemlélése* címmel,⁷ Császár Elemér látszólag joggal vonhatja le a végső következtetést: „... az elsőség mégis Szilágyié...”⁸ „Joggal”, mert tudommal sem ő, sem mások nem vették figyelembe, hogy Klopstock-fordítás Magyarországon korábban is megjelent, mégpedig 1784-ben – latinul.

A XVIII. sz. magyar irodalmának érdekes színfoltja a latin nyelven verselő Zimányi István Lajos (1748–1805) piarista szerzetes költészete. Szinte iskolapélda arra, hogy a felvilágosodás térhódításával párhuzamosan honosodik meg irodalmunkban Horatius mintájára a klasszikus verselés – először latin, aztán magyar nyelven. Fő műve, a *Carminum libri IV*- verseskötete⁹ 1784-ben Vácott jelent meg.

Az I. könyv V. ódája¹⁰ Klopstock Mária Terézia halálára (1780. november 29.) írt versének fordítása. Ez mindenképpen 1784. szeptember 15-e előtt készült, hiszen Szerdahelyi Gábor püspök a könyv kiadását¹¹ ezzel a dátummal engedélyezte. De nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy Zimányi a művet, amelynek eredeti címe: *Ihr Tod*, még 1780-ban lefordította. Neki ugyanis az volt a szokása, hogy olvasmányaiból az érdekes költeményeket, gondolatokat nyomban latinra fogalmazta. A szóban forgó óda pedig Franz Muncker¹² szerint is rendkívüli hatást gyakorolt a kortársakra.

A versből kitűnik a fordító tisztelete Mária Terézia és II. József iránt. Talán őt is visszatartotta a szemérem, a hízelkedés látszata attól, hogy az élő uralkodót külön versben magasztalja. Ha a költeményt összehajlítjuk az eredetivel, bepillantást nyerünk költőnk műhelytitkaiba. Az első szembe-tűnő különbség a két változat között: az eredeti 28 soros, a fordítás 48. Természetesen egy műalkotás értékét nem nagysága, terjedelme adja. Jellemző azonban, hogy Zimányi barokkos cikornyákkal oldja fel a takarékosabb fogalmazású klopstocki szöveget. Ez már a címben is megmutatkozik: az *Ihr Tod* latinul: „In obitu Aug. M. Theresiae / E Germanico Klopstockii.” Az első 4 sorból a latinban 9 lesz. Zimányi átültetésében nem ritka, hogy egy szóból (pl. „sanft” = Szelíd) akár négy kerekedik („In Pacis almae sinu” – „a szelíd béke ölében”). Klopstock a halott nevét egyszer említi, a fordító ötször. Az eredetitől eltérően mitológiai elemek alkalmazásával bővíti a szöveget: Mária Teréziát ezer Grácia ékesítette életében, a költőt (nem az eredeti szerzőjét!) pedig Apolló készzeti szólásra. Még Horatiustól is kölcsönöz képeket:

„... inesse Patrum
In filiis Virtutem, imbellem nec aequilis
Gigni columbam regiis.”

Ezek alapján állíthatjuk: Klopstock verse takarékos fogalmazású, őszintébb, hitelesebb. Zimányi fordítása terjengős, helyenként érzélgős. Az ódát Kazinczy Ferenc is lefordította és 1790-ben Orpheusában megjelentette.¹³ Az ő elve eltér Zimányiétól: „Homályos az originál! homályos a

⁶I. m. 132.

⁷Az eredeti címe: „Das Anschauen Gottes” (1759).

⁸CSÁSZÁR Elemér: i. m. 54.

⁹Stephani Ludovici Zimanii Clerici Regylaris Scholarvm Piarvm ... Carminvm Libri IV. Vacii, Typis Francisci Ignatii Ambro, Reg. Priv. Typographi. 1784.

¹⁰In obitu Avg. Mar. Theresiae e Germanico Klopstockii. I. m. 6.

¹¹ZIMÁNYI: i. m. 288. lapját követő 14. számozatlan oldalon.

¹²„Höchstens einige wenige Gedichte, deren Gegenstand schon allgemein anzog, wie das auf den Tod der Kaiserin Maria Theresia, fesselten die Aufmerksamkeit der Leser und Kritiker etwas länger...” (Franz Muncker: Friedrich Gottlieb Klopstock. Geschichte seines Lebens und seiner Schriften. Berlin 1900. II. kiad. 501. l.).

¹³Kazinczy Ferenc Összes Költeményei. Kiadja ABAFI Lajos. II. Bp. 1879. 288.

fordítás! – Nem lehetne-e világosabb? Igen; de elveszti tömörségét, s senki sem fogja többé Klopstockénak ismerni.”

Végső következtetéseinket az alábbiakban foglalhatjuk össze: Nem bizonyítható, hogy 1775. jan. 21-én Pozsonyban előadták Klopstock: Hermanns Schlact c. művét, mint ezt a Pressburger Zeitung jan. 14-i száma kilátásba helyezte. Arra sincs elfogadható bizonyíték, hogy Klopstock *Friedrich der Fünfte* (1750) c. versét Szilágyi Sámuel 1785 előtt fordította, de arra igen, hogy azt Kazinczy Ferenc *Oh melly drága király* címmel csak 1820-ban jelentette meg a Tudományos Gyűjteményben. Klopstock első magyar megszólaltatója tehát Zimányi István Lajos, aki az *Ihr Tod* c. ódát latin fordításban 1784-ben jelentette meg, de minden bizonnyal már 1780-ban elkészítette.

Hegyi Balázs

Schedius Lajos magyar irodalomtörténetéről

A legutóbbi időkig azt hittük, hogy Schedius Lajos, a pesti egyetem fiatal esztétika professzora csak tervezett 1797-ben egy magyar irodalomtörténetet, de vagy lemondott később szándékáról, vagy a kézirat veszett el. A rostocki egyetemi könyvtár igazgatója, Karl-Heinz Jügel hungarológus doktori értekezését készítve bukkant rá a Jénában megjelenő *Allgemeine Literatur Zeitung Intelligenzblatt* c. mellékletében, az 1798-as évfolyamban (No 21. v. 3. Februar) az „irodalmi hírek” rovatban egy *Ungrische Literatur* c. hosszabb fejtegetésre, mely kétséget kizáró módon az elveszítettnek hitt munka. 1975-ben a KLTE Német Tanszékének évi kiadványában, a *Német Filológiai Tanulmányok* („Arbeiten zur deutschen Philologie”) IX. kötetében helyet adtam a becses leletnek. Az említett kiadvány tükrevel szedve 14 lap terjedelmű.

Karl-Heinz Jügel bevezető tanulmánya bebizonyítja a szerzőséget, terjedelmes jegyzetapparátusa pedig a németül olvasó számára is megkönnyíti az irodalmunkról adott tömör és rendkívül tanulságos kép részleteinek megértését. Mivel a NFT hazánkban csak a nagyobb könyvtárakban található meg, és könyvtárai terjesztésre is csak külföldön kerül, azt gondolom, nem lesz felesleges e helyen hírt adni a dokumentumról. Irodalmunk életének ez az első összefüggő áttekintése. Tíz évvel előzi meg Kazinczy Ferenc ún. „Tübingai Pályaművét”, mely meg sem jelent 1916-ig és Pápay Sámuel érdemes, vaskos kötetét: *A magyar irodalom eszmérete* (Veszprémben. 1808.). Kazinczy biztosan ismerte is Schedius összefoglalását, hiszen az *Allgemeine Literatur Zeitung* járt a sárospataki nagykönyvtárba. A szóban forgó száma a folyóiratnak meg is érkezett, ezt kétségtelenné teszi Szombathy János könyvtárosnak bejegyzése: „N. B. Ez a darab febr. azonban meg nem engedett, hanem Majusban jött meg.” A cenzor talán éppen Schedius irodalomtörténete miatt késleltette a szám eljutását a fontos magyar kulturális központba, vagy maga is kíváncsian olvasta és tanult belőle. Tudjuk, hogy a bécsi titkos rendőrség sokkal nagyobb figyelmet szentelt minden kinyomtatott magyar betűnek, de különösen a rólung német földön megjelenő tudósításoknak, mint sok magyar hazánkfia . . .

Érdemes egy percre a folyóiratnál elidőzni. – Európában a 18. század utolsó harmadában kialakult a művelt emberek hatalmas köztársasága, – Voltaire szavaival élve: „une république immense d'esprits cultivés”, mely a tudományok, a művészetek és az irodalom egészéről általános és megbízható tájékoztatást kívánt kapni rövid, kényelmes formában. A hessen-homburgi „Société Patriotique” 1775-ben az őrgóf védnöksége alatt egy francia nyelvtanár indítványára egyenesen azzal a céllal jön létre, hogy összekötő kapocs legyen a kontinens sok akadémiája között, segítse az információk áramlását. H. Paradis úr, a főtitkár, eljön Budára is, és a „Hazafiúi Magyar Társaság” Bessenyei György vezetésével a „Société Patriotique”-hoz kíván csatlakozni, talán hogy Bécs inkább eltérje, vagy hogy a kialakulóban levő magyar irodalmi élet Bécsen túlmutató szálakhoz kapcsolódhasson. A díszes tagsági oklevelek révén magyarjaink bele is kapcsolódnak az európai művelt fők hatalmas köztársaságába. Sőt, amikor mint társaság mégsem kezdenek el működésüket, Hessen–Homburgból Bessenyei György személy szerint felszólítást kap, hogy a Habsburgok magyar és olasz tartományai irodalmi terméséről küldjön rendszeres tudósításokat, szervezzen információs irodát e célból Bécsben.

Bessenyei udvariasan kitér a megtisztelő ajánlat elől. Arról sem tudunk semmit, hogy a hessen-homburgiaknak sikerült volna az információáramlás megindítása. Kevés volt hozzá a szellemi erő. – Ezzel akkor német földön Weimar és Jéna rendelkeztek. Itt éltek és alkottak Wieland, Herder, Goethe

és Schiller s körülöttük sok más értékes szakember. A kor szükségletének megfelelő orgánumot, egy általános referáló folyóiratot itt lehetett létrehozni, és ez 1785-ben létre is jött. Az *Allgemeine Literatur Zeitung* nevet kapta a hetilap, melybe 1785 és 1804 között Weimar és Jéna minden jelentős szelleme dolgozott, szigorúan őrzött névtelenségben recenziálva, rostálva egész Európa szellemi termését. Ennek megfelelően olvasták is szerte a világon és szármoltak vele. Schiller feljegyzése szerint 1787-ben 120 munkatársa volt (köztük számos külföldi szakember). Az előfizetők száma 1795 körül elérte a 2400-t.

E jelentős nemzetközi fórumon két magyarországi német tudós adott rendszeresen számot a hazai irodalmi termésről: Johann Christian Engel bécsi tisztviselő és Schedius Lajos pesti professzor, mindketten a göttingai egyetem volt diákjai. Becsületükre válik, hogy 1785 és 1803 között 140 magyarországi vagy vonatkozású művet ismertettek. Schedius az irodalmi és a földrajzi jellegű munkákat vállalta magára. Amikor a folyóirat szerkesztői „Irodalmi hírek” („Literarische Nachrichten”) cím alatt az egyes európai irodalmak történetét sorra felvázoltatták megfelelő szakemberekkel, Schedius megírja a magyar (nem a magyarországi) irodalom rövid történetét. A folyóirat elterjedtségét, szinte európai monopóliumhelyzetét nézve, a rövid, velős összefoglalás a napóleoni háborúk idején jól szolgálta a magyar szellemi produkció külföldi megismertetését. Jól meggondolva a dolgot, 1800 körül „jobb sajtónk” volt Európában mint, a legutóbbi időket leszámítva, bármikor, hála elsősorban hazai német, de magyarul is tudó és magyarul érző tudós polgártársainknak.

Schedius Lajos ezek közül is kimagaslik tudásával, sokoldalúságával és azon kapcsolatok révén, melyek fiatal korában Kármán Józsefhez és az *Uránia*-hoz fűzték, később pedig Kisfaludy Károlyhoz és köréhez kapcsolódtak. – Itt most csak 1798-ban megjelent irodalomtörténetéről akarok hírt adni. Röviden, hiszen a teljes szöveg rendelkezésre áll és szakembereknek hozzáférhető. Itt inkább csak helyzet szeretném kijelölni a magyar irodalomtörténetírás folyamatában.

Nem szükség részletesen kitérnem az előzményekre. Annyit mégis érdemes elmondani, hogy Czvittinger Dávid, aki a sort 1711-ben elkezdte 250 magyarországi szerzőt felsorakoztató irodalmi lexikonával, egy német tudósnak a magyarok tudományát becsmérlő nyilatkozatára akar válaszolni. Bél Mátyás két évvel később Berlinben adja ki a tudós világhoz címzett felszólítását, gyűjtsenek anyagot számára magyar irodalomtörténethez. – A felhívás visszhang nélkül maradt. Rotarides (Kerekes) Mihály 1745-ben német földön adja ki előmunkálatait megírt, de elveszett tudománytörténetéhez és egyháztörténetéhez. Ő is német tudósokkal vitázik, sokszor kemény szókkal, a magyarok barbársága fölől.

Magyar írókról magyarul először Bod Péter *Magyar Athenasa* szól 1766-ban. Közel ötszázról tud, főleg 16–17. századi egyházi szerzőkről. Horányi Elek 1775-ben 1000 írónál, tudósnál is többet sorol fel, de a *Memoria Hungarorum* még mindig csak lexikon. A tervezett összegezés elmaradt. Wallaszky Pál 1785-ben már olyan korban adja ki tudomány- és iskolatörténetét (*Conspectus Reipublicae Litterariae in Ungaria*), amikor a felvilágosodás jegyében felvirágzik magyar nyelven irodalmunk, költészetünk. Ő azonban minderről nem látszik tudomást venni. Csak a múlttól ír lelkiismeretesen a „hun-szittya” irodalomtól kezdve a „Ratio Educationis”-ig. A 18. században egyetlen igazán magyar költőt említ: az alkalmi verseket gyártó Verestói Györgyöt. Toldy Ferenc mégis úgy írja, hogy az érdemes Wallaszky adja irodalmunkról az első rendszeres feldolgozást! Ezt a babért, úgy hiszem, Schedius Lajosnak kell átengednie.

Ő is hazájának ügyvédje az európai fórumon. Benne él tevékenyen a fellendülő magyar szellemi életben. Felvilágosult fő, protestáns és jozefinista polgár. Mikor „Ungrische Literatur” címen ír, magyar irodalmon csak a magyarul írott műveket érti, még Bod Péternél is következetesen. Ezzel a figyelmet első mondatától kezdve a *magyar nyelvre* irányítja. Arra a nyelvre, melyet Magyarország lakosságának csak egyharmada beszél, de amelynek érvényesüléséért küzd a magyar írók serege 1772 óta: irodalomban, tudományban, közéletben és az iskolában. Alapvető harci kérdés ez, hiszen a közélet és a felsőbb oktatás nyelve a latin és a német. A tudományos művek is jórészt így jelennek meg. Az országban a legszámosabban magyarok élnek, a nemesség teljes egészében az. De velük szinte egyidőben a nemzeti megújulás útjára léptek a románok, szlovákok, szerbek, horvátok. Több nagy városban, Budán, Pesten, Pozsonyban tekintélyes német polgárság él. Újságjai, nyomdái és színházai vannak. 1802-ben egy hazai német lapban olyan nyilatkozat is megjelenik, hogy a német és a szlovák nyelv nálunk fontosabb a magyarnál, mert a szlovák alkalmasabb a fejlesztésre („Bildsamkeit”) a magyarnál, a német pedig jó összekötő kapocs a sokféle nép között.

A magyar nemesi nemzetet nem igen foglalkoztatták egyelőre az effajta vélekedések, de tudjuk, hogy a legműveltebb magyarokat, nemeseket és nem nemeseket elgondolkodtatja a magyar nyelv közeli kipusztulásáról szóló jövendölés. Kollár Ádámától, az udvari könyvtárigazgatótól származik ez. Még Bessenyei Bécsbe érkezése előtt írta le a nevezetes lapalji jegyzetet, és egy évtizeddel később maga sem írta volna le. Közvetítéssel eljut Herderig és a nagy történetfilozófus tekintélyével megtéve a nyolcvanas évek végétől kezdve hat nyomasztólag, vagy serkent tettekre. Közben II. József megmutatta, hogy igenis lehet a holt latin helyébe a németet behelyettesíteni közigazgatásban és iskolában. A nemesi-nemzeti ellenállás és a külpolitikai körülmények hatására a király visszavonja rendeleteit, de a kérdés nyitva marad még nagyon sokáig. A magyar írók és a bécsi udvar nem közvetlenül ugyan, de egymásról tudva ettől kezdve azon vitáznak, alkalmas-e a magyar nyelv a tudományok befogadására, be lehet-e az iskolákban vezetni és alkalmas-e a közélet nyelvének minden területen, nemcsak a vármegyékben? A következő nagy vitakérdés: általános bevezetése a közigazgatásban és az iskoláztatásban lehetséges-e az ország etnikai helyzetét tekintve?

Az elsőt bizonyítandó indle meg a nyelv művelése, ápolása, csinosítása és újjítása, új feladatok ellátására alkalmassá tétele. Ez a magyar irodalom, a magyar literátor első kötelessége. Bécsből nézve pedig arról van szó: mit kell és lehet tenni az újra meg újra felmerülő magyar követelések leszerelésére? – A titkos rendőrség éberrel figyeli a magyar irodalom minden lépését, melyet észrevehet. A magyar nyelvet fejlesztő magyar irodalmat veszedelmesnek, mert hatásosnak tartja. A titkos udvari referátumok jobban felismerik és jellemzik a törekvéseket, mint íróink maguk: „... a birodalom egyetlen részében sem gyakorolnak a némileg kiválóbb nemzeti írók a művelt és félig művelt osztályok gondolkodásmódjára oly nagy befolyást, mint Magyarországon...” Arról is pontosan tudnak Bécsben, hogy az írók egymással leveleznek és azt is, hogy miről. Szemet szúr Bécsnek, hogy a magyar írók „... hatnak Németország legérdekesebb folyóirataira, és ritkán történik Magyarországon valami jó vagy nem jó, amit azok egyikében szóba ne hoznának.” – Ilyen megfontolások alapján készül az udvar 1807-ben a provokatív tübingai pályakérdésekkel a hangadók felderítésére és hatásos ellenintézkedések megtételére. A magyar nyelv és fejlődésének ügye nemcsak a magyar íróknak és politikusoknak volt fontos...

Úgy érzem, mindezt el kellett mondani, hogy minden vonatkozásában, a maga valóságában értékelhessük Schedius Lajos irodalomtörténeti vázlatát. 1798-ban, amikor a magyar írók és tudósok közül a legmerészebbek feje porba hullt volt, többen börtönben sínylődnek vagy meghaltak, a Jénában megjelenő írás *politikai* tett volt, nem tudományos teljesítmény csupán. Bár annak sem akármilyen. Akkor szólt az európai fórumon a magyar nyelv védelmében, amikor azt más és ilyen felkészültséggel nem tehetette. Első mondata így hangzik: „A harmonikus, jólhangzó, egyszerű, hajlékony és erőteljes magyar nyelv, melyet a magyarok („Magyaren”) Ázsiából Európába behoztak, a maga mivoltában egyedül áll az egész művelt földrészen. Több mint három millió ember beszéli. Talán a történelem folyamán egy nagy birodalomnak államnyelvévé válhatik, ha az a latin nyelv béklyóitól megszabadul, és kívánatos összekötő kapocs lehet a Magyar Birodalomban és országaiban élő oly sok különböző nemzet között. Mint irodalmi nyelv már most évenként megemlítést érdemel azokon a hasábozon, melyeket az *Allgemeine Literatur Zeitung* az irodalom története és az európai... emberiség ezáltal kifejlesztett kultúrája, műveltsége és nemesedése számára nyitva tart.”

Ezzel a súlyos első mondattal Schedius már 1798-ban megadta a későbbi provokatív pályakérdésekre a választ: igenis a magyar nyelv alkalmas a tudományokra (tehát az iskoláztatásra), és lehet belőle mint államnyelvből kívánatos összekötő kapocs az itt élő népek között. Ennek a meggyőződésnek semmi köze sincs magyar nacionalizmushoz. Tudományos felismerés és racionális megfontolás vezetik: ha II. József a német hivatali nyelvet bevezethette (és ő sem akart „germanizálni!”), amit pedig Magyarországon sokkal kevesebben beszéltek mint a magyart, miért ne lehetne bevezetni a többiek sérelme nélkül csupán összekötő nyelvnek, az adminisztráció nyelvének a magyart? A kérdés csupán az, hogy alkalmas-e erre a szerepre, ahogyan ezt a német nyelvről II. József bizvást elmondhatta, és kívánatos-e, lehetséges-e a bevezetése? Mindkét sarkalatos kérdésre igennel válaszol Schedius, a hazai német polgár.

Irodalomtörténete ilyen kiindulás után természetesen a magyar nyelv sorsát kíséri figyelemmel. Legrészletesebben a magyar felvilágosodás első szakaszáról szól. Akkor senki nem tudott ennyit erről, még ma is haszonnal olvassuk fejtegetéseit, hangsúlyyaiból tanulhatunk az irodalmi köztudat alakulását illetően. A protestáns és polgár Schedius a középkori latin nyelvű irodalmat már csak azért sem

méltatja, mert szerinte a latin akkor is a társadalmi elnyomás eszköze volt, a papok és a nemesség kezében arra szolgált, hogy a néptől elzárja a tudást, és azt így engedelmességre szoktassa. Említést nyer a nemrég felfedezett *Halotti Beszéd*, de az eddig annyit dicsőített magyar humanizmus mostoha-gyerekei marad. Mátyás híres könyvtáráról csak annyit tudunk meg, hogy benne magyar nyelvű kézirat vagy könyv nem volt. A magyar nyelvet a reformáció emeli irodalmi rangra, és az okosabb katolikusok is jobbnak látják ezen folytatni a hitvitákat. Pázmány Péter szép magyarsággal, „de a vallási türelmetlenségtől és az elnyomás szándékától fűtött” műveket ír. A vallási villongások és a török hódítás visszavetik a magyar nyelvet. Még a protestáns iskolák is latinul tanítanak.

A nemzet csak „ezen az emberiség történetében oly nevezetes század” utolsó két évtizedében ébredt mély álmából. 1777 és 1797 határolják a korszakot, melyről Schedius beszélni akar, bár röviden visszatekint az 1772 óta megjelent művekre és fordításokra. Kónyi Jánost az egyik legtermékenyebb fordítás-gyárosnak („Übersetzungsfabricant”) nevezi. – Az irodalmi ébredés sok-sok íróját és művét felsorolja, majd irodalomszociológiai elmélkedés következik: írók voltak, de olvasók száma még csekély. A könyvek nem fogynak, a főrend franciául és németül olvas. Az iskolákban a latin uralkodik. De „ezenkívül egy bizonyos csoportnak („Partey”) érdekében állt, hogy megakadályozza, nehogy a jelen és a jövő élet annyi fontos kérdéséről világos, helyes, felvilágosult fogalmak jussanak el éppen a kiművelt anyanyelv segítségével a számos alsóbb eddig még műveletlen, babonás és éppen ezért könnyen kormányozható néposztályhoz. És ez a csoport elég hatalmas volt ahhoz, hogy e „szép” cél érdekében minden eszközt a kezében tartson.

II. József trónraléptével gyorsan más irányt vesznek a dolgok, főleg a vallásszabadság és a sajtószabadság bevezetésével. A német hivatali nyelv erőltetése pedig az ellenállás és a versengés szellemét kelti fel a magyarokban. Az igazi fénykor tehát most jött el a magyar irodalomban, főleg fordítások készülnek nagy számban. Hosszas méltatást kap a *Magyar Hirmondó*, Ráth Mátyás, de egyáltalán az időszaki sajtó. Utalás történik Bessenyei akadémiai tervzetére, szótárakra, nyelvtanokra. Azt is tudja Schedius, hogy Révai Miklós 1784-ben személyesen terjeszti II. József elé saját akadémiai tervzetét. – Ráth Mátyást igen fontos személyiségnek tartja, mint ahogy a *Pályám Emlékezete* is úgy ünnepli mint egy Prometheust. 1787 áprilisában közzétett szótár-terve és előfizetési felhívása több teret kap Schedius vázlatában, mint az egész irodalmi fejlődés a *Halotti Beszéd*-től a „Ratio Educaionis”-ig.

Az egyetlen költő, akit valóban egyénileg jellemez szerzőnk, az akkor már Bécsben tartózkodó Batsányi János. „Született költő, aki legtöbb eddigi munkájában (de különösen azokban, melyek nyomtatásban még nem jelentek meg) Osszián mély érzését és tiszta természetérzését szerencsés kézzel egyesítette Horatius fényével és Lucanus tüzével. Különösen verseinek zenei felépítésében („in seinem musikalischen Versbau”) nemzete költői közül senki nem éri utól . . .” Rá érvényes az a dicséret, amit Herder Miltonról mond el, aki nem harmonikus nyelvére harmonikus fülével a numerust és a ritmust mintegy ráerőltette. „Ő (Batsányi) bebizonyította, hogy az eddig még kevésbé képzett, de önmagában egyébként egyszerű, nyomatékos és képgazdag, gyakran röviden és kevés szóval egy egész jelenetet festő keleti magyar nyelv a tökéletesedésre föltöbb képes és a költészetre épp oly alkalmas mint bármely élő európai nyelv.” A költő Batsányi megkapja az első igazi elismerést, de költeményei elsősorban mégis annak bizonyítására említődnek, hogy a magyar nyelv szép és tökéletesíthető. Meg is fogalmazza Schedius, hogy II. József idejében a nyelv és az irodalom Magyarországon oly gyorsan fejlődtek, mint azt ily rövid időszak tartama alatt egyetlen más népnél sem lehet megfigyelni. A király szándéka ellenére bebizonyította, hogy a latin nyelv nyűgét gyorsan le lehet rázni, és csak az alkalomnak kellett elérkeznie, hogy a nem szeretett német helyébe a magyar lépjen, ne a latin.

Erre József nevezetes visszavonó tollvonása és a 25 év óta először újra összehívott országgyűlés jó alkalmat adtak. A tanulmány részletesen beszámol a röpiratokról, a *Hadi s más nevezetes történetek* ismeretes pályatételéről. Fontosnak tartja a most és a két évvel később a magyar nyelv ügyében hozott határozatokat, az ügyesen taktikázó II. Lipót gesztusait. Mindezt azt bizonyítandó, hogy a magyar nyelv elindult azon az úton, hogy államnyelvvé legyen.

1797-ben, mikor az irodalomtörténet készül, már nyilvánvaló, hogy az országra sötét elnyomás nehezedik. Schedius most a befejezéshez közeledve részletesen számbaveszi mindazt, amit a nemzeti lelkesedés mindennek ellenére eddig mégiscsak elért. Tudja, hogy a számvetést még nem végezte el senki. Azt is kénytelen regisztrálni, hogy több érdemes vállalkozás időközben csődbe jutott: Pánczél *Magyar Musa*-ja hallgat, Kazinczy *Orpheus*-a 1793 óta nem jelenik meg, és a legutolsó vállalkozás, az *Uránia*, melynek maga is részese volt, a harmadik kötetével abbamaradt. Az 1790-ben felállott szín-

játszás még tartja magát. (A néhány év alatt fellendülő drámairodalomról külön kíván Schedius a lapban beszámolni.) Hasznosak voltak a gimnáziumokban néhány helyen létrejövő nyelvművelő diáktársaságok, a sok magyar nyelvűtan. Ezek között is külön hely illeti meg a *Debreceni Grammatikát*. Maradandóbb eredményként lehet elkönyvelni Aranka György „Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaságát”. Erdélyben különösen, de a nagyobb magyar hazában is egyre több megye levelezik egymással magyarul. A Helytartótanács hivatali nyelvéről a következő országgyűlés fog intézkedni . . .

Schedius mindenképpen azt akarja szuggerálni összefoglalásában, hogy a magyar nyelv ügye jól áll. Ime, a felsőoktatásban is tért hódít. Sárospatakon megtört a jég, néhány tárgyat már magyarul tanítanak. A legfrissebb értesülés szerint pedig Debrecenben 1797 húsvétra óta minden tárgyat magyarul oktatnak. Az ország várja Budai Ézsaiás magyar történetét és Sárváry Pál fizikáját – magyarul.

A számvetés ezzel lezárul. De mit hoz a jövő? Mit várhat a tudós világ, mit remélhetnek a nemesebb lelkek, akik a jó, igaz és szép elterjedésének, legyen szó bármely országról, egyként örülnek? A felelet az adott pillanatban nem könnyű. Felesleges lenne, mondja Schedius, azokról az új és jövőbeli akadályokról beszélni, melyek a magyar tudósokra várnak. Ezzel kimondta, hogy a reakció nagy leszámolása óta tagadhatatlanul nehezebb a helyzet. Ennél világosabban nem szólhatott az, aki maga is a gyanúsítottak listáján volt. – De miben lehet akkor bízni? Mi segíthet át az akadályokon? Mi az, amit semmiféle terror nem vehet el a nemzettől?

„Bizakodó lehet a filozófus szemlélő, minél inkább alkalma van láthatni a nemzet belső kirihathatlan energiáját (A kiemelés tőlem: N. L.), mely különösen olyan vidékeken félreismerhetetlenül megmutatkozik, melyek a szomszédos . . . népektől távol esnek.” Ezt a belső energiát senki és semmi nem veheti el a magyartól. Ezért most, amikor béke lett (1797-ben véget ér az első koalíció hadjárata a forradalmi Franciaország ellen) „csendben és szinte észrevétlenül, de biztosan tovább folytatódnak a magyar tudósok hazafiúi fáradozásai, és a törekvések eredményeit hamarosan látni fogja a világ.” Van néhány főúri pártfogója is a jó ügynek: ezeket a nemzet tisztelete veszi körül. Önérzetük pedig megadja nekik azt, amit sem kitüntetés, sem rendjel nem adhatnak meg. – Aki a jót igazán szereti, azt nem rémiszti el semmi, hiszen tudja jól: „Non est ad astra mollis e terris via”. Nem könnyű az út a földről a csillagokba . . .”

Ezzel a filozófikus elmélkedéssel fejezi be Schedius Lajos magyar irodalomtörténetét. – Minden keserves tapasztalat ellenére – optimistán. Még 1798 októberében beszámol a magyar dráma-irodalomról, 1801-ben pedig folytatja az irodalomtörténeti áttekintést. (Az értékes szövegeket K–H. Jügelnt kérésre hamarosan közreadja a *Német Filológiai Tanulmányok* XIII. kötetében). – Ezek után nyilvánvaló, hogy nem lehet igazuk azoknak a magyar kortársaknak, akik a pesti professzor valahol elejtett szavaiban a magyar nyelv elleni lebecsülést vélték felfedezni. Szerintem az *Uránia* körül is nagyobbak érdemei, mint azt egyetlen ott megjelent írása sejtene engedi. Taxner-Tóth Dezső néhány éve érdekes cikket közölt Schedius Lajos hatásáról a *Csongor és Tünde* filozófiájára.

Irodalomtörténeti értékes dokumentuma annak a kornak, melynek irodalmi köztudata és közérzete még feldolgozásra vár. (1817 után már eligazít Fenyő István könyve.) – Annyit érdemes még elmondani, hogy a *Tübingai Pályaművön* dolgozgató Kazinczy ismerte Schedius írását. Munkája III. részében ő is felvázolja a magyar irodalom történetét. Sokkal rövidebben, de hasonló gondolatmenettel. A középkort ő is elítéli a latin uralma miatt. Mátyás nála is megrovást kap, mivel „Budai igen gazdag Bibliothekájában nem találtatott egy magyar könyv is”. A magyar nyelvű irodalmat a reformáció teremti meg: „a régi dogma tanítóji követték a példát . . .” Kazinczy ismeri Zrínyit, de a „bekövetkezett gyászos idők” szerinte is elakasztották „az illy szerencsés kezdetű futást.” Ő is „a nagy Thérézia utolsó tizedére” teszi a felvirágzás kezdetét, de ő határozottabban 1772-ben, a testőrírók felléptében jelöli azt meg. Érdekes, hogy az 1785-ben íródott Gessner-fordítás előszavában ő is mert nyíltabban jozefinista lenni és II. Józsefhez kötni az igazi felvirágzást, ahogyan azt Schedius teszi. Kazinczy most érthetően óvatosabb. Sejtí, hogy a pályakérdések mögött csapda lehet. Irodalmunk fejlődéséről szólva, II. Józsefnek nevét sem említi. Abban viszont megint Schedius nyomán jár, amikor Ráth Mátyás érdemeit ő is túlbecsüli: „a nyelv és műveltség virágzására többet nála” Pázmány és Senczi Molnár óta „nem tön senki”.

Némedi Lajos

A magyar őstörténetírás szemléletét és ezzel együtt a magyarság eredettudatát hosszú évszázadokra krónikáink határozták meg, krónikáink őstörténeti tézise pedig a magyarság hún-szittyá eredete volt. Ma már jól tudjuk, hogy a húnokkal való azonosítást a nyugati krónikások hajtották végre, először ez Regino apát történeti művében bukkan fel a IX. században. Az európai hún hódítás mély nyomokat hagyott Európában, s nem véletlen, hogy a húnok nyomában Európa keleti felén felbukkanó újabb nomád népeket és birodalmakat a nyugati annalisták ternézszerűen a húnok utódjainak tartották, s toposzszzerűen a hún névvel illették mindet. Ez a hún származás később kiegészült a Scythia-tannal, mely a heródotoszi Scythiát tette meg a húnok és hún-utód népek őshazájául.¹ Árpád- és Anjou-kori krónikáink után változatlanul a hún-szittyá eredet uralja a magyar historiográfiát: Thuróczi, Bonfini, XVI. századi krónikás énekeink, Szamosközi, Toppeltinus, Otrókosi stb. mind így gondolkodnak. A hún-szittyá elméleten csak a XVI. században történt némi változás, vagy inkább bővülés. Miechowit Mátyas és Herberstein nyomán megjelenik a Jugria-tan, mely az obi-ugorok észak-uráli hazájából eredezteti a magyarokat. Ez a tan, mely egy etimológiai magyarázaton alapul, éppúgy őstörténeti misztifikáció volt, mint a hún-szittyá tudat, s semmi köze nem volt a tudományos finnugor nyelvhasználat fejlődéséhez.² Így állt a magyar őstörténettudomány a XVIII. század elején, azaz alapja két hamis történeti tudat volt. Ezek mellett állott az a kétségtelen tény, hogy a magyarság keletről jött a Kárpát-medencébe, s a keleti származástudatot mindig is őrizte. Ez indította útnak Julianus barátot és domonkos társait, hogy a keleten maradt magyarokat megtalálja. Az általuk megtalált tényleges magyar töredékek azonban hamar feledésbe mentek, s Jugriában gondolták a keleten maradt magyarokat megtalálni. – Az 1730–40-es évek a magyar őstörténetkutatás számára döntő jelentőségű évtizedek kezdetét jelentik. Olyan új források jelennek meg, olyan jelentős új ismeretanyag halmozódik fel, mely a dogmává merevedett hún-szittyá tudatnak, melyet a Jugria-tévtan csak enyhén színezett, megváltoztatását, módosítását tette szükségessé. 1793-ban Kéri Borgia Ferenc kiadja a bizánci történetírók között Constantinos Porphyrogenetos császár *De Administrando Imperio*-ját, mely bár 1607 óta, Meursius editio princepsé óta ismert volt, de most került az érdeklődés középpontjába. 1746-ban jelenik meg nyomtatásban Anonymus *Gestá*-ja Schwandtner kiadásában, s 1748-ban adja ki Desericzky Ince az általa Vatikánban megtalált Julianus-jelentést. Ily módon a magyar őstörténet máig is legfontosabb írott forrásai (az arab-perzsa-mohamedán források e korban még nagyon töredékesen és romlott formában voltak csak ismertek) mind kiadásokban álltak a kutatók rendelkezésére, elkezdődhetett az elemző-összehasonlító munka. Ugyanakkor Európaszerte is nagy tudósok működnek Kelet-Európa őstörténetének megvilágításában. Deguignes a húnokra és más nomád népekre vonatkozó kínai forrásokból közöl első ízben fordításokat, Schlözer az orosz őskrónikát elemzi, s egy sor kiváló tudós munkálkodik Pétervárott Ázsia és Kelet-Európa népei történeti múltjának felderítésében. S már érlelődően van a finnugor nyelvrokonság tudományos megfogalmazása, mely Hell Miksa és Sajnovics János 1769–70-es vardői útja után jelenik meg a Demonstratio-ban. Ebben az őstörténeti felfedezésekben gazdag korban kezdi meg történetírói munkásságát Pray György, korának egyik legjelentősebb történetírója, aki összegzi az új eredményeket, szintézisbe foglalja azokat.

A solymászatról szóló ifjúkori munkáját leszámítva³ Pray rögtön történetíró tervei megvalósításba kezd. A magyar történet feldolgozását tervezi, s természetesen munkáját előlőrli, a magyar őstörténet kutatásával kezdi. Munkájának fő buzdítója rendtársa Frölich Erazmus volt: „Auctor, et Institutur mihi fuit, vir Societatis nostrae omni litterarum genere eleganter, ac solide excultus, ERASMVVS FROELICIIVS: cujus, quamdiu scientiae erunt, magnum quoque erit apud eruditos nomen.”⁴ A mű 1761-ben jelenik meg Bécsben *Annales veteres Hvnnorvm, Avarvm et Hvngarorvm* címen. A mű

¹ Ld. például Regino apát Scythia-leírását: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk.: GYÖRFFY Gy. Bp. 1958. 158–162.

² A Jugria-kérdés ilyen irányú tárgyalását ld. VÁSÁRY I.: A jezsuita Cseles Márton és a Julianus-jelentés (A Magna Hungaria- és a Jugria-kérdés történetéhez): Középkori kútfőink kritikus kérdései. Bp. 1974. 261–275.

³ De Institutione et Venatu Falconum Libri II. Tyrnaviae 1749.

⁴ Pray, Annales I. számozatlan lap.

hármás tagolódása világosan mutatja, hogy Pray a hagyományos hún–avar–magyar történeti szemlélet alapján áll, mint előtte és korábban is mindenki, s az új, lényeges eredmények is a hún–avar–magyar azonosság prokuszteszi ágyába szorítva jelennek meg. A hármás tagolódáson belül minden rész egy dissertatio praeviá-ra és két-három könyvre (liber) oszlik. A bevezető értekezésben Pray az illető népekre vonatkozó tudós véleményeket, eredetükkel kapcsolatos különféle feltevéseket ismerteti és foglalja össze, míg a tulajdonképpeni Annales részben az illető népek történetét veszi sorra szigorú kronológikus sorrendben. Módszere tehát még a régi annalista módszer, mely évről évre veszi az eseményeket, s leírja azokat. Ami mégis a hasonló felépítésű történeti művek fölé emeli Pray munkáját, az Pray kristálytisztá logikája, az események mélyebb összefüggéseit is kereső tekintete, másrészt pedig az új források felhasználása, s így a történeti horizont bővítése. Az előbb említettre elég ha összehasonlítjuk Desericzky Ince *De initiis ac majoribus Hungarorum* c. művét a Prayéval, mely műnek mint majd látni fogjuk nagy szerepe lesz Pray életében. Desericzky műve minden tudós latinsága és filológiai precízsege ellenére kiismerhetetlen őskaoszaknak tűnik Pray munkájához képest. S mi az az új forrás, melyet Pray felhasznál a húnok és avarok történetének írásában? A kínai forrásokról van szó, melyeknek egyedülállóan gazdag tárházát Deguignes francia orientalista tette közzé először francia fordításban, kommentárokkal ellátva valóban korszakalkotó, nagy négy kötetes munkájában.⁵ A húnok történetét eddig csak az i. sz. II. századig tudták visszavezetni, azaz európai megjelenésükig, s történetük ázsiai háttere teljesen homályban merült. A kínai források megnyitása ezt az eddig teljesen ismeretlen korszakot világította meg, s lehetővé tette a kínai és európai forrásokban szereplő adatok konfrontálását, mely a különböző steppei népek történetének vizsgálatában mind a mai napig alapvető módszer maradt. Egy sor lényeges népnév azonosítás fűződik Deguignes nevéhez, így ő kapcsolta össze először a kínai források hiung-nu-jait a húnokkal és a zsuán-zsuánokat az avarokkal. Pray teljesen a a Deguignes nyomán haladva ismerteti a húnok történetét. Hogy mi a jelentősége mégis, hogy ezt a lényegében másról közölt anyagot Pray felhasználta? Az, hogy Magyarországon, s talán Európában is Pray reagált először Deguignes művére, annak hatalmas jelentőségét rögtön felismerte, s adatait beépítette a hún történetbe. Ily módon a hagyományos hún történelem jelentős mértékben kiszélesedett, tudományosabb megalapozást nyert. Tudta ezt Pray is, s nagy hálával emlegeti annak nevét, aki Deguignes értékes művét neki megszerezte: „... temperare mihi non possum, quin praestantissimum virum, cujus beneficentia DEGVINESIVS mihi obtigit, quemque in Praefatione tacito nomine designavi, illius etiam ingratiis diserte exprimam. Est is R. P. FRANC. XAV. RIBICS e S. J. nomine, rebusque gestis ita cognitus, ut addere de meo ad viri laudes nihil omnino opus sit.”⁶

Pray tehát lényeges új anyag bevonásával gazdagította a hún és avar történetet, s érdeme, hogy külön népekként tárgyalja őket, a hún–magyar azonosítástól még nem tud szabadulni, de ezt igazán nem róhatjuk szemére, mikor csak a XIX. század végi, de még inkább a XX. századi tudomány jött rá csak a hún–magyar misztifikációra. Pray még nem gondolhatott arra, hogy ha egy forrás azt mondja, hogy *Hungari, vel Hunni*, akkor már a régi annalista egy téves azonosítást hajtott végre. A forráskritika fejlettsége még nem volt azon a fokon. – Hasonlóképpen Pray elődei és ő maga is a VI. századi Jordanesnek (*De rebus geticis*) onogurokra vonatkozó adatában a magyarokat látta. Még Pray korában is az *onogur, ungar(us)* és *hún* nevek teljes kaoszban voltak, mindegyik mindegyikkel azonos lehetett, Pray előtt pl. Bonbardi és Desericzky is magyarokat lát a Jordanes-féle onogurokban.⁷ Ami a névazonosítást illeti, kétségtelen igazuk volt, hiszen a mai kutatás kétségtelenül megállapította, hogy a magyarok *ungarus* neve az onogur népnévből alakult, annak ellenére, hogy a névátruházás körülményei ma sem egészen tisztáztak.⁸ Ne legyünk hát túl szigorúak múltunk e szorgalmas kutatóival szemben

⁵ *Histoire générale des huns, des turcs, de mogols et des autres tartares occidentaux avant et depuis Jésus-Christ jusqu'au présent I–IV.* Paris 1756. Érdekes, hogy Deguignes nem a maga fordításait közölte, hanem egy Visdelou nevű francia jezsuita munkáját használta fel, nevének megemlítése nélkül. Természetesen erről Pray korában semmit sem tudtak, s a munka máig is Deguignes neve alatt ismert. (Ezt az értesülésemet CZEGLÉDY Károly professzornak köszönhetem.)

⁶ Pray, *Annales* 299, n. 2.

⁷ BONBARDI: *Topographia Magni Regni Hungariae.* Viennae 1718. 33; DESERICZKY: *De initiis ac majoribus Ungarorum I.* Budaë 1748. 95.

⁸ NÉMETH Gy.: *A honfoglaló magyarság kialakulása.* Bp. 1930. 181.

ebben a kérdésben, hiszen ha sok mindenben bölcsőbbek vagyunk is ma már, nagyon sok mindent még ma is *ignoramus*.

A hún és onogur kérdésen kívül nézzük meg még, hogy a magyar őstörténet pár lényeges pontját illetően milyen volt Pray véleménye. Bíborbanszületett Konstantin császár írja, hogy a 889-es besenyő támadás után a magyarok két részre szakadtak, s egyik részük kelet felé Perzsia irányában ment, s ezeket a magyarok régi nevén *savartoi asphaloi* (Σάβαρτοι ἄσφαλοι)-nak hívják.⁹ Constantinos művének ismerete óta fontos csatakérdése ez a magyar őstörténetnek. Lássuk Pray hogyan vélekedik erről a kérdéstről: „Causam cur ita dicti fuissent, [mármint savartoi asphaloi-nak] non exprimit: reor tamen illi nomini nullam subesse, sed a *Constantino* ex Sabiris, et Ephthalitis, quorum utrique Hunnica gens, per errorem, ut fere in barbarorum nominibus Graeci solebant, *Sabartasphalos* temere conflatos esse.”¹⁰ A görög név második tagjának a heftalitákkal való összekapcsolását leszámítva, a szavir népnév idekapcsolása máig is helyesnek bizonyult. A szavir népnévnek és Szibéria nevének azonos eredete már igen régi a magyar őstörténeti irodalomban (már Nadányi ismeri „*Florus Hungaricus*”-ában 1663-ban),¹¹ de a constantinosi *savartoi* idekapcsolása tudtommal Pray érdeme.

A savartoi asphaloi népnek és Constantinos egy másik népnévnek félreértése viszont súlyos tévedésekre vezette Prayt. A bizánci császár ugyanis *turkoi*-nak (Τούρκοι) nevezi a honfoglalás előtti és honfoglalás kori magyarokat. A *türk* elnevezés a kazárokkal való politikai érintkezés révén szállhatott a magyarokra,¹² Pray viszont úgy veszi, hogy a magyarok azonosak voltak a türkökkel és törökökkel. Ily módon ismerteti az ázsiai türkök történetét a Deguignes-féle kínai források alapján. A magyar őstörténet tárgyalását is éppen ezért kezdi 551-ben, mikor is a türkök lerázták az avar igát, s Tu-men / Bumín kagán vezetésével megalapították az első türk birodalmat. Az oszmán-törökök ősei tudvalegőleg Perzsián át jutottak Anatóliába. S Pray itt merészen azonosítja a *savartoi asphaloi* népet, mely a perzsiai részek felé költözött, a Perzsiában levő szeldzsukokkal, akik aztán Anatóliába vonultak. Ezek után ismerteti a szeldzsukok és oszmán-törökök történetét a XI. századtól kezdve. Így a magyarság és oszmán-törökök között közvetlen rokoni kapcsolatot tételez fel, s ezzel a salto mortalel létrehozott tétellel a török rokonság egyik korai hirdetője lesz. Ebben a tévtanában olyan kiváló tudósok vallhatták aztán a következő században elődjüknek, mint Vámbéry Ármán és Thúry József. De nem is kell időben ennyit előremennünk, hiszen Kőrösi Csoma Sándor álmainak földje is valahol a kanszui úguroknál volt, ahol bizony hiába kereste volna a magyarok nyomát.

A Jugria és Magna Hungaria-kérdést Pray meglehetősen tisztán látja. Desericzky, aki megtalálta és kiadta Julianus útleírását, a Riccardus jelentést, leszámolt Jugria tévtanával.¹³ Pray ezt láthatólag elfogadja, bár nem hivatkozik névszerint Desericzkyre, nem is érti, hogyan gondolhatták egyesek, hogy a húnok Jugriából jöttek ki.¹⁴ Azt elismeri azonban, hogy esetleg Ázsiából való kivándorlásuk során egyes hún csoportok Jugriába eljuthattak.¹⁵ A Julianus-jelentés fontosságát azonnal felismeri, s pár évvel Desericzky kiadása után s nyomán újra kiadja.¹⁶ Ezután megemlíti Toppeltinusnak egy Szamosközi Istvánra visszamenő tudósítását a keleten maradt magyaroktól, s hozzáfűzi: „Ceterum ex utraque documento satis liquet, Hungaros nequaquam, quod quidam sibi persuaserant, ex Juhria extima Russiae septentrionalis provincia, tanquam natali solo in Europam produisse.”¹⁷ Magna Hungaria helyét, mint utána oly sokan egészen napjainkig, Baskíriába helyezi, s a baskir–magyar azonosságot hirdeti: „Ita apud eundem [azaz Plano Carpininél] male scribitur *Bisirmen*, pro *Musulmen*. Ut ergo hic B. irrepsit pro M. ita in voce etiam *Madscharia* B substitutum est, ac sic male ex *Madscharia* formata fuit *Batscharia* ex hac vero *Baschatiria*.”¹⁸

⁹ Constantinos idézett helyét ld. MORAVCSIK Gy.: Bíborbanszületett Konstantin A birodalom kormányzása. Bp. 1950. 170–171.

¹⁰ Annales 306.

¹¹ A szavir-kérdésre ld. CZEGLÉDY K.: A szavárd-kérdés Thury József előtt és után: MNy. 1959. 373–385.

¹² NÉMETH Gy.: A honfoglaló magyarság kialakulása. 198–203.

¹³ DESERICZKY: De initiis, lib. II., cap. IV, 150–168.

¹⁴ Annales 62.

¹⁵ Annales 63.

¹⁶ Annales 316–318.

¹⁷ Annales 319.

¹⁸ Dissertationes 32, n. d.

Ami a különböző szavak etimológiai magyarázatait vagy inkább csak ötleteit illeti, Pray sem ment kora kritikálanságától.¹⁹ De ne felejtsük el, hogy e korban a nyelvrokonság fogalma még egyáltalán nem tisztázott, s mai értelemben vett tudományos szövejtés még nincsen. A magyart minden keleti nyelvvel hasonlították, nem utolsósorban a héberrel, s ez a híres vagy inkább hírhedt etimológizáló vonal Anonymus népetimológiáitól Otrokocsi Főris Ferenc héber nyelvhasználatán és Kalmár György Prodrómus-án keresztül egészen Pázmány őrült nyelvészkedéséig és a reformkorig s azon túl is tart. S mit szóljunk, sírjunk vagy nevéssünk, ha a ma is virágzó szumerizmusra gondolunk. A komoly, elvi alapokon nyugvó nyelvhasználat pedig épp ezidőben van születőben Sajnovics, majd Gyarmathi munkássága révén. Különben is Pray történész volt, és sohasem ezeken az alkalmilag megeresztett etimológiai ötleteken volt a hangsúly kutatásaiban, hanem a források vizsgálatán.

Az *Annales veteres*, talán maga Pray sem gondolta volna, hosszú polémiába sodorta a piarista Desericzky Inócéval, majd annak halála után Cetto Benedekkel. Tulajdonképpen rejtélyes, mi indíthatta az öreg Desericzkyt *Dissertatio apologetica*-jának megírására.²⁰ Pray ugyanis mindig tisztelettel emlékezik meg Desericzkyről művében, igaz sok helyen bírálja. Desericzky talán életművét érezte megtámadva, mikor ötkötetes nagy munkájának megjelenése után alig egy évvel az ifjú tudós Pray kiadta *Annales veteres*-ét, mely egy csapásra kétségbevonta egy sor eredményét. Desericzky védőiratát rögtön követte Pray válasza, az *Epistola responsoria*, melyre Desericzky második *Dissertatio apologetica*-jával felelt. Pray válasza sem kékik *Supplementum ad Annales veteres* c. művének formájában, de ez a munkája már Desericzkyt csak sírjában érte el.²¹ A vitát rendtársa Cetto Benedek kötelességének érezte folytatni, s *Parergos* c. művében felel Praynak. Pray még egy *Epistola responsoria*-t ír, mire Cetto rögtön két művel válaszol.²² A vita egyre személyeskedőbb, s Cetto részéről az őstörténetről egyre inkább a jezuiták kínai működésének gyalázására tevődik át, s ez már nem tartozik őstörténeti vizsgálódásaink körébe. Pray még egyszer rászánja magát, hogy őstörténeti kérdésekkel foglalkozzék, s 1775-ben kiadja *Dissertationes*-át, mely már nem csatlakozik a Desericzky–Cetto-féle tollharchoz, hanem benne Pray újból összefoglalja őstörténeti nézeteit, s nagyon sok ponton revideálja azokat. Mielőtt ennek vizsgálatára áttérnénk, leszögezhetjük befejezésül, hogy a Pray és Desericzky–Cetto-féle tudományos polémia, mely elsősorban a húnok történetének bizonyos kérdései körül forgott, nem vitte előbbre a tudományos kérdések megoldását, Pray mindössze higgadtan és elegánsan válaszolgotott az érzékeny sértett fél támadásaira. Tudományos életünk talán első ilyen nagyszabású polémiája volt ez.

Pray az *Annales veteres*-ben nem foglalkozik még behatóan a finnugor rokonsággal, s rövid megjegyzése is elutasító. Idézi Eccardust, aki a hamburgi orvos Martin Vogel finnugor nyelvhasználati kísérleteiről szól. Pray erre a hagiográfus Stillingust hívja tanúnak, aki a finn és magyar Miatyánkot hasonlította össze és semmi hasonlatosságot nem talált köztük. Pray megtoldja ezt még egy lív szövegrész idézésével, s lám – mondja az sem hasonlít a magyarra. Érdekes, hogy Leibniz, Rudbeque

¹⁹ Például Pray egy helyen Gaerbert idézi aki szerint a legelőkelőbb kaukázusi avar fejedelem neve *Usmey-Avar*. Pray erre nem késlekedik zárójelben megjegyezni, hogy „(forte rectius Usbey-Avar, *Be* enim Tataricum, et *Beg* Turcicum notat dominum, et caput populi, quod plane idem est cum Hungarico *Fey*)” (*Dissertationes* 2, n. e.).

²⁰ *Dissertatio apologetica Josephi Innocentii Desericii clerici reg. matris Dei schol. piar. auctoris Commentariorum De initiis et majoribus Hungarorum, amice alloquens Georgium Pray S. J. auctorem Annalium veterum Hunnorum, Avarum, et Hungarorum. s. a.*

²¹ *Epistola responsoria ad Dissertationem apologeticam Josephi Innocentii Desericii clerici regularis Matris Dei commendatorium De initiis ac majoribus Hungarorum. Tyrnaviae 1672; Dissertatio II apologetica Josephi Innocentii Desericii e clericis reg. schol. piar. auctoris Commentariorum De initiis ac majoribus Hungarorum super epistola Georgii Pray è Soc. Jesu auctoris Annalium veterum Hunnorum, Avarum, et Hungarorum. Pestini 1763; Supplementum ad Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum congestos opera et studio Georgii Pray Societatis Jesu sacerdotis. Tyrnaviae 1764.*

²² *Josephi Innocentii Desericii Hungari Nitriensis clerici regularis e Scholis Piis et Georgii Pray Societatis Jesu dissertationes ita collectae, ut argumenta argumentis excipiantur. 1768; Epistola responsoria ad partem primam dissertationum Benedicti Cettonis. Tyrnaviae 1769. A polémia további menetről, a kiadott művekről ld. LISCHERONG G.: Pray György élete és munkái. Budapest 1937. 70–74.*

és Bél Eccardusszal ért egyet. Hivatkozik egy bizonyos Huszti kéziratára, melyet Kende László rendtársától szerzett meg. Huszti finn szl! hasonlításai elgondolkoztatják, s ezeket úgy próbálja magyarázni, hogy a finnek a kabarokkal voltak szomszédosak, akik viszont a magyarokhoz csatlakoztak, tehát a finn egyezéseket mintegy a kabaroknak köszönhetnénk.²³ Így gondolkodott Pray 1770-ig a finnugor rokonságról, mikor is bizonyos események álláspontjának gyökeres megváltoztatását tették lehetővé számára. Ez a nagy esemény pedig Hell Miksa és Sajnovics János 1769–70-es vardói útja, melyet 1770-ben követett Sajnovics *Demonstratio*-jának megjelenése. Pray épp ekkor készült egy Cettónak adandó újabb válaszával, mikor Hell Miksa és Palma Ferencen keresztül Sajnovics is figyelmezteti Norvégiából, hogy nehogy válaszoljon Cettónak, mert nagy dolgokkal térnek haza, mely mindenki számára megcáfolhatatlan új eredmény lesz. Hell és Sajnovics jóslata igaznak bizonyult, a *Demonstratio* megjelenésének mérföldkőszzerű jelentőségének bizonyítása itt azt hiszem fölösleges. S Pray is elfogadta a baráti tanácsot, s csak pár év múlva 1775-ben adta ki a *Dissertationes*-t, melybe már beépíti Sajnovicsék finnugor nyelvhasználatát.²⁴ Pray áttekinti a finnugor népeket a korabeli irodalom alapján. A finn terminus Praynál kora nyelvhasználatának megfelelően finnugort jelent, de néha megkülönböztetésül a *Finnici corporis populi* kifejezést használja. A csuvas, mely török nyelv, a finnugor nyelvek közé sorolja, mint mindenki ebben a korban. Magyar–csuvas szóhasználati különben, melyeket ő mai szóval élve ősi egyezéseknek tart, majdnem mind kifogástalanok, csak nem ebben a kategóriában, hanem mint a magyar nyelv régi török jövevényszavai. Mindezek ellenére a hún–avar–magyar körből még nem tud kitörni Pray, s a finnugor népeket is besorolja ezek közé a húnszerű népek közé: „... Finni, Hunni, Avar, et Hungari, eadem mihi ortu gens sunt, et populus; tametsi postea, quod fere usu venit, in ramos divisi, ut diversis nominibus, sic variis quoque dialectis inter se se different.”²⁵ Praynak az a bátorsága, hogy nyíltan beismerte előző tévedését, hogy képes volt álláspontját megváltoztatni a meggyőző érv hatására, különös tiszteletet érdemel. Különösen akkor, ha meggondoljuk, hogy pár kivételtől eltekintve Sajnovicsék kortársainak, a korabeli magyar nemesi társadalomnak felfogását legjobban Orczy Lőrinc méltatlankodása fejezte ki:

Te pedig, Tsillagász! bár akár ki lehetsz,
Kedves rokonidhoz tőstént vissza mehetsz,²⁶

Áttekintettük röviden Pray őstörténeti munkásságát, mely gyakorlatilag 1761-től 1775-ig, az *Annales*-től a *Dissertationes*-ig ível. Ezek után már nem ad ki semmit hosszú életében ebből a témakörből, csak levelezése egy-egy darabja mutatja (pl. a Hellel folytatott correspondencia), hogy a magyar őstörténet iránti vonzódását megőrizte. Mit is adott ez a termékeny tizenöt év a magyar őstörténetnek? Pray az őstörténet terén nem kifejezetten eredeti, ami új anyagot ad, azt majdnem mindig mástól veszi. Így a húnok, avarok, türkök, s más nomád népekre vonatkozó kínai forrásokat Deguignestől, a Julianus-jelentést Desericzkytől, a finnugor rokonságot Helltől és Sajnovicsától. Anonymus és Bíborbanszületett Konstantin szövege szintén kiadva állt rendelkezésére. Heurisztikus, anyagfeltáró munkát tehát a magyar őstörténet terén nem végzett, de érdeme, hogy mindenre frissen reagál, s ami új és jelentős, azt rögtön magáévá teszi. Az új és régebbi adatokat pedig egyaránt *kritikusan* kezeli, s egy tudóst minden erudíció, minden anyagismeret mellett elsősorban a kritika avat igazán tudóssá. Végezetül pedig összefoglal Pray, a széttöredezett, a hiányosat egész képpé alakítja. Méghozzá először a hazai historiográfiában. Az ő *Annales*-e és *Dissertationes*-a őstörténetünk első nagy *szintézise*, mely bár nem rázza le, de sok ponton már túlmutat a egyoldalú hún–magyar krónikai szemléletű magyar őstörténeten, melynek Desericzky Ince is egyik utolsó képviselője volt. Ma már tudjuk, hogy a hún és avar történet nem szerves része a magyar őstörténetnek, ennek ellenére a hún, avar és türk történet újszerű, kínai forrásokon alapuló tárgyalása is gyümölcsöző volt, hiszen a steppei háttér a modern magyar őstörténetkutatásnak is fontos feladata, mint Czeglédy Károly sikeres

²³ Pray, *Annales* 319–320.

²⁴ *Dissertationes Historico-criticae in Annales veteres Hunnorum, Avarum, et Hungarorum* a Georgio Pray, sacerdote conscriptae. Vindobonae MDCLXXV.

²⁵ Pray, *Dissertationes* I.

²⁶ Két nagyságos elmének szüleményei. Pozsonnbann, 1789. 234.

kutatásai bizonyítják,²⁷ ha nem is látunk már e steppei népekben közvetlen elődöket, magyarokat. Hogy sok esetben tévedett Pray mai ismeretünk fényében, s hogy sok esetben nem tud kora szemléleti kereteitől szabadulni? De hiszen hányan tudnak akár ma koruk szemléletétől szabadulni? Minden kort a saját mércéjével kell mérnünk, s így nézve Pray kora kiemelkedő őstörténésze volt, sőt a reformkor romantikus szemlélete sok tekintetben visszalépést jelentett, legalábbis a magyar őstörténetben, Pray criticizmusával szemben. Csak sajnálhatjuk, hogy a nagyrahitott történész, a majdani „historiographus regius” életének ifjabb éveiben merült bele népünk ifjabb éveinek, a magyar előidőknek vizsgálatába, s később már páratlan tudását és szintetizáló képességét a magyar múlt más korbeli tablójának megrajzolására fordította.

Vásáry István

George Sand és Magyarország

„Éljen a Köztársaság! Micsoda álom, micsoda lelkesedés, és milyen fegyelem és rend Párizsban! Onnan jövök, oda siettem, és láttam megnyílni lábaim alatt a barrikádokat. Láttam a népet: nagyok, fenségesnek, naivnak s nagylelkűnek, láttam a világmindenség legcsodálatosabb népét, a francia népet, mely összeforrt Franciaország és a világ szívével.”¹ Ha nem tudnánk, hogy George Sandtól idéztük e lelkes leírást az 1848-as párizsi forradalmi hangulatról, Petőfire kellene gondolnunk.

Vive la Republique! kiált fel Petőfi is 1848 március elején a francia forradalom hírére, s így folytatja: „Aztán némán, merően álltam, de égve, mint egy lángoszlop... Nyakra-főre siettem a fővárosba, reszketve, lélegzet nélkül értem haza... Általános volt a lelkesedés, de még semmi sem történt...” Nem véletlen e két vallomás hasonlósága. Levonni a francia forradalmak tanulságait, olvasni és szeretni a francia irodalmat, – ez már nemcsak divat, de kötelesség volt az 1840-es években a fiatal magyar értelmiségek számára. „Mi franciák voltunk valamennyien!” – vallja Jókai. És ez egyáltalán nem túlzás. A francia irodalom és filozófia iránti rajongás különösen a XVIII. század második felében jelentkezik, majd az 1830-as években új korszak kezdődik a magyar–francia kapcsolatok történetében. A magyar reformkor vezető egyéniségei, írók és politikusok, elsősorban nem Ausztriába, hanem Franciaországba utaznak, hogy elhozzák az európai fejlett kultúra híreit hazájukba. Az ő közvetítésükkel jutnak el hozzánk Mme de Staël, Chateaubriand és Victor Hugo művei, s így lesz a kor kiemelkedő magyar írójának, Eötvösnek romantikus regénye, a *Karthauzi* „az új Párizs-szemlélet első hangja irodalmunkban, s méltán válik a Manon Lescaut – Rousseau – Chateaubriand – George Sand vonal magyarországi folytatásává.”²

Mi az oka e rajongásnak a francia romantikusok irányában? Egyszerűen az, hogy a reformkor alkotói, a Fiaatal Magyarország költői magukra ismernek a kortárs francia írókban, eszméik, töprengéseik, problémáik közösek, s szinte mindegyiküknek akad egy-egy francia példaképe. A magyar radikális ifjak annak az iskolának a tanítványai, mely „Lamartinetól Victor Hugoig, s Dumastól Bérangerig mindent magába egyesített, ami eszmében szép, kivitelben merész, érzelmekben megragadó, ami a szívet, lelket hevíti. A francia írók nemes rajongása, erős meggyőződése, dicső ábrándjai magukkal ragadtak mindenkit, aki ifjúságot és nemes ábrándokat bír.” – írja Jókai. „Francia könyveket olvastunk, Lamartine *Girondisták története*, Tocqueville *Demokratája* volt a bibliánk, Petőfi Béranger-t imádta, én Hugo Victorban találtam eszményképet. Pállfy Albert volt a Sue Jenőnk, Degré a Paul de Kock-unk, Irinyi Józsi a Girardin Emilünk, Pákh Albert a Jules Janinünk.”³ Jókai megjegyzése igazolja azt az irodalom-szociológiai jelenséget, hogy egy költő (pl. Béranger) idegen nyelvterületen milyen mértékben kap más megvilágítást és értékelést, az új környezet ízlésének és politikai szemléletének megfelelően. Érdekes megállapítanunk, hogy a fent idézett visszaemlékezésben nem szerepel George Sand, a század egyik legolvasottabb és legtermékenyebb, legtöbbet ócsárolt és

²⁷ CZEGLÉDY K.: *Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig*. Bp. 1969. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 8.).

¹ G. Sand, *Correspondance*, t. VIII. Lettre à Ch. Poncey, 8 mars 1848, p. 330.

² SÖTÉR István: *Magyar–francia kapcsolatok*, Bp. 1946. 132.

³ I. m. 141.

legtöbbször félreismert francia írónének neve. Pedig George Sand, a romantika megtestesítője, nagyon is foglalkoztatta a magyar közvéleményt,⁴ s érdemes figyelemmel kísérnünk közvetlen és utóhatását irodalmunkban.

Mielőtt az első Sand regény (*Lélia*, 1842) magyar fordítása megjelenik, a sajtó már többször foglalkozik az írónővel. Elsőként a *Figyelmező*, az *Athenaeum* társlapja értékeli George Sand: *Mauprat* című regényét, s fel kell figyelniünk a dátumra – 1837 (tehát még ugyanabban az esztendőben, amikor a *Mauprat* Párizsban megjelent). A szerkesztő, Schedel Ferenc jó véleményt mond a regényről: „Igen érdekes elbeszélés, azon ragyogó előadásban, mely a szerzőné hírét megállapítja. Az említett munkának célja festeni azon apró hűbéri kényurak baromi bánásmódját, melyekkel Franciaország 1789 előtt annyira bővelkedett, ellenébe a nép erkölcsi s szellemi kifejlésének, mely észrevétlenül megért, s a forradalmat előkészíté.”⁴ A kritikus hibáztatja az írónő túlzott képzelőerejét, de értékeli, hogy gyűlöli a nép elnyomását, a rabszolgaságot, az arisztokratizmust, s igazmondása miatt a *Mauprat*-t a szerző legjobb munkájának tartja. Meglepő e tárgyilagos, már-már politikusnak nevezhető vélemény, s nem nehéz felfedezni a negyvenes évek magyar társadalmi viszonyainak hasonlóságát és tarthatatlanságát. Igaz, az *Athenaeum* haladó lap, Bajza vezetésével, főleg Vörösmarty hatására célul tűzi ki a tudományos ismeretek bővítését, az olvasásra nevelést és az ízlésformálást. E felelősséget mélyen átérzi Vörösmarty, mikor így szól olvasóihoz: „Minden kornak megvan a hivatala: Korunk tán nevelője lesz egy boldogabbnak, melyben a most kifejtődő lelkek tündöklelni fognak.”⁵

Vörösmarty kiválogatja gondosan a kor leghaladóbb francia íróit, hogy ismertesse kötetekben Béranger (1831), Victor Hugo, Lamartine (1830) munkásságát. S így kerül sor George Sandra az *Athenaeumban* (1837), amikor a *Tudományos Gyűjtemény* lényegében már teljesítette vállalt feladatát.⁶ Természetesen a korabeli magyar sajtó Sand-képe nem ilyen egyértelműen pozitív. Schedel fentebb idézett kritikájában is van egy mondat, mely erre utal: „Ha Sand George tehetségét és termékeny phantasiáját mindig arra használta volna, hogy olly belső hűséggel és igazsággal beszélje el történeteit és fesse karaktereit mint e románban: úgy senki sem ragadná el tőle korunk regényköltői között az első helyet.”⁷

Ez az alaphang nem egy kritikusnál folytatódik. Szemére vetik, tegyük hozzá – érdemtelenül, hogy kellemetlen, „undorító” romantikus túlzásokra ragadtatja magát, eredetisége túl pazarló pompájú, s felesleges lázadása a társadalom, a konvenciók ellen.⁸ A pletykarovatok sokat foglalkoznak Sand kalandos életével is, s nevezik őt „elhíresült asszonynak, sphynx-fajú, könyvészi hermaphroditának, érdekes tüneménynek, mely férfi öltönyben, szipával szájában, mint író nő lépett fel”, s ki nem képes az emberi szerelemre, csak „oroszlán és tigris-érzelmekre”.⁹ Ha meggondoljuk, hogy milyen a kor magyar közönségének általános női ideálja, – a gyengéd, karcsú, naivan bájos, lehetőleg eszményített hölgy, aki inkább kész elhervadni, minthogy maga is küzdjön boldogságáért –, tulajdonképpen nem is meglepő ez a viszolygás és értetlenség a feltűnő viselkedésű Sanddal szemben. A biedermaier polgári ízlés passzív, sablonos nőalakja nehezen adja át helyét az emancipált nőnek.

A fent említett „kritikai” megjegyzések ellenére az 1840-es években megjelennek a további Sand fordítások. A *Lélia* után 1843-ban az *Indiana*, 1844-ben a *Metella* és a *Leone Leoni*. E regényekben Sand elsősorban a nő érzelmhez és élethez való jogait hangoztatja. Ugyanakkor elárulja kétségbeesett boldogságkeresését, azt, hogy az írónő a „szabadszerelmben” éppolyan boldogtalan, mint a házasságban. E művek méginkább fokozzák a George Sand alakja köré font itthoni „mitosz”-t. Mert Dudevant asszony egyáltalán nem ilyen egyoldalú, nem marad meg a szerelmi háromszög ábrázolásánál. Ahogyan lassan kilábal a szenvedélyek zúrzavarából, úgy kerül az újabb és újabb politikai irányzatok hatása alá. Érdeklődése a közélet felé fordul, s a szocialista filozófia érdekl. Szocialista irányregényei is éppen olyan szenvedélyesek, mint a szerelemről írtak, elképzelései meghatóak, utópisztikusak. Renan kora

⁴ Románok, *Mauprat* par G. S. Figyelmező (Athenaeum társlapja) Pesten, dec. 12. 1837. 24. sz. 368, 369.

⁵ VÖRÖSMARTY Mihály: Az olvasókhöz. Tud. Gyűjt. 1828. I. 4. 1.

⁶ Románok, *Mauprat* par G. S. Figyelmező (Athenaeum társlapja) Pesten, dec. 12. 1837. 24. sz. 369.

⁷ I. m. 369.

⁸ Vö.: A théâtre français és Sand György (írta Rőjtöki) Honművész, 1839. II. 90. sz. 719.

⁹ George Sand (Madame Dudevant) németből fordította D. I. Literatura, 1841. V. kötet.

„eolhárjájának” hívja, szerinte könyvei örök tanúi lesznek „mindannak, amire vágyódtunk, amit hittünk, gondoltunk és elszenvetünk”.¹⁰

Ő is a „század gyermeke”, aki megéli a romantikusok nagy válságérzetét, de hite és lelkesedése újra talpraállítja, hogy megírja a *Mauprat*-t, „egy viharos és megisztult élet vágyalmát.”¹¹ A *Mauprat* már a népies szociálpolitikai irányt követő író műve, nem véletlen tehát, hogy a hazai cenzúra nem engedélyezi kiadását 1843-ban. (A Kisfaludy-Társaság a megjelenő *Külföldi Regénytár* sorozatot e művel akarta ugyanis kezdeni.¹²) E tény kellőképpen bizonyítja, hogy a haladó irodalmi közvélemény felfigyelt Sand-ra. Ugyanezt támasztja alá, hogy a negyvenes évek közepének sajtókritikájában Sand képe egyre valódibb. Életmódját ugyan általában furcsának tartják, de művészetét magasra értékelik. Kiemelik, hogy a legegyszerűbb eszközökkel tudja a legmegrázóbb hatást elérni, lélekábrázolása elmélyült, stílusgazdagsága elbeszéléseiben is lenyűgöző, „Rousseau nyelvéen szól, mégis új hatást kelt”.¹³ Egy lelkes szemtanú, aki 1842. június 24-én lépett be először Madame Dudevant párizsi szalonjába, így írja le a híres asszonyt, megfosztva eddigi mítoszától: „George Sand csekély termetű, s illedelmes testességgel bír. Még mindig szép orcáját száz fürt árnyékolja, szemei szépek, noha már kissé bágyadtak, s azon bizonyos feketés gyűrűzettel körülvetetvék, melyet Balzac az érzélem becsületkeresztjének, „la croix d'honneur du sentiment”-nak nevez, szája rendkívül kecses, egyáltalán egész személyisége az egyszerűség, nemesség és nyugalom felüllo jellemét fejezi ki.”¹⁴ E jellemzés mellett teljes pályaképet és művészetértékelést ad a magát S-nek nevező tanulmányíró, s véleménye szerint „az eddigi bírálatok számosak ugyan, de csak a szavak, s nem a szellem körül forognak, sok a bele-magyarozás, pedig csak nagyobbá teszik őt önök, ha megkövezik.”¹⁵ Hogy Sand „nagygyá” lett, és a reformkor vezető írói már elismerik tehetségét, az a tény is bizonyítja, hogy a Kisfaludy-Társaság indítványában, mely a külföldi elbeszélő irodalom legjobbjait ajánlja fordításra, Scott, Bulwer, Hugo és Balzac mellett Sand neve is szerepel.¹⁶ Ime, népszerűségben Balzac mellé kerül. Sand népszerű a magyar női olvasók körében is, sőt sokan utánozni kezdik. Köztük Szendrey Júlia, Petőfi későbbi felesége, hogy kitűnjön a szelíd, naiv, anyagi szépségek közül, haját George Sand módjára rövidre vágatja, érzelmes Shopin-etűdöket játszik, s titokban verseket és naplót ír.¹⁷ „Szerelem kell nekem, másképp nem élhetek, s megfagy lelkem örökre, ha nincs, ki részt vegyen a lángban, melly bennem dúl, mellyet minden idegeimen, mint egy lávafolyamot szüntelen lobogni érzek, melly kénytelen önmagát emészteni, mert nem talál tárgyat, melly lángolását visszatükrözhetné!”¹⁸ Éppen Szendrey Júlia idézett naplórészlete mutatja, hogy a biedermaier nő eszménykép mennyire átalakult már 1848 előtt. George Sand regényei és eszméi így feladatot töltöttek be nálunk már a 48-as polgári forradalmat megelőzően. De különösen nagy feladat vár reá a magyar szabadságharc leverése után.

Magától értetődik, hogy Sand a magyar olvasóközönség ez igényéről mit sem tudhatott. Sand szívvel-lélekkel részt vesz a párizsi 48-as forradalom eseményeiben, s aggódva figyeli a jobbratolódást, a burzsoázia újabb hatalomra jutását. Kétségbe esve, minden eszközzel próbál meg újra lelkesíteni. „A Köztársaság az életet jelenti. De elveszítjük, ha a nép igaz barátai elalszanak . . . Ébredjétek! Ébredjétek!”¹⁹ Am egyre inkább rezignálttá válik, s kénytelen levonni következtetéseit: „A nép kénytelen mindenkivel együttműködni, a reakciós burzsoáziával éppúgy, mint a demokratikus érzelmű polgársággal; ha az uralkodó osztály nem lép őszintén demokratikus útra, hamarosan nagy zűrzavar és nagy

¹⁰Idézi GYERGYAI Albert: George Sand, Mauprat. Bp. 1974. Utószó 368.

¹¹I. m. 368.

¹²Pedig a regény megjelenését nagy várakozás előzi meg, az Athenaeum 1842/II. félévben utal arra, hogy a Mauprat Nagy Ignác fordításában fog megjelenni, s a regényből töredékeket is közöl.

¹³Contes vénitiens par George Sand, Paris, 2 vol. Littérature, 1839. III. L'Uscoque – Spiridion par G. S., Paris 1839. Littérature 1840. IV. 431. Ligetfi Andor: Élettörténet Dudevant Auróra. Regélő, 1839. 71. sz. 568.

¹⁴S: Tanulmányok George Sand felett. Világ, 1842. 56–58. sz. 455.

¹⁵I. m. 463.

¹⁶Kisfaludy Társaság Évlapjai 1843. IV. 36.

¹⁷Érdekes, hogy Petőfi így nyilatkozik jövődöbéli feleségéről: „Ő lesz az összes magyar írók feleségeinek koronája. George Sand esze és Shakespeare Júliájának szíve egyesült az én Juliskámban.” (1847. Kazinczy Gábornak írt levele).

¹⁸SZENDREY Júlia: Naplórészlet. December 2-án, 1846, Károly.

¹⁹George Sand: Correspondance, Lettre à Charles Ponczy, 28 marc 1848. 372.

szerencsétlenség szakad ránk, mert a nép még nem elég érett arra, hogy egyedül irányítsa sorsát. Úgy szeretjük a népet, mint gyermekünket! Úgy szeretjük, mint ahogy az ember szereti azt, aki szerencsétlen, gyenge, megcsalt és feláldozott, úgy szeretjük, mint azt, aki fiatal, tudatlan, még tiszta, és magában hordja egy nagyszerű jövő csíráját . . .”²⁰ Visszatér hát Nohantba, s egész életét az elesettek, az üldözöttek, a félreállítottak pártfogásának szenteli. Az 1848-at követő években egyaránt fél a gazdagok műveletlenségétől és a szegények kétségbeesésétől. És mégsem veszíti el hitét, Sand sohasem fárad el. Az 1848-as kellemetlenségek után, talán még hathatósabban érdeklődik a politika iránt. Minden cikkében és könyvében hirdeti: „A nép képes lesz arra, hogy átalakuljon, és ebben mindenkinek segítenie kell.” Eszményi kommunizmust képzel el: „A kommunizmus igaz tanait még nem fogalmazták meg és lehet, hogy még a mi életünkben sem akad olyan valaki, aki ezt megvalósítaná. Bár azt mélyen érzem szívemben és lelkemben, mégis valószínűleg lehetetlen volna pontosan meghatároznom, azon oknál fogva, hogy az egyén nem előzheti meg túlságosan történelmi „milieu”-jét, – úgy érzem – még a tudás és a tehetség birtokában sem lehetném meg a jövő ismeretének isteni kulcsát.

Az én kommunizmusom egész másnak feltételezi az embereket, mint amilyenek, olyanok, amilyenek érzem, hogy lenniük kellene. Az eszményi társadalmi boldogságot elképzeltem álmaimban, de sohasem tudnám látványosan kinyilvánítani ezeket az érzelmeket a bezárt szívűek előtt.”²¹ Az idézett gondolatokban szó sincs erőszakról, a nép boldogulása véres áldozatok nélkül is elképzelhető. Mindezt valódi próféta hittel, őszintén hirdeti.

Érhető tehát, hogy az igazi Sand kultusz nálunk a század második felében tetőzik, amikor mind a romantika, mind a népiesség másodvirágzását éli. Az író utópiája, naiv hite a nép, a kommunizmus még a század vége előtt bekövetkező vértelen győzelméről, éppen megfelelő gyógyír lehet az osztrák terrortól megfélemlített magyar olvasónak. Sand, aki sokáig elrettentő tabu volt, az önkényuralom éveiben divatos regényíróvá lesz.

Az ötvenes évek magyar sajtója, alig hogy talpra állt, már foglalkozik Sand újraértékelésével. Akkor, amikor osztrák megtorlás fenyeget egyetlen politikai célzást tartalmazó mondatért, Sandot már emlegetni is politikai állásfoglalás, hiszen mindenki tudja, hogy az író a forradalom üldözöttjeinek, az emigránsoknak őrangyala lett, többek között megismerkedett a száműzött Kossuth-tal is. Sand, az „emancipált hölgy” bemutatása remek téma a főleg nők számára szerkesztett divatlapoknak. Érdekes és mulatságos, hogy az immár világhírű írónt most egyszerre igen nőiesnek, erkölcsösnek, család-szeretőnek mutatják, a „vad” kuriózumból jóságos asszony, a vakok, agok és gyermekek gyámoltója lesz. Az újságírók szerint Sand asszony igazi művelt nő, aki mindenhez ért, többek között tud varrni, befőtteket készít, s külseje sem extra – megfelel egy szerény, polgári életmódot élő háziasszony külsejének. „Nagy szemeiből ábrándos szelídség és szerény nőieség sugárzik, s tekintetére az ember kénytelen bizalommal és rokonszenvvel felelni.”²²

A „megszelídített” író arcképe természetesen túlzásnak mondható, de nagyon jól megfelel a cenzúra által irányított nyárspolgári ízlésnek. (E divatlapok a nagyközönség számára íródtak elsősorban.) Feltétlenül ki kell emelnünk azonban, hogy ugyanezek a cikkek másfelől célul tűzik ki, hogy Sandot, mint művészt értékeljék. Mit tartanak a magyar kritikusok Sand művészi érdemének? 1. Művei az emberi szenvedélyeket egész erejükben ábrázolják, lélektani jellemzése remek. Képzelőereje kifogyhatatlan. 2. Nagyszerűen tudja ötvözni a komorságot és vidámságot, a költészetet és a filozófiát.²³ 3. Küzd a durvaság, könnyelműség, közömbösség és az önzés ellen, s legfőbb elve az emberi részvét, a szeretet, mely egy új társadalmat is létrehozhat. Szocialista nézetei sajnos túl idealizáltak, s nem képesek két forradalom vért eltörölni.²⁴ 4. Stílusa egyszerű, de rendkívül hatásos és erőteljes. 5. A regény az igazi műfaja, a drámában nincs otthon. (*Flaminia* című színműve, melyet 1855. október 24-én adtak elő a Nemzeti Színházban, nálunk megbukott.)²⁵

²⁰ George Sand: Correspondance, t. VIII. Lettre à Giuseppe Mazzini, 15 juin 1848. 516–517.

²¹ George Sand: Correspondance, t. IX. Lettre à Giuseppe Mazzini, 15 octobre 1850. 749.

²² Y: Sand György és művei. Divatcsarnok, 1855. 26. sz. 501.

²³ George Sandról (ismeretlen szerző) Hölgylutár 1854. 258. sz., Tudományok és politikai s társas élet Encyclopaediája II., Pesten 1850. 454., Regényírók arcképei, Hölgylutár, 1857. 172. sz. 463.

²⁴ BERCZ Károly: Sand Georgeről, Hölgylutár 1856. 144. sz. 592.

²⁵ SALAMON Ferenc: Sand György Flaminia című színművéről. B. H. 1855. október 31. – Megjegyzendő, hogy a század vége felé Sand népszínműveiről megváltozik a vélemény. Három drámát,

A sajtó mindent elkövet tehát, hogy Sand művészetét megkedveltesse. A pozitív véleményeknek köszönhetően az ötvenes évek közepétől sorozatosan jelennek meg Sand regényei magyarul, pedig „Sandot, a franciául legszebben író, vagy írónt nem kis feladat fordítani”.²⁶ A legkorábbi a *Mont-Revêche* 1853-ban, ezt követi *A tücsök* 1857-ben, az *Életem regénye* 1856-ban, *Egy szegény lány története* (1861), *A tudós neje* (1863), *A hó-ember* (1864), *A pokolgép* (1865), *Consuelo* (1875) stb.²⁷ Ezek a regények már sokoldalúan bemutatják a magyar olvasóknak George Sandot, a legkülönbözőbb témák keretében, az abszolút szerelemtől az ideális szocializmus filozófiájáig. E művekben szó van a szenvedély fokozatairól, a zene és a művészet missziójáról (*Consuelo*), a parasztok, a nép képviselőinek sorsáról, akik a nehéz földmunkát végzik, és oly kevés a hasznuk belőle (*La Mare au diable*). Regények és novellák egymás után, a legjobbak és a kevésbé jobbak, s Sand egyre híresebb, mert a társadalom legkülönbözőbb rétegeihez talál utat. Hősei és hősnői is a század gyermekei. Töretlen hitük az ideális szerelemben és az emberi haladásban, küzdelmeik és problémáik, gyűlöletük a pénz hatalmával szemben, gyengeségük és erejük felejtethetlenné maradnak a kor magyar olvasóinak, mert vágyálmaikkal találkoznak. Sandot erőnyeivel és hibáival együtt most szeretik meg igazán nálunk. Az 1876-ban elhunyt írónt búcsúztató nekrológok már olyan superlatívuszokat is használnak, mint hogy „ő volt Franciaország irodalmának egyik legtündöklőbb csillaga, s minden művelt nemzet irodalma és közönsége megilletődve búcsúzik tőle”.²⁸ A franciák egyik legszellemesebb írónöje így kerül az őt megillető helyre, s figyelemre méltó, hogy alig néhány évvel halála után már megjelenik egy róla szóló lélektani elemzés fordítása, mely vallomásait közli, és hatása titkait kutatja.²⁹

Ez a kivételes ember és kivételes tehetség, őszintén hitt abban, hogy a művész feladata a világot olyannak ábrázolni, amilyennek lennie kellene. Nem tudta életét elkülöníteni műveitől. Ezért van művésze telve ellentmondással, romantikával és realizmussal; az érzelmek zenei áradása irányítja meséjét, melynek lehetetlen ellenállni. Sand hitt abban is, hogy a szeretet és a szív igazsága meg is változtathatja az emberiséget, s az író elsődleges feladata az ideális igazságra való törekvés.

Közvetlen magyar hatásának titka tehát abban rejlik, hogy hőseiben sokan magukra ismertek, és elfogadták, mert el akarták fogadni naiv hitét.

A huszadik század magyar olvasói félretették egy időre Sand regényeit. De nem véglegesen. Ezt Szávai Nándor kitűnő *Mauprat* fordításának sikere is bizonyítja (1953, 1973).

Madácsy Piroska

a *Francois le Champit*, a *Claudiet* és a *Le pressoir* emelnek ki. E művek mesterien egyesítik a cselekményt és a jellemzést, remek a lélektani motiváció (NÉVY László: A drámai középfajok elmélete, A Kisfaludy-Társaság Évlapjai VIII. 1873. 294.) E pozitív vélemény érthetőbb, ha tudjuk, hogy nálunk a századvég hozza el a népszínművek divatját.

²⁶ GYULAI Pál: Kolozsvári levelek, 1844. Gyulai Pál bírálatok, cikkek. Bp. 1961. 422.

²⁷ George Sand magyarra fordított regényei: Lélia 1842. Fordította Récsy Emil; Indyána 1843. Metella 1844. Fordította Bíró Miklós; Leone Leoni 1844. Mont-Revêche. Fordította Récsy Emil; Pest, 1853. 3. kötet. Irodalmi Intézet (Emich Gusztáv); A tücsök, népregény. Fordította Fekete Soma. Pest, 1857; A tücsök, Falusi Életkép 5 felvonásban George Sand beszélya után írta Birchpfeiffer Sarolta. Fordította Bulyovszkyné, 1859; Egy szegény lány története. Fordította Ágai Adolf, 2 kötet. Pest, 1861. (Ráth Mór); A tudós neje (Valvèdre). Fordította Toldi István, 2 kötet. Pest, 1863. (Emich Gusztáv); Antónia, Fordította Gregus Ágost, Pest, 1863. (Emich Gusztáv, a Kisfaludy-Társaság kiadványa); A hó-ember. Fordította Szász Gyula, 3 kötet. Pest, 1864. (Lauffer V.); A pokolgép, Fordította Aranka, Pest, 1865. (Ráth Mór); Consuelo. Fordította Zomorfalvi, 3 kötet. Budapest, 1876. Franklin Társaság; Jenny húgom. Fordította Júlia, 2 rész. Kolozsvár, 1875. (Stein J.); Flamarande. Fordította Júlia, regény 2 kötet. Bp. 1875. (Athenaeum); A kis Grisette. Fordította Czukási Józsefné, Bp. 1876. (Athenaeum); Mariána, elbeszélés, Fordította Júlia Kolozsvár, 1876; A percemonti várkastély. Fordította Júlia, Kolozsvár, 1876. (Stein J.); Az ördögmozsr, beszély, Fordította Czukási József. 1877. (Olcso Könyvtár, szerkeszti Gyulai Pál); Césarine. Fordította Rózsáagi Antal, 2 kötet, Kassa, 1877; Maurer A. Leoni Leo, beszély. Fordította Visi Imre. Bp. 1878. (Olcso Könyvtár).

²⁸ + Sand György: Magyarország és a Nagyvilág, 1876. 25. szám, június 18.

²⁹ D'HAUSONVILLE: Sand György, fordította D. E. Olcso Könyvtár, Bp. 1879. szerkeszti GYULAI Pál.

Szörényi László

FALUDI FERENC LEVELE KAPRINAI ISTVÁNHOZ

Az Egyetemi Könyvtár Kaprinai-gyűjteményében, G 111. jelzet alatt található Faludi Ferenc egy levele. A címzett Kaprinai István, jezsuita történész (1714–1785). A címzés: Reuerendo Patri in Chr[ist]o Patri Stephano Kaprinai è Soc[ietate] JESU Tyrnaviae. A pecsét irata: Coll. Pos. S. J. Az alábbiakban közöljük a levelet, a rövidítések feloldásával.

Tiszt.[elendő] Kedves Atyám!

'S mint férhetet szívéhez K[e]g[ye]lmed[ne]k, hogy el-annyira igyekezik Káromra.' Peterffinek első részét el-szakasztani a' másikatul, annyit térszen, mint fele árát a' könyvnek vesztetni, mert heverőben marad, és magán senkinek sem kell. A'mint vala azért a' szó koztünk: emelyle K[e]g[ye]lmed el párossan, és füzessen minden, két részbül álló, egy egy darabért, egy körmöztit; örömet kezébe szolgáltatom K[e]g[ye]lmed[ne]k, a' mig tart benne.

Quantum ad solam primam partem, Nè *dam* várában lakom, és készeb[**b**] vagyok egy pár pistollal meg hartzolni, hogy-sem ki-repíteni az első magános részét a munkának[.]

Ezen Katona válaszon meg ne indullyon K[e]g[ye]lmed, gondviselője vagyok a' jószágnak, nem Ura, takarója nem hintője. Azonban hogy ha K[e]g[ye]lmed tettében-való hasznos közbejárása után el-adhatnék valami 16 egész exemplart, nem mondom, hogy a' maradékbul valami kettőtskét nem nyujtanék, ugy a'mint kívánnya K[e]g[ye]lmed el-szegve egyik részét a' másikatul igaz árán mind-azonálatl. Ha jó szán-ut leszen pöröllyük ki a' többit szem-közt, és azert randullyon K[e]g[ye]lmed hozzánk. Fottán vagyunk az esztendőnek, Kívánom szívbül, érhesse K[e]g[ye]lmed jó végét!

Isten velünk

maradok

K[e]g[ye]lmed[ne]k igaz szolágá[!]

Faludj ferentz

Pozsonij 19. Xbris 1767.

Faludi ebben az időben már nyolcadik éve a pozsonyi jezsuita kollégium könyvtárának igazgatója. Nyilván ebben a minőségében volt „gondviselője” azoknak a példányoknak, melyek Péterffy Károly jezsuita történetíró (1700–1746) két kötetes egyháztörténeti művéből megmaradtak. A szóban forgó munka címe: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata ab anno Christi 1016. usque ad annum 1734. Accedunt regum Hungariae, sedis apostolicae legatorum constitutiones ecclesiasticae. Ex mss. potissimum eruit, collegit, illustravit(. . .)*. Pozsonij, 1741–42. Kaprinai viszont 1766-tól a rend felosztásáig, 1773-ig Nagyszombatban élt és történetírással foglalkozott. Munkájához lehetett szüksége Péterffy első kötetére; a fiatalon elhunyt historikus-előd több kézírata található ma is a Kaprinai-gyűjteményben. Az autográf levél egyrészt érdekes adatokat szolgáltat Faludi helyesírásához, másrészt több fordulata megegyezik műveinek stilsztikájával: „el-emel” elvisz értelemben; a latinizáló szójáték; a párbaj tréfás emlegetése összecseng a *Nemes úrfi* párbajról szóló szakaszaival stb. Faludinak alig egy pár levelét ismerjük eddig, portréjához ad talán egy ecsetvonást e mostani is. Hiszen meg tudjuk, hogy Kaprinai beletartozott baráti körébe s hogy szánon közlekedtek telente Pozsony és Nagyszombat között.

EGY KIADATLAN KÖLCSEY-LEVÉL

Az ItK 1978. évi 1. számában több, írójuk politikai tevékenységével összefüggő kiadatlan Kölcsey-levelet és dokumentumot publikáltunk. Egészen más tárgykörbe vág az alábbi levél, amelyet éppen ezért célszerűbbnek láttunk elkülönítve közreadni. A levél címzettje ismeretlen, lelőhelye – akárcsak előző közleményünk anyagának túlnyomó részéé – az MTA Könyvtárának Kézirattára, ahová 1960-ban vétel útján került. Jelzete: Ms 4751/101.

A levél azzal a birtokviszályal foglalkozik, amelyben a költő egyik rokonával: Kölcsey Mihállyal került szembe, s amelynek további fejleményeiről sok szó esik levelezésében. A bonyodalmak forrása a Szatmár megyében 1837 tavaszán végrehajtott tagosítás volt, amelyre az 1832/36-i országgyűlésen elfogadott 1836 : 8. és 10. tc. adott lehetőséget, módot nyújtva többek között az ún. „köz-birtokosság” intézményének felszámolására, a több birtokos által közösen használt nemesi birtokok elkülönítésére is. Mint a levélből kitűnik, Kölcsey Mihály kezdettől fogva elutasította a tagosítást végző megyei szervek határozatait, úgyhogy a költőnek karhatalom („brachium”) kirendelését kellett kérnie a döntés foganatosítása céljából. (Uray Bálint alispánhoz ez ügyben intézett levele, amelyre a levél utal, jelenleg nem ismeretes.)

Cseke, April' $\frac{10}{1837}$

Különös tiszteletű Fiskalis Ur,
kedves Barátom,

Mihály Ur a'dejjei szilvást nem engedi, ha csak cserében nem. Cserében pedig kéri a' vízi malmom mellett, egy tagban fekvő gyümölcsöseimnek felét. Lehet e kegyetlenebb kívánságot képzelni? Olly nevendék szilvásért, melynek földé úgy is már rátámba imputaltatott, olly régi és néhány száz almafából 's egy pár ezer szilvafából álló gyümölcsöst kér, melynek földé is legalább kétszer vagy háromszor nagyobb azon nekem már imputált földnél; 's a' mellyért, mint hiteles documentumokkal bebizonyíthatnám, legalább is három ezer forintot fizettem. Méltóztatik kedves Barátom látni, hogy itt szép szerént nem boldogulunk; azért könyörgök, hogy további károsodásom' megelőzésére, a' brachiumot insinualtatni ne terhelhessék. Uray Alispány Urnak is írtam ez iránt; 's megküldém a' Mihály Ur' levelét is, mellyből világos, hogy ő magát capacitáltatni nem hagyja. A' mi engem illet, nekem a' dolog nagyon terhemre kezd lenni, 's ohajtanék minél előbb megszabadulni.

Megenged kedves Barátom, hogy ököritői sok bajait részemről is szaporítom. Kinek baja van, az kénytelen alkalmatlankodni. Becses úri hajlandóságaiba ajánlott szokott tisztelettel maradok

alázatos szolgálja:
Kölcsey Ferencz

Két héttel később, 1837. április 25-én Szemere Pálnak írt levelében már mint befejezett – mégpedig kedvező eredménnyel zárult – aktusról ír a tagosításról: „Neked most a reguláció is sok lélekelevenséget fog kölcsönözni. A miénk itt temérdek bajok és kedvetlenségek közt ment keresztül; s minden kiállott gondjaim s bosszúságaim mellett is, sok örömet nyertem általa; s ha élek, bizonytalán még sokkal többet nyerek. Tiszta és kirekesztő birtok tulajdonosává lenni, magyar közbirtokosnak előre nem képzelt örömet ad. Mert a közös birtok csak álbirtok, csak áltulajdon, mely az embert mindenné teszi, csak azzá nem, aminek magát mondja: jószágának urává.”¹ Néhány hónap múlva a

¹ KÖLCSEY Ferenc Összes Művei. Bp. 1960. III. 782.

dolog azonban – mint tudjuk – más fordulatot vett. 1837 júniusában Kőlcsey Mihálynak sikerült a csekei jobbágyokat fellázítania a költő ellen, akit birtokának feldulatása miatt tetemes kár ért.² A vármege büntető perbe fogta Kőlcsey Mihályt, s a költőnek kilátása lehetett rá, hogy az ellenlásására kirovandó kártérítés legalább részben kiegyenlíti majd veszteségét.³ Ám a perben való ítélethozatalra az ő életében már nem kerülhetett sor.

Rigó László

JÓKAI MÓR ÖT KIADATLAN LEVELE

A másfél évtizede indult *Jókai Mór Összes Művei* kritikai kiadásban eddig két levelezéskötet jelent meg: *Jókai Mór levelezése* (1833–1859). Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Kulcsár Adorján. Bp. 1971. Akadémiai K. 489 l. (a továbbiakban: JKK *Levelezés*. 1. köt.) és *Jókai Mór levelezése* (1860–1875). Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp. 1975. Akadémiai K. 1011 l. (a továbbiakban: JKK *Levelezés*. 2. köt.). A most közlésre kerülő öt Jókai-levél közül az 1–4. számú 1875 előtt keletkezett; ezek nem szerepelnek az említett levelezéskötetekben, mert a kötetek sajtó alá rendezési munkálatainak befejeződése után váltak hozzáférhetőkké a Petőfi Irodalmi Múzeum Kézirat-tárában. Az 5. számú levél 1893-ból való, tehát eleve a következő kötetek anyagába illik. Ám nem célszerű várni az utóbbi publikálásával sem: provenienciája okán ugyanis a 3. és 4. számú, Emich Gusztávhoz írott levelekhez tartozik.

Az öt levél nem tartalmaz különleges izgalmat keltő vagy szenzációs közléseket. Mégis, valamennyi értékes adalék Jókai írói-szerkesztői tevékenységéhez; egyes tartalmi vonatkozásaiak pedig a Jókai-filológia lényeges részletkérdéseit világítják meg, sőt tévedéseit igazítják ki. A levelek írásmódja, helyesírása olykor következtelen, ez azonban közismerten jellemző Jókaira; a szövegeken tehát nem javítottunk, valamennyit betűhíven közöljük.

1.

Jókai Mór – Várady Antalnak¹

Pest 1852 Sept. 20.

Kedves barátom.

Valami ügyesbajos dolgom van: Emichnek² eladtam az új regényem 500 pftért, mellyből 300 pengőt most 15kén kellett volna neki lefizetnie, de ez alatt tudja fene mi baja akadt, már öt nap óta halogatja a fizetést, s hihetőleg bele kerül másik öt nap, míg teljesíti, mert ez már nála be vett szokás; nekem pedig pár nap alatt okvetlen szükségem volna e pénzre; ha tehát volna valami okos embered, a ki két hétre, vagy egy hónapra egy, két, vagy háromszáz pengőt, akár Emich jótállása mellett nekem, akár egyenesen ő neki illendő kamatra, értve 15–20 percentet, – tudna kölcsönözni, engem meglehetősen galibából mentenél ki, állván ezen galiba abból, hogy pár nap alatt ki kell a lakásomból költözni³ s dupla házbér van a nyakamon, a költözést pedig nem halaszthatom, mert 24kén a feleségemnek szerződése van Miskolczon vendégszerepelni s asszony nélkül a költözés nem megy, onnan pedig tíz napig meg nem jó.⁴ Ha e kérésemet könnyű szerével és pár nap alatt teljesítheted, tudósíts róla, de ha nagy utánjárásodba kerülne, vagy csak későbbre lehetne, akkor hagyj el, mert néhány nap múlva Emich is csak teremt pénzt.

Különbön csókollak minden rangon levő familiáiddal egyetemben,

barátod
J. Mór.

² Leveleinek ezzel az ügygel foglalkozó részleteit ld. uo. 789–95., 797., 801., 806., 835–36.

³ Szatmár megye 1837. évi jegyzőkönyvének az ügyre vonatkozó részleteit ld. MERÉNYI Oszkár: Ismeretlen és kiadatlan Kőlcsey-dokumentumok. Bp. 1961. 180–88.

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1. lapján, a címzés a 4. lapon található. A kézirat 1975 májusában, az ÁKV aukciójáról került a PIM Kézirattárába. Jelzete: V. 4056. Címzése: T. cz. *Várady Antal* úrnak, barátilag, *Helyben*.

Az első olvasásra pusztán pénzügyi természetű levél valójában új és értékes filológiai adalék az 1851 és 1853 közepe között született s az Apafi Mihály fejedelem korabeli Erdély politikai-társadalmi viszonyairól szóló *Erdély aranykora*, *Török világ Magyarországon* és *A kétszarvú ember* c. Jókai-regények keletkezéstörténetéhez.

A három regény már megjelent a *Jókai Mór Összes Művei* kritikai kiadásban: *Erdély aranykora* (1851). Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp. 1962. Akadémiai K. 435 l. (a továbbiakban: JKK *Regények*. 3. köt.); *Török világ Magyarországon* (1852–1853). Sajtó alá rendezte Otványi Ambrus. Bp. 1963. Akadémiai K. 538 l. (a továbbiakban JKK *Regények*. 4. köt.); *A kétszarvú ember*. Sajtó alá rendezte Turák János. Bp. 1973. Akadémiai K. 246 l. (a továbbiakban: JKK *Kisregények*. 1. köt.) A kritikai kötetek megfelelő fejezeteiben (Kiadások, fordítások; Keletkezése, forrásai; Irodalom) a sajtó alá rendezők – amennyire az aránylag kevés filológiai adat lehetővé tette – részben feltárták a három egymáshoz kapcsolódó, egymásba fonódó témájú, cselekményű regény keletkezéstörténetét. E folyamatot – az ott felsorakoztatott források adatait kiegészítve és a következtetéseket esetenként módosítva, az időközben megjelent JKK *Levelezés*. 1. kötetének vonatkozó adatai, valamint e szeptember 20-i levelünk nyújtotta új adalékok alapján is – nagy valószínűséggel a következőképp rekonstruálhatjuk:

Az *Erdély aranykorát* 1851 júliusától november közepéig írta Jókai. Az Emich Gusztáv kiadásában és Récsi Emil szerkesztésében megjelenő Pesti Napló 1851. szeptember 16-tól november 26-ig közölte a regényt 39 folytatásban, a Pesti Napló Műtára rovatban. Helyes a sajtó alá rendező megállapítása: „a regény írásának tempója nem sokkal előzte meg a PN-beli közlés ütemét”. Első kötetkiadása – *Erdély aranykora*. 1–2. köt. Pesten 1852. Emich Gusztáv bizománya. 1. köt. 214 l.; 2. köt. 205 l. – 1851. december 10-e körül került a könyvtári forgalomba. (Vö.: JKK *Regények*. 3. köt. 301–302., 307., 343. l.; JKK *Levelezés*. 1. köt. 95. sz. 102–103., 355–357., 97. sz. 105–107., 358–359. l.)

Az *Erdély aranykora* megjelenését követő 1852 téli-tavaszi sajtóvisszhangok, a lapok híradásai egyöntetűen jelezték, hogy Jókai még nem merítette ki a témát, s meg fogja írni hőseinek további történetét. (Ld. JKK *Regények*. 3. köt. 343–347. l.; 4. köt. 414–415. l.) Mégis, a folytatás, a *Török világ Magyarországon* megírásához csak 1852 augusztusában, a *Dalma* c. dráma befejezése után foghatott hozzá: hisz édesanyjának 1852. augusztus 6-án küldött levelében még szó sincs az új regény készüléséről, az augusztus 26–31-i levélben viszont már ez olvasható: „Tavaly kiadott regényem [*Erdély aranykora*] a mostani vásárral egészen elkelt, most már a másikat készítem.” Több jel arra mutat, hogy Jókai e regényét először kényelmesebb tempóban akarta megírni; ám augusztus végétől – váratlanul támadt lakásbonyodalmai, sokasodó anyagi gondjai miatt – egyre nagyobb szüksége lett pénzre. Ettől kezdve gyorsabb ütemben készítette regényét; édesanyjához szeptember 5-én küldött levelében, különböző ürüggyekkel, lemondta a komáromi látogatás tervét; jelezte azt is, hogy rengeteg munkája van, s a kapott ajánlatok felét vissza is kell utasítania. (Vö.: JKK *Levelezés*. 1. köt. 99–101. sz. 107–111., 360–362. l.)

1852. augusztus végétől, szeptember elejétől érdekesen alakultak a *Török világ* megírásának és megjelenésének körülményei. – Mint a szeptember 20-i levélből kitűnik – s ez új, fontos mozzanat a regény keletkezéstörténetében! – Jókai augusztus végén – szeptember elején már *eladta* új regényét Emich Gusztávnak 500 pft-ért. S igen természetes, hogy Emichnek adta el, hisz egy évvel korábban az *Erdély aranykorát* is ő jelentette meg. Maga az adásvételi szerződés nincs meg. – Emich Pesti Naplója szeptember 11-én, az utolsó évnegyedre szóló és a címlapon megjelenő *Előfizetési felhívásban* sietve tudósította az olvasóközönséget: „Lapunk *műtára* érdekességének kiemelésére megemlítjük, hogy legjelesebb íróinktól hozand szépírodalmi dolgozatokat, s azokon kívül érdekes könyv- és szín-bírálatokat. – Figyelmeztetjük különösen a t. közönséget, hogy a műtárban october 1-vel *Jókai Mór*-nak egy új történeti regényét kezdendjük meg, mely a köztetszéssel fogadott »*Erdély aranykorának*« folytatását képezendi.” (Zárójelben megjegyezzük, hogy a felhívás e szövegérvényesítését a JKK *Kisregények*. 1. köt. jegyzetei is közlik a 147–148. lapon, de: a sajtó alá rendező elmulasztotta jelezni, hogy az idézet előfizetési felhívásból való; a szövegközlés két helyen pontatlan; a felhívás szeptember 13. és 30. között még tizenöt alkalommal megjelent a Napló 1. lapján, s nemcsak a szeptember 11-i után következő hat számban.) – A *Török világ* 500 pft-os vételárából – s ez a másik lényeges

keletkezéstörténeti mozzanat, amely a szeptember 20-i levélből derül ki – szeptember 15-én 300 pft-ot kellett volna kapnia Jókainak. Emich azonban valamilyen okból nem tudott fizetni. Jókai súlyos pénzzavarba került: napokon belül új és drágább lakásba kellett költöznie, egyéb kiadásai is támadhattak, s minderre nem volt anyagi fedezete. Ezért fordult szeptember 20-án meglehetősen kétségbeesett levéllel ügyvédbarátjához, Várady Antalhoz, kérve, hogy segítsen neki kölcsönt járandóságát. – Hogy ezután lényegileg mi történt a *Török világgal*, ill. a regény eladása körül, az a forrásokból már megállapítható, csupán az események pontos menetének és körülményeinek ismeretése igényel némi hipotézist. Jókai nyilván várt még egy-két napot, de Emich pénze csak nem érkezett meg. Jókait nagyon kellemetlenül érinthették, sőt bosszanthatták is a történetek. Az adott helyzetben Emich is kényelmetlenül érezhette magát: hisz nem tartotta be a szerzővel kötött egyezséget, és már a Napló közönségének is beharangozta az új Jókai-regényt. Mindketten kereshették tehát a kivezető utat a kényes szituációból; e szándékaik szerencsésen találkoztak Müller Gyula könyvkiadó és – kereskedő regénykiadói terveivel, s szeptember 25. és 30. között megszülethetett az a megoldás, amelyről Jókai így számolt be szeptember 30-i levelében a Miskolcon vendégszereplő Laborfalvi Róznak: „A regényemmel ért fátymokon megboszonkodva azt tettem, hogy elosztottam két felé az egészet, a miért 500 pengert kellett volna kapnom; a nagyobbik felét eladtam Müller Gyulának 550 pengőért, a kisebbiket odaadtam Emichnek 300 ért. Ezzel ugyan furcsán jártam! – October végeig rója le.” (Ld. JKK *Kisregények*. 1. köt. 148. l.) – Vagyis: Jókai szeptember vége felé úgy állapodott meg Emich Gusztávval és Müller Gyulával, hogy kettébontja a kb. egyharmadában kész regényét. A történetből kiemel egy cselekményszálat, önálló művé formálja, s *A kétszarvú ember* címmel ezt adja a Pesti Naplónak. E kisebb terjedelmű regényért Emichnek 500 helyett csak 300 pft-ot kell fizetnie október végei határidővel. (Jókai és Emich e szerződése sincs meg.) Maga az „anyaregény”, a *Török világ Magyarországon* kiadására pedig Müller Gyulával köt új szerződést szeptember 29-én. E szerződés szerint Müller egyszer s mindenkorra megveszi a regényt 550 pft-ért, amelyből 200–200 pft-ot október 1-én, ill. november 15-én, 150 pft-ot pedig december 31-én fizet a szerzőnek. Jókai vállalja, hogy a regény terjedelme legkevesebb 36 nyomdai ív lesz, három kötetbe osztva, s hogy az 1. kötet kéziratát a szerződés aláírásával egyidejűleg, a 2. kötetét november 15-én átadja a kiadónak. (A szerződés szövegét ld. JKK *Regények*. 4. köt. 415–417. l.) Végül is ez a megoldás mindenkit kielégített: Jókai egyszerre két regényt adott el, az eredeti összegnél lényegesen kedvezőbb áron, s így megszabadulhatott szorító anyagi gondjaitól; Emich is jól járt: fizetési haladékhöz jutott, úgy, hogy a Napló utolsó évnegyedére mégis biztosította a beígért Jókai-regényt; Müller pedig váratlanul egy nagy közönségsikert arató Jókai-mű kiadója lett. Maguk a művek azonban s különösen *A kétszarvú ember* nagyon is kárát látták a huzavonának és a belőle fakadó sietségnek: mindkettő eléggé laza kompozíciójú, a cselekményszöveget, emberábrázolást tekintve elnagyolt regény lett.

1852. szeptember végétől elvált tehát egymástól, és külön életre indult az *Erdély aranykora* folytatásának tekinthető két regény. – *A kétszarvú ember* október 2. és november 7. között 21 folytatásban jelent meg a Pesti Napló Műtárában „történeti beszély” műfaji megjelöléssel. A kritikai kiadás sajtó alá rendezője meggyőzően bizonyította, hogy a hírlapi közlés megindulásakor a műből csupán 1–2 fejezet lehetett készen, s a további folytatások szinte napról-napra készültek a Napló számára. (Vö.: JKK *Kisregények*. 1. köt. 150–151. l.) A kisregényt még az év végén kötetben is kiadta Emich. Ld.: *A kétszarvú ember*. Históriai beszély. Pesten 1852. Emich és Eisenfels könyvnyomdája. 182 l. (*Jókai Mór újabb novellái*. III.) – A *Török világ Magyarországon* kritikai kiadásának sajtó alá rendezője helyesen állapította meg: a regény 1. kötetének kész kéziratát Jókai szeptember 29-én [esetleg október 1-én] adhatta át a kiadónak; ezt bizonyítja a szerződés 2. pontja, továbbá a szerződés szövege után olvasható és Jókai által írt első elismervény, amely szerint Jókai október 1-én felvette a regény tiszteletdíjának 1. részletét, 200 pft-ot. A 2. kötettel – melyet egy időben írt *A kétszarvú emberrel* – talán november 15-én készülhetett el, legalábbis ekkor vette át a következő 200 pft-ot, miként a második elismervénye mutatja; persze lehet, hogy Müller csupán megelőlegezte a 2. tiszteletdíjrésztletet, s a kötet írását Jókai csak az év végefelé fejezte be. A 3. kötettel – az 1853. január elején megindult *Delibáb* c. lap szerkesztésével járó sok gond miatt – feltűnően késve, legkorábban 1853. áprilisában, de még valószínűbb, hogy csupán május-június folyamán készült el, s a kéziratot csak június 10-én, az utolsó 150 pft honoráriumrészlet átvételekor adta oda a kiadónak. (Ld. JKK *Regények*. 4. köt. 417. l.) A regény megjelent: *Török világ Magyarországon*. 1–3. köt. Pesten 1853.

Müller Gyula sajtója. 1. köt. 204 l.; 2. köt. 253 l.; 3. köt. 195 l. Az 1. köt. 1852. december 12. körül, a 2. köt. 1853. március 1-én, a 3. köt. július 31-én került könyvtári forgalomba. (Ld. uo. 411. l.)

A *Török világ Magyarországon* és főképpen *A kétszarvú ember* kritikai kiadásának sajtó alá rendezői több-kevesebb részletességgel kifejtették, *hogyan* függ össze a két mű forrásanyaga, cselekményszövege, korrajza, alakjainak sorsa. (Vö.: JKK *Regények*. 4. köt. 448., ill. *Kisregények*. 1. köt. 146–168. l.) A jelen 1852. szeptember 20-i, ill. a már ismert szeptember 30-i Jókai-levél a *miértre* ad választ: arra, hogy mindenekelőtt a *keletkezés okán* tartozik elválaszthatatlanul egymáshoz a két mű, valóban trilógiát alkotva az *Erdély aranykorával*.

1. Várady Antal (1819–1885): ügyvéd, földbirtokos. 1845-től 1866-ig Pesten jól menő ügyvédi irodát tartott fenn. 1866-tól haláláig Komárom megyei birtokán, a Kolta melletti Rózsa-pusztán gazdálkodott. – Jeles irodalombarát volt: pesti évei alatt erkölcsileg és anyagilag egyaránt készséggel támogatta a rászoruló írókat. – Petőfihez és Jókaihoz szoros barátság fűzte: 1846-ban együtt laktak Pesten; Petőfi 1846. május 22-én hozzá írta ismert versét: *Levél Várady Antalhoz*; 1846. június 29-én Ruffy Ida és Várady Antal esztergomi esküvőjén Petőfi és Jókai volt a két tanú. (Ld.: Jókai levele özv. Jókay Józsefnéhez 1846. június 24-én. JKK *Levelezés*. 1. köt. 24. sz. 27–29., 286–287. l.) Jókaival való baráti kapcsolata 1849 után is megmaradt, s különösen jogi és pénzügyekben sietett gyakran Jókai segítségére. Így például 1857–1859-ben, amikor a kápolnásnyéki Jókai-birtok eladása körül támadt perben a Jókai-családot eredményesen képviselte. (Uo. 191., 204–205. sz. levél, 216–217., 232–233., 440., 451–452. l.)

2. Emich Gusztáv (1814–1869): a kor ismert nyomdatulajdonosa és kiadója. Jókaival két évtizeden keresztül állandó munkatársi-üzleti és szoros baráti kapcsolatban állt. Ő jelentette meg Jókai akkori regényeinek, novellásköteteinek, naptárainak, albumainak és lapjainak túlnyomó többségét. – Mint e levél is mutatja, Emich meglehetősen rendetlenül kezelte Jókai pénzügyeit. Könnyelműsége vagy feledékenysége különösen a váltók kezelésében okozott kellemetlenségeket Jókainak: 1855-ben például egy nagy összegű váltó megújításának elmulasztása váratlan anyagi gondot jelentett Jókai számára. (Ld. Jókai 1855. szeptember 5-i, anyjának és szeptember 14-i, bátyjának írott levelét. JKK *Levelezés*. 1. köt. 137–139. sz. 152–154., 155–160. l.)

3. Nem tudtuk teljes bizonyossággal megállapítani, hogy Jókai 1852. szeptember végén hova költözött. – 1850–1853 közötti pesti lakóhelyeiről a következőket tudjuk: 1850. elején-közepén részben felesége Hatvani (ma: Kossuth L.) utca 7. sz. alatti lakásában, részben különböző svábhegyi szállásokon (Adlitzer-vendéglő stb.) élt és dolgozott. 1850. szeptember végén – október elején a Síp utcába költözött (ld. 1850. október 7-i, édesanyjához írott levelét, uo. 90. sz. 97. l.), s anyni bizonyos, hogy 1851. nyarán még ott is lakott (ld. Arany Jánosnak küldött, 1851. július 15-i levelét, uo. 94. sz. 101–102. l.). Feltévesünk szerint Jókai vagy 1851 ősziig, de méginkább valószínű, hogy 1852 tavaszáig maradt a Síp utcai lakásban. Ekkor hívhatta lakójának az Országút úti (ma: Múzeum körút) kétemeletes házába özv. Szűcs Lajosné, Erzsike, özv. Jókay Józsefné unokanővére. E lakással kapcsolatban történt Jókaival az a „galiba”, amelyet a jelen szeptember 20-i levélben említ, s amely miatt oly kellemetlen helyzetbe jutott. Özv. Szűcsné ugyanis 1852. augusztus 6-án, „Jakab nap után [július 25.] 12 nappal” váratlanul felmondott Jókainak. Jókai még aznap méltatlankodó levélben számolt be édesanyjának özv. Szűcsné eljárásáról; elmondta, hogy már nem fog olcsó szállást kapni, és talán kénytelen lesz szeptembertől fél évre 500 pft-ért igen drága lakást bérbe venni. (Ld.: uo. 99. sz. 107–108. l.) – Jókai tehát 1852. szeptember végén új lakást vett ki, de azzal a szándékkal, hogy tavasszal másik szállást fog bérelni. Ez aztán 1853. április 24. és 29. között meg is történt: ekkor költözött Jókai a Szép u. 1. sz., az ún. Patay-ház 1. emeletén levő tágas lakásba. (Ld. 1853. április 27-i, özv. Jókay Józsefnének és Laborfalvi Rózának írott leveleit, uo. 110–111. sz. 118–120. l.) A kérdés: hol lakhatott Jókai 1852. szeptember végétől 1853. április végéig? Feltételezésünk szerint a Granátos (ma: Városház) u. 9. sz. alatt, a Granátos és Sarkantyú (ma: Vitkovics Mihály) u. sarkán. A feltételezés alapja a következő: a Jókai szerkesztette *Déliabáb* 1853. április 24-i száma hírül adta, hogy „szerkesztőségi szállásunk a mai naptól kezdve megváltozott. Ezentúl minden küldeményt *új lakásunkra* (Szép utca, Patay ház) kérünk címeztetni.” (Idézzve a JKK *Levelezés*. 1. köt. 110. sz. levél jegyzeteiben, 373. l.) E híradásból és a későbbi előfizetési felhívásokból kiderül, hogy 1853. április végétől a *Déliabáb* szerkesztése mindenképp Jókai lakásán folyt, illetve a szerkesztőség és Jókai lakáscíme azonos volt. S ami fontosabb: ha Jókai 1853. április 24-től az „új lakásunkra” kéri címeztetni a lap számára érkező küldeményeket, akkor április 24-ig nyilván a régi „szerkesztőségi szállásra” (amely egyben a lakása is

lehetett) kapta azokat. E lakás pedig az említett Granátos u. 9. sz. házban volt. Ld. a lap 1852. december 2-i előfizetési felhívását: *Előfizetési felhívás a Délibáb „Nemzeti színházlap” 1853. január–júniusi folyamára.* Pesti Napló 1852. december 7. 4. l. Mindez persze csak feltételezés, ám valószínűleg helyes feltételezés. – A levél e vonatkozása ismét figyelmeztet: mindenképp érdemes lenne összeállítani Jókai pesti lakásainak listáját, pontos időrendben.

4. Jókainé Laborfalvi Róza e miskolci vendégszereplésének előzményeiről, időpontjáról és eseményeiről a következőket tudjuk: Jókai édesanyjának írott 1852. augusztus 26–31-i levelében közeli komáromi utat helyezett kilátásba: „Szeptember vége felé úgy hiszem lesz egy kis időm nőmmel együtt kedves anyámat és Károlyékat meglátogathatni...” (Ld. JKK *Levelezés.* 1. köt. 100. sz. 109. l.) De már a következő, szeptember 5-i levelében jelezte, hogy a szeptemberi komáromi látogatásukat kénytelen elhalasztani: „Igen sajnálom, hogy ígéretem szerint nem részesülhetek abban az örömben, hogy kedves anyámat és Károlyékat rövid idő alatt oda haza megláthassam. A feleségemnek most két hétre Miskolcra kellett menni, nekem pedig éppen e napokban annyi bajom akadt a politziára benyújtott mindenféle műveim végett, hogy egy órára sem szabadulhatok hazulról.” (Ld.: uo. 101. sz. 110. l.) Megjegyezzük, hogy a levelében „a feleségemnek most két hétre Miskolcra kellett menni” állítás tartalmilag nem helytálló, s erre a JKK *Levelezés.* 1. kötet sajtó alá rendezője felfigyelhetett volna: 1852. szeptember 5-e körül, és pedig két hétig Jókainé semmiképp sem vendégszereplhetett Miskolcon, hiszen ekkortájt 3–3 naponként főszerepeket játszott a pesti Nemzeti Színházban. Jókainé itteni játérendje és alakításai a kérdéses időszakban: augusztus 30.: Schiller: *Armány és szerelem* – Lady Mylford; szeptember 3.: Hegedűs Lajos: *A hazatértek* – Zalánfi grófnő; szeptember 7.: Szigligeti: *Az arckép* – Dornainé; szeptember 10.: Piat Bódog: *Diogenes* – Aspasia; szeptember 13.: Szigligeti: *Az arckép* – Dornainé; szeptember 15.: Scribe – Legouvé: *Lecoureur Adrienne* – a címszerep; szeptember 17.: Czako Zsigmond: *Végrendelet* – Gróf Alpáriné. (Vö. a Nemzeti Színház napi színlapjaival a Pesti Napló azonos dátumú számainak 3–4. lapján.) A levélszöveg e kétségtelen hibáját kétféleképpen lehet magyarázni. Elképzelhető esetleg, hogy Jókai véletlenül múlt időt írt jövő idő helyett, azaz a levélben *kellett* helyett egyszerűen *kell* olvasandó; bár ennek ellentmond, hogy a levél végén megismétlődik a múltidős szóhasználat: „ha nőm itthon volna”. Valószínűbb feltételezés azonban az, hogy a nagyon elfoglalt Jókai szándékosan „füllentett”, így hártva el egy, az adott időszakban alkalmatlan rokonlátogatást.

Jókainé szeptember 18-tól október 7-ig nem játszott a pesti Nemzeti Színházban. A színház azért tudta ily hosszú ideig nélkülözni vezető drámai színésznőjét, mert szeptember 18-tól 28-ig – a Pest környékén tartott nagy őszi hadgyakorlatok alkalmából – csupán reprezentatív operák és balettek, utána pedig főképp vígjátékok voltak a játérendjén. Jókainé szeptember 22–23-án indulhatott 24-én kezdődő miskolci vendégszereplésére. A kb. 12–14 napos vendégjáték alatt több főszerepet játszott el; legsikeresebb alakításáról a Pesti Napló így számolt be: „Derék színésznőnk Jókainé Miskolczon arat most vendégszerepléssel koszorukat. Többek közt »Adrienne Lecoureur« című színműben lépett fel, s művészi játékával mindenkit elragadott.” (*Vegyes hírek és események.* Pesti Napló 1852. október 2. 2. lap.) Pestre október 4–5-én érkezhetett vissza, hogy felkészülhessen az október 8-i Nemzeti Színház-beli új bemutatóra: Pyat–Sue: *Matild* c. drámájában Ursula szerepét kellett eljátszania. (Ld.: Pesti Napló 1852. október 8. 4. l.)

2.

Jókai Mór – Szelestey Lászlónak

[Pest, 1857. november 2.]

Kedves barátom.

Itt a novella. A capitulatio feltételei ezek.

1. Ezt nekem leíratod, az az, hogy magadnak, és saját kéziratomat visszaküldöd még a héten.
2. Fizetsz érte hadi költség fejében 30 ftot ezüstben.
3. Az albumodba adod; ne a lapba, mert akkor rám lázítasz vagy tizenkét szerkesztőt.
4. Correctura nélkül sajtó alá nem bocsátod, hanem a revisiót nekem megküldöd.

Melyeket ratificálván maradok

tisztelő barátod
Jókai Mór

Pest 1857 2/11.

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 2 lapnyí ívpapír 1. lapján található. Lelőhely: PIM, Kézirattár, letétként őrzött Darnay-gyűjtemény (D – 18.377).

Címzése nincs.

A levél címzettjének és tartalmi vonatkozásainak sikeres felderítése izgalmas és hosszadalmas filológiai nyomozás eredménye. Talán ez az az eset, amikor a filológus – a tartalmi és metodikai tanulságok miatt – a szövegmagyarázat aktuását a nyomozás menetének, fázisainak, módszerének jelzésszerű ismertetésével ejtheti meg.

A szövegből annyi nyilvánvaló, hogy a címzett olyan férfiú, aki 1857 őszén lapot és albumokat szerkesztett, adott ki. A levél kissé üzletes, vállveregető hangneme – a Jókai levelezését jól ismerők számára – azt sugallja, hogy ne élvonalbeli szerkesztőt és ne közeli barátot keressünk a címzettben. Lassan szűkítve a számításba vehető literátorok körét, egyre inkább Szelestey László került előtérbe. Szelestey személyiségének, Jókaihoz fűződő viszonyának, 1857–1858. évi tevékenységének, kiadványainak tanulmányozása erősen valószínűsíti is, hogy ő a keresett szerkesztő.

Szelestey László (1814–1875): az 1850-es évek tájékozottjának, ún. kelmei népiességének egyik képviselője volt; ügyvéd, szerkesztő, liberális újságíró. Jókaival való kapcsolata 1847–1848 fordulójára nyúlik vissza: Jókai az Életképekben 1848. január 16-án a *Mi hír Budán?* c. állandó glosszarovatban gunyoros megjegyzést tett Szelesteyre egy a lap és Szelestey között támadt incidens apropójából, s Szelestey élesen utasította vissza a megjegyzést. (Vö.: Jókai Mór: *Cikkek és beszédek* (1847. január 2. – 1848. március 12.). I. köt. Összeállította és sajtó alá rendezte Szekeres László. Bp. 1965. Akadémiai K. 480. l., valamint a jegyzeteket: 848–850. l.). Az incidens ellenére az 1850–1860-as években jó munkatársi viszony alakult ki közöttük: Jókai gyakran közölte lapjaiban (a Reményben, A Honban stb.) Szelestey verseit, cikkeit, Szelestey viszont minden vállalkozása számára igyekezett megnyerni Jókait.

Szelestey 1857 őszén indította el Szépirodalmi Közlöny c. szépirodalmi, kritikai lapját, amely hetente kétszer jelent meg. A szerkesztő és a kiadótulajdonos is Szelestey volt, a nyomda pedig Emich Gusztáv Egyetem utca 2. sz. alatti üzeme. A lap első száma 1857. október 4-én jelent meg, az utolsó 1858. december 30-án. Szelesteynek sikerült megnyernie Jókait dolgozóként; már a Közlöny első számában, de a későbbiekben is olvashatók Jókai-írások: *Jordaki feje*, novella, 1857. október 4.; részlet a *Dózsa György* c. drámából, 1857. november 15.; *Violanta*, novella, 1858. március 10–14.; s több Jókai-vers is. Miért írt Jókai Szelestey lapjába? Jókai a kor minden színvonalasabb szépirodalmi lapjába írt, ez elv volt nála, s a Közlöny szépirodalmi rovata eléggé színvonalas volt. Talán az sem mellékes ok, hogy barátja, Emich Gusztáv nyomdájából került ki a lap. S végül a legfontosabb: Szelestey Közlönye Jókai és Laborfalvi Róza dicséretétől volt hangos. Jókai regényeinek készülésétől, megjelenéséről, Róza asszony fellépéseiről mindig nagy elismeréssel, áradozással (sokszor visszatekintően szirupos stílusban) számolt be a lap.

Szelestey szerkesztői gyakorlatához tartozott, hogy lapja előfizetőinek minden hónapban egy-egy ún. illetménykötetet adott. E könyvek albumok, antológiák, útirajzok, ismeretterjesztő munkák voltak. (Vö.: *Napi hírek*. Szépirodalmi Közlöny 1857. december 23. 576–577. l.) Az első illetménykötet: *Szépirodalmi Album*. A Szépirodalmi Közlöny első könyvilletménye karácsoni ajándokul. Szerkesztette Szelestey László. Pest, 1858. Müller Emil Könyvnyomdája. 174 l. S az album 12–13. lapján olvasható Jókai Mór: *Az áruló gyűrű* c. török regéje. – Ezek után már valóban igen valószínű, hogy Jókai Szelesteynek írta a szóban forgó levelet, s benne a *Szépirodalmi Albumról* és *Az áruló gyűrű* c. novelláról van szó. Az időrendiség is pontosan egyezik: Szelestey 1857. október végén kérhetett novellát Jókaitól lapja, illetve az album számára; s joggal remélte, hogy Jókai küld is novellát, hiszen már adott szeptember végén – október elején is a Közlöny nyitószámába (*Jordaki feje*). November 2-án írta meg Jókai igenlő válaszlevelét a feltételeivel, s mellékelte a novellát is. Az album 1857. december elején jelent meg (vö.: *Előleges értesítés*. Szépirodalmi Közlöny 1857. november 29. 412. l.).

A nagyon megalapozott feltevést Jókai egyik, 1857–1858-ból való noteszének két bejegyzése tovább erősíti. A III. (időrendileg 5.) számú Jókai-notesz 15. versóján ez olvasható: „Szelestey novelláért 20”, a 17. versón pedig ez: „Szelestey novella 30”. Mindkét pénzügyi természetű bejegyzés a notesz versóin van, ami a notesz rendszerében bevételt, tehát műveitért vagy másért kapott pénzügyi összeget jelent. Mindkét bevételi tétel egy-egy tételcsoportban helyezkedik el, a tételcsoportok felett a megfelelő hónap neve olvasható. Az első bejegyzés dátuma „October” (s az elhelyezéséből követ-

kezőleg: október eleje), ami azt jelentheti, hogy a szeptember végén – október elején átadott, majd október 4-én megjelent *Jordaki feje* c. novellájáért kaphatott Jókai 20 pft-ot Szelesteytől. A második, számunkra fontosabb bejegyzés dátuma „November” (s az elhelyezéséből következőleg: november eleje), ami viszont szinte kétségtelenné teszi, hogy a november 2-án, a jelen levéllel Szelesteynek küldött novella – melyért Jókai 30 pft-ot kért a szerkesztőtől – az albumban megjelent *Az áruló gyűrű*. – A különböző szájakon elindult nyomozó munka eredménye tehát több egymást erősítő valószínűség, majdnem bizonyosság lett. Ugyanakkor a levélben egyetlen mozzanat sincs, amely e „majdnem bizonyosságot” kérdésessé tenné.

Az ilyen nyomozás persze rendszerint korábbi feltételezéseket erősít vagy dönt meg, figyelmeztetve, hogy kritikai kiadásban maximális pontosság szükséges, és óvatosan kell bánni a hipotézisek közreadásával. Például: a Jókai kritikai kiadás noteszket megjelentető *Főljegyzések* (1–2. köt. Sajtó alá rendezte Péter Zoltán és Péterffy László. Bp. 1967. Akadémiai K.) c. ciklusának 1. kötete a 177–223. lapon közli a III. (5.) számú notesz anyagát. A két idézett bejegyzés a 188–189. lapon olvasható. A noteszhez tartozó 2. sz. jegyzet leszögezi, hogy a számadásokban a bevételi tételek mindig a versókon, a kiadási tételek mindig a rectókon szerepelnek (ld.: 706. l.). Az első bejegyzéshez („Szelestey novelláért 20”) fűzött 52. sz. jegyzetben a szerkesztők mégis súlyos hibát vétének, hisz ezt írják: „Szelestey László írói tiszteletdíja, mint a 17. versón jelzett hasonló tétel (30 ft), ez is a VU-ban megjelent novelláért.” (Ld.: 709. l.) Ez a részint rossz beidegződöttségéből, preconcepcióból (mintha Jókai csak adhatna Szelesteynek, s tőle nem kaphatna tiszteletdíjat), részint figyelmetlenségéből származó hiba félrevezetheti a *Főljegyzéseket* használó kutatót, mint ahogy először engem is rossz vágányra vitt.

3.

Jókai Mór – Emich Gusztávnak

[Széchenyi hegy, 1866. április 16.]

Kedves barátom.

Tegnap kijöttem a hegyre,¹ s igen jól érzem magamat. A leveleimet, kérlek igen szépen, légy szíves a tejhordó kocsid által felküldeni mindennap; én azután majd elhozom azokat a villátokból: az én majorosom egy ideig nem fog bejárni, míg nem lesz tejünk, a mit beküldjünk;² azontúl ez alkalmatlanságtól fölmentelek.

Az album revisióit³ is mellékelj; másnap rendesen visszaküldöm; nézz utána, kérlek, hogy a mi összetartozik, egy rovat és cím alá jöjjön.

Ha valami váltót alá kell írnom, arról jó előre gondoskodjál.

Ennyi alkalmatlanságért bocsánatot kérve maradok

igaz barátod

Széchenyi hegy 16/4 66

Jókai Mór

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1. lapján található. A levelet 1972-ben vette meg a Petőfi Irodalmi Múzeum özv. dr. Fóris Tibornétól (Bp. II. Vadaskerti u. 12/a). A Múzeum Kézirattára V. 3560/4. jelzet alatt őrzi.

Címzése nincs.

1. Jókai 1853 augusztus 4-én vásárolta a svábhegyi ingatlant Schweitzer Jánostól 2 200 pft-ért, főképp az *Egy magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* honoráriumából. 1853 és 1855 között nagy összegeket költött a házra és telekre. Közismert kedves tartózkodási helye lett a svábhegyi villa és kert (ma: Költő u. 19–21., benne Jókai Emlékszobával); kora tavasztól késő őszig kint élt, írt, kertészkedett, társaságot fogadott. A Svábhegyen akkoriban már többszáz nyárilak, villa épült fel, s ott lakott – egyebek között – Eötvös József, Szigligeti Ede, Emich Gusztáv. Jókai és a Svábhegy kapcsolatáról közismerten gazdag forrással rendelkezőnk.

2. Jókaiék majorosa ekkor Füri János volt, aki évről-évre pompás birkapörköltet főzött a szüreti vendégeknek. A svábhegyi villában egyébként majorost és majorosnét, kocsist és lovakat, fejős-

teheneket és vízfordó szamarat is tartottak, sertéseket is hizlaltak. Egyik fejőstehenüket Szegfűnek, a csacsit Csárdásnak hívták. (Vö.: Mikszáth Kálmán: Jókai Mór élete és kora. Bp. 1960. Akadémiai K. 2. köt. 66–67., 73–75., 93–94. l.).

3. Minden bizonnyal az Üstökös 1866. évi, ekkor készülő albumáról van szó, melyet Jókai szerkesztett. (Ld.: *Üstökös Albuma*. 1–2. köt. Rajzolta Jankó János. Pesten, 1866. Emich Gusztáv tulajdona.)

4.

Jókai Mór – Emich Gusztávnak

[Széchenyi hegy, 1868. július 29.]

Kedves barátom.

Kérek, légy szíves e kéziratokat a Hon szerkesztőségének átadni.¹

Azután egy szívességre kérek.

Írd meg gróf Keglevich Bélának,¹ hogy téged bíztalak meg azzal, hogy Septemberben lejárandó váltóját megújítani intézkedjél, *saját kívánatra*, minthogy *több óra elutazik*.³ Magam nem mehetek ma be, mert roppant főfájásom van. Azért készítesd el a váltót 1280 ftrol, írd meg mennyit kell rá a grófnak törlesztésül és kamatul fizetni? Valamint azt is írd meg nevemben, hogy mikor fogja az Athenaeum társulat⁴ a Hon cautióját letenni, hogy a gróf visszavehesse a magáét?⁵ Ez iránt úgy hiszem minél előbb kell intézkedni a társulatnak.

Kérek e fentebbi szívességekre

igaz barátod
Jókai Mór

Sz. hegy 29/7 68

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1. lapján található. A 4. lapon – valószínűleg Emich Gusztáv tintairásával – ez olvasható: Jókai Mór. A levelet 1972-ben vette meg a Petőfi Irodalmi Múzeum özv. dr. Fóris Tibornétól (Bp. II., Vadaskerti u. 12/a). A Múzeum Kézírtatára V. 3560/4. jelzet alatt őrzi.

Címzése nincs.

1. A Hon a balközép párt 1863. január 1-én indult politikai napilapja. Emich Gusztávval kötött 1862. december 3-i szerződése szerint Jókai volt a felelős szerkesztő és laptulajdonos, Emich pedig a lap nyomását és terjesztését vállalta. (Vö.: D. Szemző Piroska: *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon” című lapjának megindulásában*. Magyar Könyvszemle 1969. 253–267. l.) 1864. július 1-től Emich kiadótársa lett Jókainak az 1864. június 7-i, Jókaihoz írott levelében közölt feltételek mellett. (Ld.: JKK *Levelezés*. 2. köt. 261. sz. 46–47., 583–584. l.) – A Hon szerkesztősége, kiadóhivatala és az Emich-nyomda a Barátok (Ferenciek) tere 7. sz. alatt volt (ma: Felszabadulás tér – Károlyi Mihály utca). A Svábhegyről Jókai hol személyesen Emichnek, hol közvetlenül a szerkesztőségnek juttatta el elkészült kéziratait. – Levelének mellékleteként bizonyosan *A szerelem bolondjai* c. regénye egyes fejezeteit küldte Emichnek: a regényt 95 folytatásban 1868. január 1. és augusztus 12. között közölte A Hon tárcarovata. Más kéziratról aligha lehetett szó: Jókai ugyanis július 1-től augusztus 24-ig nem írt cikket A Honba, a levél keltezését követő első Jókai-cikk, a *Pest, aug. 24.* című pedig csak augusztus 25-én jelent meg a lapban.

2. Keglevich Béla gróf (1833–1896): Pest és Heves megyei birtokos. Az 1861-i országgyűlésen határozati követ, az 1865–1868-i országgyűlésen a monori kerület (Pest megye) képviselője, a balközép párt egyik vezető politikusa volt. Később Párizsban Rotschild pénzügyi titkára, 1886-tól Heves megyei főispán lett. – 1865 és 1869 között A Honban megjelent vezércikkeiben Jókaival azonos vagy nagyon hasonló politikai elveket vallott a kiegyezés különféle politikai, társadalmi, gazdasági kérdéseit illetően. A balközép párt baloldalán állott ő is, s a párt 1867 végei – 1868 elejei súlyos válsága, időleges kettészakadása idején a Jókai vezette baloldali kisebbséggel tartott. Keglevich és Jókai politikai-emberi kapcsolata mégsem volt felhőtlen, nézeteik nem egyeztek mindig és minden kérdésben. Keglevich 1867–1868 folyamán, főképp magánleveleiben, többször bírálta is Jókait. Résztint úgy

érezte, hogy Jókai a párt baloldalának érdekeit olykor következtetlenül vagy felületesen képviseli a lapban. (Például: 1867. június 5-i és 11-i leveleiben azt bizonygatta, hogy Jókai politikai-szerkesztői elveit egyes munkatársai – Pálffy Albert és Urházy György – nap mint nap megszegik, s tulajdonképpen Deák-párti nézeteket vallanak. Kérte Jókait, válasszon: vagy biztosítani tudja a lap egységes szerkesztését, vagy ő válik ki a Hon munkatársi gárdájából. Vö.: JKK *Levelezés*. 2. köt. 329–330. sz. 119–122., 625–626. l.) Részint pedig tiltakozott az ellen, hogy Jókai meg-megcsonkítja a Deák-párti és főképp a szélsőbali lapokat támadó cikkeit, s élesen bírálta Jókai 1868 elejei, a kiegyezés-ellenes szélsőbal párttal, illetve Kossuthal rokonszenvező megnyilvánulásait. (Ld. például 1868. március 10-i levelét uo. 367. sz. 161–162., 653. l.)

3. Keglevich 1868. július 28-i, Jókaihoz írott levelében ez olvasható: „Miatán valószínűleg néhány nap múlva elvégre szabadulhatni van reményem, s Pestet elhagyom, ügyeim is rendezni ohajtanám, ergo, primo nem emlékszem mikor jár le a váltó? ” Majd az utóiratban: „s mennyit kell a váltóra törleszteni? ” (Ld.: JKK *Levelezés*. 2. köt. 373. sz. 167. l.) A levél jegyzete közli, hogy a váltóügyről „nem tudunk közelebbit”. (Ld.: uo. 659. l.) A most közreadott július 29-i Jókai-levélből lényegében kiderül mindaz, ami a Keglevich-váltóról megtudható. – Jókai ezután Emichet bízta meg a váltóügy intézésével; s mert saját kárán elégszer tapasztalhatta, hogy Emich mily könnyedén kezeli a pénzügyeket, nyomtatéku, aláhúzva írta: sürgősen intézkedjék, mivel Keglevich „több óra elutazik”. Keglevich a következő két hónapban csak napokra volt távol Pesttől – hónapokra tehát nem utazott el. (Ld. Jókainak írott 1868. augusztus 8-i és szeptember 21-i leveleit, JKK *Levelezés*. 2. köt. 376. és 378. sz. 169–170. l.)

4. Az *Athenaeum* irodalmi és nyomdai részvénytársulat Emich Gusztáv vállalataiból jött létre. A sokat betegeskedő Emich 1868. nyárelőn közölte társulatalapítási tervét Jókai Mórral és Kemény Zsigmonddal, akik nagy aktivitással segítették őt a terv megvalósításában. A társulat alakuló ülésére már 1868. június 28-án sor került: az alapítók 8 tagú bizottságot választottak (ennek Jókai is tagja lett) az üzleti akció gyors lebonyolítása céljából. 1868. július 4-én a részvénytársulat tagjai aláírták Emichel és fiával az adásvételi szerződést. Eszerint az Emich-család eladta a részvénytársulatnak házáit, nyomdáját és kiadóhivatalát, teljes raktárkészletét, valamennyi lapot a kiadói jogokkal és szerződésekkel együtt, összesen 610 000 pft-ért, meghatározott részletfizetési feltételekkel. A tényleges átadás 1868. október 1-én történt meg. Az alapító tagok és részvénytulajdonosok a kor ismert vállalkozói, üzletemberei, bankárai voltak. Részvényes lett ifj. Emich Gusztáv is 40 000 pft névértékű részvénnyel. Az *Athenaeum* alapítókéje 700 000 pft volt, a részvényesek befizetett tőkéjük után eleinte évi 30%-ot kaptak, tehát a részvénytársaság jó üzleti vállalkozásnak bizonyult. (Vö.: *A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig*. Összeállította: Kovács Máté. Bp. 1970. Gondolat K. 82–83., 154–156. l.)

5. Az 1852. május 27-i császári nyíltparancs az egész birodalomban új sajtórendtartást hirdetett ki, amely 1852. szeptember 1-én lépett életbe. A rendtartás szabályozta az időszaki nyomtatványok kiadásának új körülményeit is. Megjelentetésükhöz szeptember 1-től külön rendőrhatalósági, illetve helytartói engedély (koncesszió) kellett, a politikai természetű időszaki kiadványokért pedig előzetes biztosítékpénzt (kauciót) kellett letenni. Hetente három vagy ennél több alkalommal megjelenő lap esetében, ha a lapot 60 000-nél nagyobb lélekszámú városban adták ki, 10 000 pft volt a kaució; ha a lapot 30 000 és 60 000 közötti lélekszámú városban adták ki, 7000 pft, ha viszont 30 000-nél is kevesebb lakosú helységben, akkor 5000 pft kauciót kellett fizetnie a tulajdonos-szerkesztőnek. A hetente csupán egy vagy két alkalommal megjelent lapok kauciója az előbb felsorolt tarifák fele volt. (A sajtórendtartásra vonatkozó tudnivalókat ld.: *A könyv és a könyvtár*... 22–25. l.) – A Hon kauciója a rendtartás értelmében tehát 10 000 pft, pontosabban: a birodalom sajátos, itt nem részletezendő pénzátszámítási szisztémája következményeként 10 500 pft volt. E biztosítékot a lap indulásakor kellett letenni. Jókai későbbi, a részletkérdésekben egymásnak olykor ellentmondó visszaemlékezései szerint gr. Almásy Pál, a balközép egyik vezetője adott neki 10 000 pft-ot e célra, így Jókaira csupán 500 pft lefizetése maradt. (Vö.: JKK *Levelezés*. 2. köt. 261. sz. 46–47., 583–584. l.) – A 4. sz. jegyzetben említett, 1868. július 4-i adásvételi szerződés természetesen intézkedett az új részvénytársulat tulajdonába került lapok biztosítékpénzeire vonatkozólag is. Eszerint: az *Athenaeum* kötelessége lett e lapok kaucióit, a kamatokkal együtt átvállalni, s így azokat a személyeket, akik az egyes periodikák kaucióit az induláskor lefizették, maradéktalanul tehermentesíteni. (Vö.: *A könyv és a könyvtár*... 154–156. l.) – E július 29-i Jókai-levélnek A Hon története és általában a Jókai-filológia

szempontjából egyaránt fontos tartalmi mozzanata, hogy perdöntően bizonyítja: A Hon biztosíték-pénzét ez idő tájt tulajdonképpen Keglevich fedezte. A 10 500 pft-ot Keglevich 1868. április végén – május elején vállalhatta át – hogy kitől, nem tudjuk. Az Athenaeumnak tehát őt kellett tehermentesítenie, s ez – Keglevich Jókaihoz írott sürgető levelei szerint – eléggé késlekedve, csak kb. szeptember végén történt meg. (Vö.: JKK *Levelezés*. 2. köt. augusztus 8-i, 376. sz. és szeptember 21-i, 378. sz. levél, 169–170. l.) – Végül e kaucióüggyel kapcsolatosan egy tanulságos filológiai helyesbítést kell tennünk. Keglevich Jókainak írott, a JKK *Levelezés* 2. kötetében megjelent és már idézett 1868. évi leveleiben többször említést tesz bizonyos kaucióról. Sorrendben: A július 28-i levélben olvasható: „mikor vehetném fel, a felmondott cautiót?” Az augusztus 8-i levélben közli, hogy ő bármikor és bárhol kész a pénzügy elintézésére, s egyben figyelmezteti Jókait, hogy számítása szerint neki nem 10 500 pft, hanem a kamatokkal és a május–június–július havi százalékokkal együtt 10 930 pft 87 krajcár jár. Szeptember 21-én már szemrehányást tesz Jókainak: megígérte, hogy szeptember 15-én megkapja a járandóságát, s ez még mindig nem történt meg; úgy véli, „a dolog természete” megköveteli, hogy illő módon és gyorsan lezárják e rendezetlen pénzügyet. (L.: JKK *Levelezés*. 2. köt. 373., 376. és 378. sz., 167–170. l.) A JKK *Levelezés*. 2. kötetének sajtó alá rendezője e levelek jegyzeteiben feltételezi, hogy a kaucióügy „Keglevichnek az Igazmondó c. hetilap felügyelő bizottságából való – ebben az időben bekövetkezett – kilépésével függ össze. Keglevich 1868. máj. 31-től aug. 2-ig volt tagja a felügyelő bizottságnak . . . Keglevich feltehetőleg . . . anyagi részesedést is vállalt a lap fenntartásában, s a felügyelő bizottságból való kilépésekor ennek a hozzájárulásnak az összegét is visszakérte.” (Ld.: uo. 659–661. l.) Nos, az a feltételezés, hogy a balközép párt vezetői közül Keglevich is támogatta anyagilag az 1867. július 1-én indult Igazmondót, valóban lehetséges (pl. éppen június 5-én 300 pft-ot küldött Jókainak, vö.: uo. 329. sz. levél, 119., 625. l.), de ismereteink szerint nem bizonyítható. Az teljesen valószínűtlen, hogy a pártvezérek s közöttük Keglevich a Jókainak évről évre nyújtott rendszeres támogatást visszakérték volna – erre nem tudunk precedenst. Az Igazmondó 5000 (pontosabban: 5250) pft kaucióját minden bizonnyal Jókay Károly és Jókai fizette le 1867. júniusában (ld. Jókainak testvérbátyjához e tárgyban 1867. június 17-én írott levelét, uo. 332. sz. 123–124. l.); s nincs nyoma annak, hogy e kaució-letételhez Keglevichnek valaha is köze lett volna. Végül: nem is értem, hogyan jutott a sajtó alá rendező éppen a felsorolt Keglevich-levelek kapcsán az idézett feltételezésre? Ugy látszik, egyszerűen elkerülte figyelmét az 1868. augusztus 8-i Keglevich-levél, amelynek a szövegéből pedig félreérthetetlenül kiderül, hogy itt csakis olyan lapról lehet szó, amelynek a kauciója 10 500 pft; tehát valószínűleg A Honról (vagy esetleg más napilapról), de semmiképp sem az Igazmondóról, melynek kauciója, lévén hetilap, eleve fele A Honénak. Az általunk közölt július 29-i Jókai-levél azután azt az egyedül logikus feltételezést, hogy ti. Keglevich ismertett leveleiben A Hon kauciójáról van szó, bizonyossággá is teszi.

5.

Jókai Mór – ifj. Emich Gusztávnak

[Budapest, 1893. január 7.]

Kedves Barátom¹

A tegnapi Petőfi lakomán² olyan testi állapotot szereztem magamnak, mely a szobához leszegez. Azonkívül is holnapra van öszszehíva hozzám az egész Jókai – Fesztly familia³ az ország minden részéből. Azokat kell fogadnom, akármilyen rokkant állapotban is. Azért Kérlek, az Athenaeum toasztját bízd másra: mondd el magad. Az enyimet pedig add át írásban Vadnay barátomnak. Ha testben nem, in effigie⁴ megjelenek közöttetek. Ime itt küldöm a legújabb arcképemet, dolgozó szobámmal együtt.⁵ Az egyik Te Noked szől, a másik Vadnayé.

Kérlek, ments ki az ünnepekt jó barátunk és íróársaim előtt, gyarlóságom miatt.

Ezer üdvözzellettel maradok

igaz barátod
Jókai Mór

Bpest 1893 Jan 7.

A levél autográf; tintával íródott. A szöveg a 4 lapnyi ívpapír 1. lapján található. A levelet 1972-ben vette meg a Petőfi Irodalmi Múzeum özv. dr. Fóris Tibornétól (Bp. II., Vadaskerti út. 12/a). A Múzeum Kézirattára V. 3560/4. jelzet alatt őrzi.

Címzése nincs.

A levél tulajdonképpeni tárgya: Jókai értesíti barátját, ifj. Emich Gusztávot, hogy őszinte sajnálatára nem tud résztvenni az író társaság, Vadnai Károly tiszteletére rendezett búcsúünnepségen. Kéri Emichet, hogy mentse ki Vadnai és az ünneplő közönség előtt, s az ünnepséggel kapcsolatban különféle megbízások teljesítésére hívja fel.

Vadnai Károly (1832–1902): neves hírlapíró, szerkesztő, költő és prózaíró, országgyűlési képviselő volt. Az 1850–1860-as években különféle szépirodalmi és napilapokban dolgozott (Hölgyfutár, Divatcsarnok, Délibáb, Budapesti Visszhang, Vasárnap Ujság, A Hon stb.). 1856-tól a Hölgyfutárt szerkesztette Tóth Kálmánnal együtt. 1864. január 1-én Tóth Kálmánnal megalapították a Fővárosi Lapok c. szépirodalmi és társadalmi napilapot, melyet Vadnai 1867. március végéig főmunkatársi, április 1-től szerkesztői minőségben irányított. Az 1860-as évek második felében Jókai A Hon c. napilapjának tárcaírója. Tagja volt a Magyar Tudományos Akadémiának, a Kisfaludy Társaságnak. 1884-től 1893-ig a szabadelvű párt tagjaként Miskolc déli kerületét képviselte az országgyűlésen. 1893 elején lemondott képviselői mandátumáról, s átvette a hivatalos Budapesti Közlöny szerkesztését. 1893. január 1-vel, 29 év után, visszalépett a Fővárosi Lapok szerkesztésétől is (e feladatot ezután Szana Tamás látta el), s a lap munkatársi gárdája, a kiadó Athenaeum, a pályatársak és barátok, a budapesti író- és művészvilág fényes ünnepséget rendezett a távozó szerkesztő tiszteletére. A Vadnai-ünnepségről minden lap részletesen beszámolt; mi a Fővárosi Lapok és Jókai Nemzet c. napilapja nyomán ismertetjük az eseményeket, különös tekintettel a levél konkrét vonatkozásaira.

A budapesti lapok 1893 első hetében naponta közöltek híreket, tudósításokat az ún. Vadnai-ünnep előkészületeiről. Hírül adták, hogy megalakult a rendező bizottság Radó Antal vezetésével, s hogy a központi ünnepségre január 8-án délután kerül sor. Beszámoltak arról, hogy a nevezetes alkalomra Radó Antal szerkesztésében ünnepi kiadvány jelent meg, mely Vadnait köszöntő verseket, emlékezéseket, nyilatkozatokat tartalmaz, köztük Jókai tisztelgő írását is. (Ld.: *Emléklap az 1893. január 8-iki Vadnai-ünnepre*. Budapest. 1893. Athenaeum. 46 l.)

Az ünnepség napján a Fővárosi Lapok és a Nemzet szinte Vadnai-különszámot jelentetett meg. A Fővárosi Lapok az *Emléklap*ból vett szemelvények sorával (Jókai Mór, Lévy József, Rákosi Jenő, Mikszáth Kálmán, Falk Miksa, ifj. Emich Gusztáv és mások írásaival) köszöntötte Vadnait. (Vö.: január 8. sz. 59–60. l.) Közölte Vadnai: *A legelső szám* c., szerkesztői pályájáról és a Fővárosi Lapok megindulásáról szóló emlékezéseit is (uo. 61–62. l.). A 62. lapon, *Üdvözlét Vadnai Károlyhoz . . .* cím alatt, a következő olvasható: „Jókai Mór tegnap este igen szép arcképét, mely őt írószobájában, dolgozó-asztala mellett, könyvvel kezében ábrázolja, küldte meg Vadnai Károlynak baráti emlékül s egyszerűs mind a mai nap alkalmából.” Majd szó szerint közreadta a lap Jókai Vadnaihoz írott, mintegy 1 lapnyi terjedelmű üdvözlését is. Jókai elmondja: „gyarló testi állapota” megakadályozza őt abban, hogy az ünnepségen jelen lehessen, és személyesen köszönthesse fel Vadnait. Önmaga helyett új arcképét és ünnepi köszöntőjét küldi el, s az Athenaeum igazgatósága nevében az intézet legrégebb szerkesztőjét, önnön nevében pedig az író társat, a harcostársat, a jóbarátot méltatja Vadnaiban. A Nemzet reggeli kiadásának vasárnapi melléklete *A Vadnai-ünnep* címmel ugyancsak sok szemelvényt közölt az *Emléklap*ból (vö.: január 8. sz. 1–2. l.).

Maga az ünnepség január 8-án, vasárnap délután 13.30-tól 17 óráig tartott. A Hungária Szálló földszinti különtermeiben, nagy vendégsereg előtt Rákosi Jenő mondott üdvözlő beszédet, és díszes albumot nyújtott át az ünnepeltnek. Szavaira a meghatott Vadnai válaszolt, majd a Nemzet felelős szerkesztője, „Gajári Ödön köszöntötte föl Vadnait a megjelenésben akadályozott Jókai és az Athenaeum igazgatóságának nevében.” Ezután került sor az ünnepi lakomára. – Jókai tehát valóban nem ment el a Vadnai-ünnepre; ifj. Emich Gusztáv jelen volt, de az „Athenaeum toasztját” végül is Gajári mondta el. (Vö.: *A Vadnai-ünnep*. Fővárosi Lapok 1893. január 9. sz. 75–77. l.; *Vadnai-ünnep*. Nemzet 1893. január 9. sz., esti kiadás. 2. l.)

1. Ifj. Emich Gusztáv (1843–1911): Emich Gusztáv könyvkiadó és nyomdász fia. 1868-ban egyik létrehozója volt az Athenaeum irodalmi és nyomdai részvénytársulatnak, melynek megalakulásakor igazgatósági tagja, 1891-ben elnöki igazgatója lett. Természettudományi és nyomdászattörténeti kutatásokat is folytatott: e témakörökből több könyve és tanulmánya jelent meg.

2. A Petőfi Társaság 1893. január 6-án, pénteken, a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében rendezte meg évi nagygyűlését – Jókai Mór elnökletével, Petőfi születésének 70. évfordulójára emlékezve. Az ünnepi ülés programjából kiemelkedett Jókai felolvasása: Jókai – *A varázs-ing* címmel – az 1840-es évek divatjára és Petőfi öltözködési szokásaira emlékezett vissza. A nagygyűlést, amely 9,30 órától 13 óráig tartott, 15,30-ig elhúzódó lakoma követte az István Főherceg Szálloda 1. emeleti különtermében. A lakoma alatt egymást követték a tósztok: többen Jókait éltették, aki viszont a Társaság hölgyeire mondott emelkedett hangú pohárköszöntőt. Érthető, ha a Petőfi Társaság ülése és lakomája alaposan kimerítette Jókait. (A nagygyűlésről részletes tudósítást közöltek a lapok, közreadva Jókai Mór: *A varázs-ing* c. írását is; ld. pl.: Nemzet 1893. január 7. 7. sz., reggeli kiadás. 1–2. l., Fővárosi Lapok 1893. január 7. 7. sz. 55–57.)

3. Nem tudni, milyen okból jött össze a kiterjedt család 1893. január 8-án Jókainál.
4. in effigie: jelképesen

5. A kor neves budapesti fotográfusa, Erdélyi Mór sok felvételt készített Jókairól. A szövegben említett fényképen Jókai dolgozószobájának íróasztalánál, kezében könyvvel áll; egyik eredeti példánya a Petőfi Irodalmi Múzeum Fotótárában is megtalálható, más Jókairól készült Erdélyi-felvételek között. Erdélyi Mór műterme egyébként az 1880–1890-es években az Erzsébet (ma: Engels) tér 18. sz. alatt volt.

Lichtmann Tamás

KÜZDELEM AZ ANTIFASISZTA SZELLEMI EGYSÉGFRONT MEGTEREMTÉSÉÉRT

Gábor Andor levelei 1939-ből

A húszas évek bécsi publicisztikájától kezdve Gábor Andor a szocializmusért folytatott eszmei, politikai és művészi harc egyik jelentős egyéniségévé vált. Berlini éveiben a *Linkskurve* egyik szerkesztőjeként már az európai forradalmi irodalom élgárdájával dolgozott együtt. Moszkvában részt vett a kommunista emigráció szempontjából kulcsfontosságú Új Hang megindításában, Barta Sándor halála után pedig a lap szerkesztője lett. Ebben a funkciójában rendkívül jelentős szerkesztői, szervezői munkát végzett a magyar szocialista irodalom fellendítése és elismertetése érdekében, valamint a háborúellenes antifasiszta szellemi egységfront megteremtéséért és minél hatékonyabb működéséért. Ezt segítették az Új Hangba rendszeresen írt glosszái, politikai, irodalompolitikai jegyzetei, kritikái. E rendkívül széles körű irodalmi működéshez nagy gazdagságú, mindeddig feltáratlan levelezés adja a hátteret, amelyből még világosabb képet kaphatunk a kor harcairól, a fasizmus elleni szellemi erőfeszítéseiről, eredményeiről. Ezekből a levelekből egy gazdag tapasztalatú, nagy elméleti felkészültségű, szellemes kommunista irodalomszervező és író arcképe rajzolódik ki előttünk.

Levelezésének nagy része az Akadémiai Könyvtár kéziratárának Gábor Andor-hagyatékában található. Ebből a gazdag anyagból választottuk ki az alább következő néhány levelet, amelyek értékes dokumentumai a korszak egyik legfontosabb küzdelmének, az antifasiszta szellemi népfront megteremtésére irányuló erőfeszítéseknek. Az itt közölt levelek 1939-ből valók, amikor ez a küzdelem egyre élesebbé vált. Jellemző a harc hevességére a párizsi Üzenet által kezdeményezett, akkoriban lezajlott, több hónapon át tartó vita a szellemi egységfrontról. Gereblyés László vitaindítójára többek között Féja Géza, Gábor Andor, K. Havas Géza, Révai József, Tamás Aladár és Veres Péter válaszolt.¹

Gábor Andor levelei tanulságos adalékok a vitához és a népfrontkérdéshez általában. Három levél a párizsi emigráció polgári szárnyához, Faludy Györgyöz illetve Fejtő Ferenchez íródott; ezekből egy tapasztalt forradalmár szól, aki a népfront stratégiáját minden szinten, az irodalomén is, magáévá tette, és higgadtan, bölcsen, türelmesen érvel mellette. Igyekszik elkerülni a viták kirobbantását, mert tudja,

¹Erről a vitáról bévebben lásd ILLÉS László: Az Új Hang kritikai munkássága. – Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bp. 1962. 409–444.

hogy a haladó erők minden vitája csak a közös ellenség elleni harc erejét, hatását gyengíti. Ugyanakkor a vitás kérdéseket igyekszik békésen, diplomatikusan megoldani. A másik két levél, mivel elvtársaihoz szól, akiket nem kell megnyerni a közös harchoz, keményebb, szigorúbb hangú, elemzően tárja fel a kommunista mozgalom hibáit, elsősorban a türelmetlenséget.

Jellemzője e leveleknek a minden részletre kiterjedő alaposág. Gábor Andor politikusként sem tudja megtagadni filológus hajlamait, mikor pl. Faludynak egy francia szó fordításáról mond megszívlelendő stilisztikai megjegyzéseket. Az is feltűnő, milyen jól tájékozott a hazai közéletben, politikai és irodalmi téren egyaránt.

Faludy Györgynek²

[Másolat]

Moszkva, 1939. június 22.

Kedves Faludy Kollégám,

elkésve kaptam meg levelét. Mondjam-e, hogy örülök neki? Nem, mert hiszen objektíve nem jó, hogy Maga is, mások is, haladók, csatások emigrációba szorultak ki. A legszebb egységfrontnak is szépséghibája, ha a beletartozó mind valamennyi csak emigráns, vagy, mint nagyanyám szokta volt mindani „árkonkívvüli hegymester”.

Örülök annak, hogy megajánlja írásait, s mondanom nem kell, hogy szívesen közlöm őket, még ha párizsi levelei nem is lennének olyanok, mint a Ludwig Börneéi. (Nem olyan könnyű ezen a téren száz év előtti elődeinket utolérni, máskötésű legények voltak azok, mint amilyenek mink vagyunk.) A kizárólagosságnak nem vagyok híve. Ha *csak* nekünk dolgoznék, szűkítené akció-rádiuszát, ez nem feladata semminő harcos írónak. Ezt az irányt, látom, második leveléből, már feladta, nagyon helyesen. Természetes, hogy különösen verseknél nem ér az álnév sem semmit. A költő – ha csakugyan az – keresztül-penetrál az álnéven.

A második levélhez mellékelte két verset megkaptuk, közöljük júliusi számunkban.³ A kis változtatásokkal ne törődjön. Muszájból csináltam őket. A dolog úgy áll, hogy a *cu* franciául nemcsak a nép szájában, hanem az irodalomban is polgárjogú, ellenben a magyar segg csak ajkunkon és élőbeszédben rugalmas és jóízű, mihelyt le van írva, keményen fekszik, mint botránykő. Ebben egy igen érdekes nyelvi és fejlődési probléma rejlik, amelyről azonban – éppen a fejlődés mindmáig vivő eredményei alapján – mégcsak írni sem lehet szabadon. Nem is beszélve a szexuális dolgok részleteiről, amelyeket franciául nagyon messzemenően nevükön lehet nevezni, de magyarul vagy éppúgy nem, vagy még kevésbé, mint *németül*.

Mindezt azért írom le, nehogy a „korrektúrák” miatt felhorkanjon. Tudja, hogy *én* nem vagyok prűd.

A harmóniát köztünk és az új emigránsok közt csakugyan létre kell hozni. Ha segít benne, megköszönöm. Mindegyiktől szívesen hozok írást, ha antifasiszta és nem antibolsevik. Ha érintkezik velük, adja át üdvözlétemet Remenyiknek is, Fejtőnek is, Ignótus Pálnak is és, extra Németh Andornak. Utóbbi, ha folytatná húsz év előtti figuráját, Kovács urat, milyen jó dolgokat írhatna nekünk! Szakadásig lehetett nevetni azon a csendes, de mégis veséig menő humoron, amivel Németh működött.

Az 1938-as 3. számban közölt versért⁴ már átutaltam a honoráriumot Bölöni kollégánkhoz (16 Rue Th. Renaudet). Pénzküldés közvetlenül nem megy. De jobb ez így Magának is.

Üdvözli szeretettel

Gábor Andor

s. k.

²Akadémiai Könyvtár kéziratára. Gábor Andor-hagyaték. Kézirattári jelzete MS 4490/15. Gépiratos másolat.

³Faludy György Gábor Andorhoz írt levelei ugyancsak az Akadémiai Könyvtár Gábor Andor-hagyatékában találhatóak. (MS 4491/98–102.) A mondatban említett két vers Faludy György két Villon-fordítása. Az egyik (Ballada, melyben Villon mester embertársai bocsánatát kéri) az Új Hang 1939. 7. számában jelent meg, a 13–14. lapon, a másik (Ballada hűtlen barátnömről, Cylearól) az 1939. 8. számban, a 20–21. lapon.

⁴FALUDY György: József Attila emlékére. Új Hang, 1938. 3. 81–82. l.

Moszkva, 1939. augusztus 20.

Kedves Kollégám!

Sietek válaszolni levelére, mert jó volna, ha az augusztus 27-i választáson nem történnék újra olyasmi, ami a viszonyokat elmérgesíti. Elég baj, hogy eddig történt, ami történt.⁶ Reméljük, hogy még segíteni lehet rajta.

Kérem, vegyék fel újra a tárgyalások fonalát elvtársainkkal, nyilván azok is sajnálják már a történeteket és nem fognak útjában állni a megegyezésnek. Stanulságul a jövőre: ha nyilvános gyűléseket tartanak közösen, akkor határozzák meg gondosan előre a gyűlés lefolyását, attól még nem szenved a demokrácia, ha egy gyűlés lefolyásának az irányítói előre tudják, minek kell a gyűlésen – megállapodás szerint – történnie. Improvizációk olyan gyűléseken, ahol különböző vélemény-árrnyalatú résztvevők vannak jelen, mindig veszedelmesek.

Azt hiszem, kurtán összefoglalva már ma is meg lehetne állapodni a következőkben:

1. Önök is, mi is tudjuk, milyen helyes és mennyire fontos az együttműködés a közös ellenfél ellen. Természetes azonban, hogy az együttműködés nem lehet elvtelen. De az együttműködők részéről antikommunista és antiszovjet hangok, hangulatok, nyilatkozatok nem lehetségesek.

2. Ha az Üzenet közös kialakítására nem tudnák megegyezni, helyeslehető az a szándékuk, hogy külön lapot akarnak alapítani. (Az nem baj, ha az emigrációnak sok orgánuma van, föltéve, hogy nem egymás ellen, hanem a fasizmus ellen csatáznak. Akkor: minél több, annál jobb, amíg az orgánumok sokasága nem az erők szétforgácsolását jelenti.)

Megegyezés esetén magától értetődőnek tartanám, hogy lapjukban – amennyiben óhajtának – ottani és itteni legértékesebb erőink résztvennének. De ha ez lapjuk otthoni legalitását veszélyeztetné, el is lehetne ettől tekinteni.

3. Megfordítva: ha a megegyezés létrejön, meghívjuk Önöket az Új Hangban való kollaborálásra. Igazi, vagy álnevek alatt, ahogy ezt a praktikus szükség diktálja. A praktikus politikai szükségét gondolom, nem az egyéni félszet, amely lehet orkesztrálisan hatalmas zengzetű, anélkül, hogy valami nagy objektív alapja lenne.

(Az együttműködők nem-kommunista szárnya ne tápláljon illúziókat: ha az emigráció az otthoni hatalmasoknak kényelmetlenné válik, akkor nem sokáig fog tartani a hazafelé való possibilitása, egészen eltekintve attól, hogy együttműködik-e velünk, igen, vagy nem, megjelenik-e valakinek a neve az Új Hangban, vagy nem.)

4. Aki kéziratot akar küldeni az Új Hangnak, direkt is teheti, vagy valakin keresztül, akiben Önök ott magállapodnak. Egyszersmind megadja, hogy kíván-e direkt választ innen, vagy pedig egy másik címre óhajtja. Ezzel kapcsolatban figyelmeztetem, szerezzen magának egy francia címet, igazi francia állampolgárét, mert nem nagyon jó külföldinek a címét túlságos mennyiségű inneni postával megterhelni.

Kollégám, ha szabad egy előre-szóló használati utasítást adni: vigyázzanak, hogy apró személyes ügyek (és a személyes ügyek közül sokkal több az *apró*, mint rendesen gondolni szokás) minél ritkábban merüljenek fel és ha felmerülnek, nem muszáj halálosan komolyan venni őket, még akkor sem, ha tudjuk, hogy az emigrációs talaj a pletykák és zsörtölődések talaja. Le is lehet győzni az emigrációs talajnak ezt az „általános tulajdonságát”.

Német [!] Andornak üdvözlétemet, de a többi, levelében említett kollégáknak is. Írjanak, ha egyebet nem egyelőre, levelet, hadd látom, hogy igazán élnek-meg-nem-haltak.

Üdvözli szeretettel
Gábor Andor

⁵MS 4490/16. és 4490/90. A 16. jelzetű autográf+gépiratos, több helyen javított, áthúzott másolat. A 90. jelzetű címettje megnevezetlenként szerepel a katalógusban, pedig ez a 16. jelzetű autográf szöveg teljes gépiratos másolata. Leírásunk a teljes szöveget közli.

⁶Utalás a szellemi egységfront körül ezidőben kialakult igen éles hangú vitára.

Kedves Kollégám,

Szíves soraikat megkaptam, de csak most jutok hozzá, hogy feleljek rájuk, mert egyet-mást meg kellett beszélgetnem barátaimmal.

Kétségtelennek tartom, hogy igenis lehetséges közöttünk a tisztességes egység az antifasiszta harcban. Persze: a jelen nemcsak a jövőbe torkol, [!] hanem a múltból is folyik. S ezért érthető, ha a felzaklatott s még egészen el nem csitult idegek itt-ott még utórezgéseket küldenek a világba. Ezért nem szabad megharagudniuk, ha arról beszélek, hogy a kommunista-ellenesség és a szovjet-ellenesség abbanhagyását kollégáinknak nem szabad úgy értelmezniük, hogy ha „arccal felénk” fordulnak, akkor abbanhagyják, de ha olyan társaságban vannak, vagy olyan orgánumba írnak, amely ezeket az anti-ságokat szívesen veszi, akkor ezek az érzelmek újra felelednek. Ne bántódjanak meg azon, hogy nyíltan beszélek erről, bár azt hiszem, hogy, okulva az eddigi világtörténeten, kollégáink sem így értelmezik az együttműködést.

Úgy vélem, őszinte belső levelezéssel sok mindent rendbe lehet hozni, ami a nyilvánosság előtt sebek elmérgesítését, vagy hegek felszakítását jelentené.

Valami nagy együttműködési okmányok fogalmazasára nincsen szükség. Ecrasez l'infâme⁸ a lözung, s mert írók vagyunk, nemcsak a tisztesség és tisztaság, hanem a tehetség is feltétel.

20/VII, 1939.

Szeretettel üdvözlí Önöket

Böloni [?] Györgynek⁹

Kedves Gyurkám,

július 7-i leveledre:

mink itt nem egészen értjük a Faludy-dolgot. *Áprilisi* számában az Üzenet még hozott egy Faludy-kéziratot (Angol népballada),¹⁰ akkor tehát az illető még rendben volt számunkra. *Május* 8-án pedig levélben fordult hozzám, a tagadhatatlanul moszkvaihoz és felajánlta munkatársaságát és a közvetítést köztünk és az új emigráció között.¹¹ E két dátum közt van a bűnbeesés? Vagy áprilisban még meg lehetett bocsátani neki azt, ami májusban és júniusban már annyira megbocsáthatatlan, hogy az Új Hang ne is álljon szóba se vele magával, se a többiekkel?

Gyurkám, nincs ebben valami idegesség?

Mert irodalompolitikai vonalnak nem jó az, hogy Hitetlen cikket ír az Új Hangba Faludyról,¹² s ebben az írásban még árnyéka sincs a komoly nehezményezésnek, az Üzenet közli Faludyt (ami szintén nem tekinthető nehezménynek), s aztán egyszerre ki kell dobni ajtón-ablakon! Akkor *közben* az illetőnek olyan lényeges és fontos *elvi* fordulatot kellett végrehajtania, hogy az kettévágta a türelmi fonalunkat. De a nyilvánosság előtt ilyen fordulata az illetőnek *nem* történt. S az irodalompolitikánkat azon az alapon csináljuk, hogy egy író a nyilvánosság előtt hogyan vélekedik. Hogy a kávéházban mit lefetyel, azt nem szoktuk politika-mérlegre tenni.

Istenem, milyen ultra-kötél-vastag türelmünk van Veres Péterrel, aki pedig kezdettől fogva tartalmazta is, hangoztatta is azokat a *principiális* tévtanokat, amelyek tőlünk elfele vezetnek, s most egyszerre másik csoportbeli emberekkel semmi türelmünk ne legyen? Veres Péter nyilvános rendes antiszemita és fajvédő. Az lehet valaki? Azért mink mégis szóba állunk vele?

⁷ MS 4490/17. Autográf, javított fogalmazvány. A katalógusban [H. n.]. A megírás helye Moszkva.

⁸ „Taposd el a gyalázatost”! Voltaire jelmondata az egyház ellen. Lözung = jelszó (ném., magyaros átírásban).

⁹ MS 4490/9. Gépiratos másolat, hely és év nélkül. A levél címzettje minden bizonnyal Böloni György, az írás helye Moszkva, ideje 1939. július vagy augusztus.

¹⁰ Angol népballada: Sir Patrick Spens. Faludy György fordításában. Üzenet, 1939. április, 49. l.

¹¹ MS 4491/98.

¹² Faludy Györgyről *egy* cikk jelent meg az Új Hangban, TAMÁS Aladár könyvismertetése A pompeji strázsán című kötetről. (1938. 10. 112–114.) Hitetlen álnéven tudomásunk szerint senki sem írt az emigrációban.

Azonfelül Gyurkám, ha akadnak olyanok, akik elnyargalták magukat, s antikommunista, sőt antiszovjet álláspontokat foglaltak el, *de ezt abba akarják hagyni* és el akarnak orientálódni ettől az orientációjuktól s felénk akarnak jönni, akkor nekünk nem feladatunk, hogy ebben megakadályozzuk őket.

Azért, persze, bocsánatot kell kérnem Tőled, hogy a pénzügyben az illetőt Hozzád utasítottam. De nem tétélezhettem föl, hogy ez veszedelmes egy olyan embernél, aki levélben arra kér, hogy a neki járó honorurut – innen! – küldjem a címére – oda! – Az ilyen ember, (amíg 2 x 2 nem 77), nem lehet érzékeny a moszkvai pénz szagára! (Legalább nekem így kellett gondolnom.)

Nagyon-nagyon vigyázni kell, Györgyöm, az egységfrontnak vannak bizonyos könnyen elszalasztható alkalmai, amik *csak egyszer* prezentálódnak. Ilyen alkalom az új emigráció kiömlésének kezdete. Ha ezt most elszalasztjuk, a később emigrálók (pedig csöstül lesznek!) már készen találnak egy – „baloldali” – antikommunista tábor s eszük ágában nem lesz az, ami ezeknek az újaknak most még igenis eszük ágában van: egységfrontot megajánlani felénk.

Még egyre vigyázni, Gyurkám, a hegemoniás kérdésre. Hogy valakik az egységfrontban részt vesznek, annak *nem* feltétele az, hogy elismerjék a mi vezetésünket. Hegemoniás csak akkor van, ha szellemi *főlényem* van (igazi, nem csupán dekretált!) Akkor az együttműködésben magától kialakul a hegemoniám. Ha megkérdezhetném Szép Szóékat, azok nyilván azt mondanák: Gyurkával szívesen működünk együtt, Hitelennel nem. Gyurkát ugyanis elismerik szellemi potenciának, Hitelent nem. S akkor utóbbit még ismerjék el hegémónnak, rendeljék magukat alája s adjanak kezébe nyilatkozatokat!? Hát erre inkább elmennek tíz esztendőre antikommunistának!

Beszélj Hitelennel, fejedelmem, én több mint egy esztendő közös munkája nyomán vagyok tele fejcsóválással vele szemben, munkája minőségét és politikai és irodalompolitikai judiciumát illetőleg. Megmondhatom Neked, mert előtte sem tartottam titokban. De benső írásaim, látom, mind kárba vesztek. Legutóbb már nagyon meg kellett nyomnom a tollat. Nem szívesen tettem.

Itt úgy határozunk, hogy igenis nem riasztjuk el a jelentkezőket. Menjete ti is ebben az irányban. S ha ez korrektúráját jelentené eddigi vonalatoknak, nyugodtan korrigáljátok.

Csókol Benneteket
Bandi

[?] *Erdőnek*¹³

Moszkva, 1939 augusztus 16.

Kedves Ernőm,

mellékelten küldöm az információs levelet, amit Párizsból kaptam.

A levél őszinteségében alig van okunk kételkedni.

Lényegesnek azonban azt tartom, hogy ebben a levélben pontosan meg van nevezve az az író-csoport, amellyel mi *ne merjünk* érintkezni, mert – párizsi *kommunista* informátoraink szerint – Fejtő Ferenc befolyása alatt áll!!

Hát én nem tudom, mennyire ismeri Maga személyesen ezeket: Vámbéry Rusztem, Remenyik Zsigmond, Hatvany Lajos, Ignóus Pál, Németh Andor, Fényes László, Kéri Pál, Horváth Béla, Gáspár Zoltán, Hevesi András . . .

De én csaknem valamennyit személyesen ismerem. *Ezekről* azt állítani, hogy ezek Fejtő Ferencsel vezettetik magukat – szédületes politikai analfabetizmus, egyrészt, de másrészt tényleg létrehozhatja azt az állapotot, hogy Fejtő e csoportban nagyobb szerephez jut, mint ami megilleti – ha az emberek látják, hogy *mi* milyen métermázsa fontosságú személynek tartjuk Fejtőt!

Amint a levélből láthatja, a párizsi magyar egységfront létrehozásának kérdése most már nemcsak elvi kérdés, hanem idő kérdése is.

(NB: ez az egységfront nemcsak írói egységfront, ha az írókkal, mint folyton a fórumon táncoló ideológusokkal egységfrontunk van, az lényegesen befolyásolja az egységfront többi részét, lényegesen

¹³ MS 4490/19. és 4490/98. Az Akadémiai Könyvtár kéziratári katalógusa szerint a levél címzettje Garami Ernő. Garami 1935-ben halt meg, a levél pedig Moszkvában kelt 1939-ben. Címzettje ismeretlen. A 19. jelzetű gépiratos, a 98. jelzetű autográf, a katalógus szerint címzettje megnevezetlen. A két szöveg szövszerint azonos.

befolyásolja az otthoni dolgokat is, noha az írók mögött *nem közvetlenül* állnak tömegek. De közvetve igenis állnak és még munkások is. Mert van Magyarország egy *rendkívül művelt* munkásréteg – nagy örömmel látom bizonyos írásokból, amik a Népszavában jelennek meg – amely egyenesen irodalmi hatások alatt áll.)

Az odakinti elvtársak, szegény derék Bölöni Gyurka is, most vannak azon, hogy elcsesszék az egységfront olyan lehetőségeit, amiket aztán évekig nem lehet visszahozni.

Ernőkém, *nagyon gyorsan* – nem úgy, ahogy mink itt a gyorsaságot képzeljük, hanem úgy, ahogy' odakint gondolják – ki kellene ruccantani valakit Párizsba, hogy ezt a dolgot rendbehozza, mindegy akárkit, csak józaneszű és annyira mutató ember legyen, hogy az írókkal össze tudjon ülni a kávéházban s meg tudja velük beszélni ezt az ügyet, amely igazán nem kávéházi.

Csókolja:
Bandi

Bíró Ferenc

A FELVILÁGOSODÁSKORI MAGYAR IRODALOM ÉRTELMEZÉSÉHEZ*

(*A periodizáció*) Az újkori magyar irodalom fejlődésének hagyományos – Toldy Ferenc által kodifikált, de századunk polgári és marxista irodalomtörténetírására egyképpen átöröklődöt – felfogása szerint az 1772-es év, Bessenyei György fellépésének az éve a kiindulópontja. Az elmúlt években (elsősorban Szauder József műhelyében és műhelye körül) elkezdett kutatások nyomán azonban az a vélemény kezd körvonalazódni, hogy Bessenyei fellépésének és működésének másfajta – s voltaképpen nagyobb – jelentőséget kell tulajdonítani, mint amit az jelent, hogy új korszak kezdődik általa irodalmunk történetében. E vélekedésben nincs paradoxon: abban a látványos gesztusban ugyanis, amellyel a romantikus irodalomtörténetírás a testőr alakját állította az újkori magyar irodalom élére („egy ember” jött s nyitott új korszakot!), könnyen felfedezhető a – nyilvánvalóan akaratlan – degradálás mozzanata: azzal, hogy Bessenyei öles alakja egy fejlődési sor élére kerül, óhatatlanul a későbbi fejlődés eredményei által kialakult normák és szempontok hatókörébe is kerül, vagyis: az lesz működésében az érték, amiben megelőzi az utána következőket, amiben tehát *hasonlít* a kibontakozásra. Bessenyei így – mindenekelőtt – egy stagnáló „nemzetietlen” korról szemben egy fejlődő „nemzeti” kor útját nyitja meg, a későbbi fázisok nyilvánvalóan fejlettebb fázisok – Bessenyei fellépésében és tevékenységében így tehát nemcsak az újatkezés, hanem a későbbi fejlődéshez mért kezdetlegesség mozzanata is benne van mint természetes (s így nem is kritizálható) elem. Bessenyei ebben az interpretációban elsősorban éretlen – szükségképpen éretlen – kezdeményeként mutatkozik meg mindannak, ami később kialakul, csak kezdeményeként, hiszen azzal, hogy merőben új utakat és távlatokat nyit a magyar literatúrában, előzményekhez nem mérhető – őt mindenekelőtt az minősíti, hogy nincsenek jelentékeny előzményei. Az 1772-es korszakhatár kijelölésével a romantika így magához ölelte a magyar felvilágosodás első jelentős alakját s bár nemes, méltányoló gesztus ez, a mozzulat a valóságban inkább a fojtogatással ér fel, hiszen ezzel egyúttal mintegy kiszakította őt saját lehetőségei és feltételezettségei köréből és idegen, mostoha égtáj alá helyezte, olyan szempontok és normák érvényességi körébe, amelyekről távolról sem bizonyos, hogy valóban jogos, az ottani és akkori, tehát az 1770-es kulturális és szellemi állapotokkal szemben ténylegesen alkalmazható normák és szempontok. Ezzel szemben az újabb kutatások és megfontolások inkább arra vetnek fényt, hogy Bessenyeinek (és íróbarátainak) működése az 1770-es években nem csupán kezdete, előképe a későbbi kibontakozásnak, hanem maga is eredmény és bizonyos előzmények beérése: új minősége egyelőre már láthatóan korábban megindult fejlődési – vagy inkább: fellazulási – folyamatnak.

A kor irodalmának tanulsága szerint Bessenyei inkább úgy nyitott új utakat, hogy lezárt, folytathatatlanná tett régiakat s csak másodsorban úgy, hogy kijelölt követendő irányt vagy irányokat, hogy tehát „programot” adott. Ebből a szempontból igen jellegzetes megnyilatkozás Virág Bendeké, aki az 1800-as évek elején hálatelt szívvel emlékszik vissza arra (a Bessenyeit nem nagyon kedvelő Kazinczy-nak írja, tehát aligha lehet szó udvarias frázisról), hogy őt ifjúságában, a hetvenes években Bessenyei személyisége és tevékenysége „ébresztette fel” – csak éppen az az irodalom, amelyet a felébresztett ifjú pályatárs művel majd, nem sok rokonnórást mutat azzal az irodalmisággal, amelyet az ébresztő, tehát maga Bessenyei művelt. Mária Terézia testőre valóban nem alapított olyan szervesen és közvetlenül folytatható költői hagyományt, mint Faludi Ferenc (akire a népiesség épül), vagy a

*A tanulmány a külföldiek számára készülő magyar irodalomtörténet előmunkálatai közé tartozik.

„deákosok” (akiknek törekvéseitől tisztán látható út vezet Berzsenyi és a romantika felé). De a nevezetes és oly sokat emlegetett kulturális program követői sem a programot, tehát Bessenyeinek a kultúrára vonatkozó és meglehetősen jól kiépített – noha alá is aknázott – rendszerét követték, hanem csak felhasználták a programhoz tartozó írásokat: a *Jámbor szándékot* kiadó Révai Miklósnak nyilvánvalóan fogalma sem volt arról a helyről (mert nem is az érdekelte), amelyet Bessenyei gondolatvilágában a művelődés elfoglalt s amely voltaképpen a művelődés-fogalom jelentését is meghatározta, de – hogy egy kevésbé ismert példára is utaljunk – Bessenyeitől idegen gondolatok közegében adja ki a *Magyarság* számos részét *A nemes Magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* kompilátora is, 1790-ben. Hogy filozófiai meditációiból csak részletek és gondolatkörök hatottak és nem a filozófusi problémavilág, azt olyan nagy utódok példája mutatja, mint a jónéhány Bessenyeitől származó (vagy Bessenyeivel közös) bölcséleti fragmentumot felhasználó, de egészen más gondolati tartományokban kalandozó Csokonai, vagy az éppen fordított viszonyt képviselő Kölcsey, aki ifjúkorának filozófiai jegyzeteit készítvén – iskolásabban ugyan, de ugyanakkor iskolázottabban is – lényegében megismétli az előd gondolkodói útját anélkül, hogy tudna róla: előtte már járt itthon valaki hasonló utakon.

Az 1770-es évek Bessenyeijének és íróbarátainak működése gyakorlatilag – az irodalom világában – megszüntette a régi, későbarokk világkép érvényességét és virulenciáját, de az az új értékrend, amely az ő ifjúkori munkáiból tárult fel és – ha szűk körben is – sugárzott szét, inkább háttérrel, bátorítást és erkölcsi támaszt adott az új irodalmi törekvések egy jelentős részéhez, de közvetlenül és az irodalom gyakorlati oldaláról, a kulturális gyakorlat mindennapjait illetően az utána jövők csak kevésbé kapcsolódtak közvetlenül hozzá, arról pedig különösen nem beszélhetünk, hogy az ő program-írásai orientálták volna általában az utódok irodalmi tevékenységét. Azt is mondhatjuk, hogy Bessenyei az életet látta meg merőben más módon, mint ahogy korábban látták Magyarországon, az élet értékeit és nem az irodalom dolgait – s bár tevékenysége az irodalom területén is lényeges tényezőnek számít, a megújulás a magyar felvilágosodás irodalmában sokkal több oldalú, sokkal komplexebb jelenség volt, mintsem „egy ember” fellépésére és tevékenységére lehetne visszavezetni azt. Az 1772-es korszakhatár kijelölése így éppen azt takarja el, ami – véleményünk szerint – fellépésének igazi jelentősége, az ő impozáns jelentkezése (ama 72-es évben egyszerre négy kötete is napvilágot lát) nem elsősorban egy „nemzetetlen” korról szemben nyit meg egy „nemzeti” kort, hanem a felvilágosodás terjedésének magyarországi útján jelent új szakaszt, új fázist az elvilágosodásnak a századközep táján megindult lassú folyamatában. Azt kell tehát mondanunk, hogy az 1772-es korszakhatár kijelölése nemcsak Bessenyei alakjának romantikus szempontú értelmezését foglalja magába, hanem a felvilágosodáskor magyar irodalmát is – e tagolással a reformkort jellemző minőség vetül vissza s takarja el a felvilágosodás saját minőségét. Így alakult e korszak a közvélekedésben „előtörténeté,” amely felfogás elsősorban azért problematikus, mert a fejlődés teleologikus képzetét sugalmazza és óhatatlanul korlátozza a megfelelő kritikai nézőpontok kialakításának lehetőségét, hiszen a gyengeségek és torzulások így könnyen tűnnek fel természetes, az adott fázishoz tartozó fejlődéstörténeti sajátságokként.

A felvilágosodáskori magyar irodalom fejlődéstörténetének egyik jellemzőjeként az tűnik fel, hogy bár erőteljesen ugyan, de azért meglehetősen elmosódó kontúrokkal bontakozik elő a későbarokk világból, és ugyancsak elmosódóak határvonalai a következő időszak, a romantikába való átmenet idején is: Berzsenyi, Katona, de különösen Kölcsey életműve nélkül a magyar felvilágosodás irodalma éppen olyan nehezen értelmezhető, mint a magyar romantikáé. Igaz, mind a két esetben megállapítható egy-egy, erőteljesebben elhatároló pillanat, azaz: egy-egy, már jellegzetesnek ítéltető személyiség megjelenése (Bessenyei 1772-ben és Kisfaludy Károlyé az 1810-es évek végén), mégis helyesebb, ha mind a két esetben fokozatos átmenetről beszélünk: ahogy Bessenyei és íróbarátai tevékenysége korábban megindult tendenciák beérésének az időszaka, a Kisfaludy Károly és íróbarát által diadalra vitt romantika és érlelődik már a Kazinczy kor méhében. Megjegyzendő, hogy a párhuzamosság itt nem nagyságrendekre vonatkozik, hanem a történelmi helyzet párhuzamosságára, hiszen Bessenyei a magyar irodalom történetének jelentősebb alakja, mint Kisfaludy Károly volt, az 1770-es évek szerzői közül viszont – természetesen – senki nem mérhető Vörösmartyhoz, akinek pályája Kisfaludy Károly köréből indult el. A korszak, a magyar felvilágosodás korának kulturális és irodalmi fejlődésében tehát nem a külső határvonalak tűnnek elsősorban elő, inkább két belső cezúra mutatkozik meg erőteljesen: 1780 körül az egyik, a századforduló táján pedig a másik. Talán az alábbi néhány fejtegetés is érzékelteti, hogy ez az irodalom több szempontból is az említett éles belső cezúrák és az elmosódó külső határok szerint tagolódik.

(Az irodalom művelésének körülményeiről) Az 1750 körüli években az irodalom jó ideig olyan körülmények között születik, amely körülményeknek az izoláltság a legfőbb jellemzője, az időszak íróinak – akár egyházi, akár világi szerzőkről van szó, akár klastromokban, akár kúriákban, akár kaszányokban tevékenykednek – a magány írói létezésük uralkodó vonása anélkül, hogy bármilyen értelemben is a magány írói vagy költői lennének, hiszen emberként valóban nem is voltak magányosak: irodalmi tevékenységük (ha nem is minden esetben s ha nem is mindenestül) természetesen illeszkedett bele abba a kisebb társadalmi vagy nagyobb intézményi közegbe, amelyekben hétköznapijokban tevékenykedtek s ahova egzisztenciálisan tartoztak. Mészáros Ignác vagy Lázár János, Amadé László vagy Faludi Ferenc aligha tudtak egymás létezéséről, vagy ha igen, akkor aligha keresték a kapcsolatot, hiszen – valójában – nem is volt szükségük egymásra: Lázár Jánost, az „erdélyi Jánus”-t nyilván teljesen kielégítette nemesi baráti körének ünneplése és nem vágyott arra, hogy vele egyenrangú íróbarátok is elismerjék; Faludit, a rendje kötelékében élő s nyilván igen tartózkodó magatartású szerzetest és a szétszórt, csapongó, nőket vadászó Amadét pedig még egy társaságban elképzelni is nehezen tudnánk, pedig nemcsak nevelődésük színtere volt azonos, Grác az 1720-as években, hanem sok vonatkozásban hasonló típusú költészetet is műveltek. Úgy tetszik, mintha külföldön természetesebben és könnyebben találánának irodalmi és kulturális kapcsolatokat a hazai szerzők: Fekete János gróf Voltaire-rel levelez, az ifjú Teleki József otthonosan forgolódik az 1760-as Nyugat-Európa legjobb tudós-értelmiségi körében, Faludi minden valószínűség szerint tagja volt a római Árkádiának. Ezek az esetek azonban kivételek, az általános jellemző az, hogy a költő vagy az író itthon a század középső évtizedeiben nem egy irodalmi körnek, hanem az irodalmat (az általa művelt irodalmat) élvező és fogyasztó szűkebb társadalmi környezetnek a szerzője volt és ez az állapot – ha közben el is kezdődnek a lényeges változások – voltaképpen az időszak végéig, az 1780-as évekig jellemző állapot marad: a hetvenes évek Révai Miklósnak „alagyái” szinte kivétel nélkül barátokhoz és nem író társakhoz szólnak – verses leveleinek az 1770-es évek végéig láthatóan határt szab az intézményi környezet. A századközép magyar irodalmának ezt az izoláltságát – amellyel szemben erőteljes kontrasztot képvisel a hagyományos tudományosság képviselőinek erőteljes kapcsolattartása – nem csökkenti az olyan átfogó igényű mecénási tevékenység sem, mint Barkóczy Ferencé: az egri püspöknek a jelek szerint az időszak szellemi életében irányító szerepe volt, csakhogy ő – főleg kiadáspolitikája alapján következtethetünk rá – inkább a kulturális-irodalmi élet rétegezésére törekedett; Orczy pl. az ő biztatására kezd el ugyan írni a nemzet „ébresztése” céljából, de jól kitetszik, hogy az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején verselő főúri így, egy meghatározott kulturális és politikai körhöz tartozva marad – költőként – teljesen magányos jelenség.

A változás, az irodalom életmódjának a változása azonban mégis Orczy Lőrinc alakjához kapcsolódva jön létre az 1770-es évek legelején, őt, a Voltaire-t fordító, Pope-ot olvasó, olasz ariákat lejegyző s közben: rendkívül okosan és hatásosan gazdálkodó bárót keresi fel ekkor verses levéllel a bécsi testőr: Bessenyei György. Ő ezzel nemcsak egy új típusú irodalmiság áramába vonja be az idősebb társat, akit példaképének tekint – már csak azért is jogosan, mert a hatvanas évek elején verselő Orczy szakított először vakmerően a kor aszketikus morálfilozófiájával –, hanem egy időre elindítja ezzel a gesztussal az irodalom életének egy új módját is. A korábbi izoláció ugyanis most, a hetvenes évekkel fellépő nemesi írócsoportra már nem lesz jellemző, kilépnek a magányból és a társadalmi vagy intézményi környezetet az irodalomművelés számára egy olyan kulturális környezet váltja fel, amely egyszerre szűkebb és tágabb: egymással lépnek kapcsolatba – egymás műveit olvassák, mert elsősorban egymásnak is írnak. Ezt a változást feltűnően mutatja, hogy az 1770-es évekkel a költői episztolák száma nem csupán ugrásszerűen megnövekszik, hanem néha az életművek túlnyomó része belőlük is áll: Barcsay és Orczy verseinek jelentős része – éppen egymáshoz írott – episztola, de Ányosé is az (ő főleg Barcsayval és Bessenyeivel vált verses leveleket), de még a magányos, és tulajdonképpen a saját „társaságán” belül is félreálló Bessenyeinél is bőven találkozunk az irodalmi megnyilatkozásnak ezzel a típusával: a műfaj évtizedes karrierjét feltehetően az imént említett, Orczyval s talán az 1771-es év utolsó hónapjaiban történt levélváltása indítja el. Ha ezeknek a verses leveleknek az útját követnénk, igencsak eljutnánk minden számottevő szerzőjéhez ennek a kornak: Ányostól elindulva megérkeznénk még Mészáros Ignácéhoz és Kónyi Jánoséhoz is, Bessenyeitől pedig Kreskay Imréhez, aki a hetvenes évek legvégén egy olyan kis levelezőkör középpontja lesz, amelynek tagjai között már ott van a fiatal Verseygy és Révai Miklós; ha pedig ezeknek az episztoláknak az útját rárájolnánk a korabeli Magyarország térképére, hasonlíthatatlanul sűrűbben erezett rajtot kapnánk, mintha az előző idő-

szakkal kapcsolatban is megtennének ugyanezt. Már más összefüggésben utaltunk rá, hogy ennek a (jobbára bécsi központtal bíró) irodalmi mozgolódásnak kialakul egy mellékhatása is a másik volt testőr, Báróczi Sándor körül, egy gyakrabban együtt tartózkodó fiatalemberekből, testőrökből és hivatalnokokból álló irodalmi kör, akik együtt olvassák, egymással cserélgetik és buzgón fordítják magyarrá a századközp legérzelmesebb és leggyatrább szépirodalmi műveit. Esetükben ugyanis nem csupán laza, főleg levelezésben realizálódó irodalmi kapcsolatokról van szó, hanem bizonyos fajta irodalmi szervezkedésről is, amely azonban gyorsan feledésbe merül: 1780 után, Bécsből távozva a tagok többnyire végleg szakítanak az irodalommal (legalábbis az írással) s velük voltaképpen a magyar felvilágosodás első, rendi fázisának utánpótlása tűnik el az irodalom életének színteréről.

1780 előtt még kísérlet történik arra, hogy ez a nemesség által vezetett irodalom kialakítsa a maga intézményi bázisát s arra is, hogy külföldi kapcsolattal erősítse meg pozícióját, de hasztalan: az évtized fordulója körül eltűnnek vagy elhallgatnak a hetvenes évek rendi felvilágosodásának legjelentősebb alakjai és az új évtizeddel új típusú és túlyomórészét nem nemesi származású értelmiség által művelt irodalom lép az előtérbe – ismét új létezési feltételek között. Most kisebb és meglehetősen különmemű írói csoportosulások lépnek a korábban egyedül dolgozó (de episztolát író, tehát a másikat dolgozó) író vagy az egy irodalmi kalauz (Báróczi) irányításával létesült csoport helyére s a színtér immár nem a bécsi gárdapalota vagy a császárváros valamelyik „vorstadt”-ja s nem is a hazai kúriák vagy klastromok csendje, hanem egy-egy város (amely városok között természetesen ott van Bécs is), anélkül, hogy közülük most még bármelyiket is kiemelhetnénk mint centrumot. A helység- és az íróneveket hosszan sorolhatjuk a teljesség igénye nélkül is: Pozsony (Ráth M., Révai M., Barczfalvi Sz. D.), Kassa (Kazinczy F., Batsányi J. Baróti Sz. D.), Komárom (Péczeli J., Mindszenti S., Fábíán J.), Debrecen (Földi J., Fazekas M., Csokonai V. M.), Győr (Révai M., Rájnis J., Fábchich J.), Pest (Versey F., Ráday G., Kármán J., Dugonics A.), Bécs (Szacsy S., Görög D.), Eger (Dayka G.) – s ezen kívül számos kisebb helységét nevezhetnénk meg az országnak, sőt, némi túlzással ugyan, de akár azt is mondhatjuk, hogy nehezen lehetne találni olyan helyet, ahol ne lenne ott egy író, akit valamilyen módon ismer már a literatúra közvélemény, Pálóczi H. Ádámot Füreden, Kováts Ferencet Pápán, Gyöngyösi Jánost Tordán, Mátyási Józsefet Kecskeméten stb. Az értelmiségnek tehát egy része falukban és kisebb városokban szétszórva él és ír – a valamivel nagyobb városokban, ahol többen is összejöhetnek, már szervezkedik s e szervezkedések eredménye néha egy-egy folyóirat: ez az időszak – a kilencvenes évek közepéig – a magyar sajtótörténet voltaképpen kezdete és ugyanakkor első kiemelkedő fejezete. Az irodalom élete tehát szétszórt, centrum nélküli, pontosabban sokcentrumú s általában azt mondhatjuk, hogy e centrumok között nincs túlságosan élénk kapcsolat: többnyire befelé forduló kis műhelyekről van szó. Ugyanakkor azonban azt sem állíthatjuk egyértelműen, hogy a különböző központok egyúttal valamilyen meghatározott és tiszta körvonalú törekvésnek vagy iránynak a középpontjai lennének, már csak azért sem, mert – ha lehet erről beszélni – a kor „tipikus” írója (többnyire rövid) életét számos lakóhelyen, gyakori helyváltoztatások közepette élte le. S ez érthető, hiszen értelmiségi foglalkozású szerzőkről van szó, akik hivatali – papi, tanári, hivatalnoki vagy éppen újságírói – munkájuk miatt lakják végig az ország számos helységét; ha az imént egy-egy város neve mellett több író nevét is felsorolhattuk, akkor (általában) sokkal több város vagy falunévet sorolhatnánk fel egy-egy író neve után – Révai Miklós például több, mint tizennégy helyen élt és dolgozott élete ötvenhét éve alatt, de még a nagyon fiatalon, huszonhét évesen meghalt Dayka Gábor is meglehetősen gyakran volt kénytelen lakóhelyét változtatni. Ebből a szempontból ez az időszak az előző és a későbbi periódushoz képest is kitűnik élénkiségeivel – ha a hetvenes években az episztolák útvonala adna sűrűn erezett rajzot az ország korabeli térképén, most maguknak az íróknak a mozgása. Igaz, nem azért, mintha különösebb utazási kedv űznék őket (kevés kedvtelésből utazgató szerző tűnik elénk ebből az időszakból, talán az Orpheusban közölt útlevelek Kazinczyja az egyetlen igazi példa), a lakóhelyváltozások mögött többnyire egzisztenciális szempontok játszanak szerepet, ahogy nyilván egzisztenciális okai vannak annak is, hogy külföldre (Bécsre természetesen leszámítva) csak katonákként és diákként jutnak el a kor irodalmának szereplői, ezen kívül esetleg egy-egy főurat kísérve (mint Mátyási József), esetleg hivatalból, mint Szekér Joákim, aki tábori papként jelen volt a marengói ütközetben.

A következő, a századforduló táján kezdődő újabb időszakra fokozatosan megszűnik az irodalom életének sokcentrumúsága, de megszűnik az a nyugtalan zsidongás is, amit az írók nyugtalan-vándorló életvitele kölcsönzött ennek az időszaknak – az irodalom életének külső képe most lecsendesül s

ennek első fázisaként a szétszórtság szűnik meg: az irodalom élete néhány, csak szellemi értelemben jelentős központ körül csoportosul: az irodalomnak egy időre magányos vidéki kúriákba helyeződnek át főhadiszállásai – a költészet legjobb otthonra Berzsenyi niklai, Kölcsey csekei és Kisfaludy S. sümegi házában talál, az irodalmi élet irányítását pedig Széplhalomról intézi Kazinczy Ferenc. A századforduló körül ugyanis csak az irodalom életének külső képe csendesült le, az irodalom belső élete sokkal átfogóbb feszültségekkel lesz terhes, mint az imént volt. A két időszak között ebből a szempontból az a lényeges különbség figyelhető meg, hogy míg korábban az irodalmi harcok többnyire azok között robbantak ki, akik közel álltak egymáshoz, a különféle centrumok és a valóban eltérő tendenciák között viszont általában csend honolt, addig a század első két évtizedében az irodalmi harcok nem merülnek ki egy-egy tendencia vagy törekvés belső küzdelmeiben – a részleges viták helyébe átfogó, mondhatni általános küzdelem lép, amely elkülönülő táborok között zajlik; amikor a táboron belül lépnek fel ellentétek (Kölcsey lasztóci levelei), akkor az már az időszak végének közeledtét és egy új kezdetét jelzi. De az új időszak közeledtét jelzi – ugyancsak az irodalom külső életkörülményeinek az oldaláról – az a folyamat is, hogy az oly nagyjelentőségű kúriák háttérében (s egy jó ideig őket is szolgálva) fokozatosan növekszik meg egy városi centrum jelentősége, immár nem a szétszórtság, hanem a koncentrálttság jegyében: az irodalom világának egyre több szála vezet Pest-Budára, itt történnek meg a jelentős találkozások, a fiatalabb hívek itt települnek le (Kazinczynek van „pesti triász”, pesti papnövédekéek buzzgólkodnak Berzsenyi verseinek megjelentetésén) s már csak Pest Budán található igazi otthonot Katona József tehetsége, ahogyan a tízes évek végétől valóban itt is talál végleges otthonra az új, romantikus nemzedék s lassan kihűlnék a vidéki műhelyek.

(*A Kazinczy-korról*) A századforduló táján fokozatosan újra a nemesség veszi át a vezető szerepet az irodalom életében: a nemesség sorából kerül ki a XIX. század első két évtizedének legnagyobb irodalmi tekintélye éppen úgy, mint a kor legnagyobb költője, de ugyancsak a nemesség adja – Kisfaludy Sándor személyében – a legnépszerűbb hazai szerzőt is; s ahogy az előző időszakban az értelmiség vonta befolyása alá a nemesség íróit, az öreg Gvadányit vagy a fiatal Kazinczyt, úgy vonzzák most magukhoz a nemesi életproblémák a Bánk bán plebejus szerzőjét. A nemesség kulturális előretörésének ezek a felszíni tényei önmagukban érdektelenek lennének, ha nem találkoznánk e váltás következményeivel magában az irodalomban, illetve az irodalom világának különböző szintjein is. Mindenekelőtt: ez a jellegzetesség befolyásolja ennek az időszaknak a viszonyát a magyar felvilágosodás irodalmának megelőző fázisaihoz. Igaz, a Kazinczy-kor – s itt főleg az irodalmi vezér, a hangadó, Kazinczy reagálására gondolunk – egyformán kritikusan viszonyult a hetvenes évek és az 1780 utáni időszak irodalmához (egy-egy személy képez kivételt mind a két esetben e kritika alól, Báróczi és Dayka), de a kritikai álláspont mögött jól meg lehet látni a viszony másik – nem kritikai – oldalát is, nevezetesen: a Kazinczy kor minden kritikája ellenére látnivalóan sokat tanult az előző időszak értelmiségi irodalmától, a fiatal Bessenyei évtizedének irodalmától pedig nem sokat tanult ugyan (Báróczit leszámítva jószerivel nem is ismerte), viszont úgy látszik, hogy más összefüggések között és magasabb szinten, de megismétli annak lényeges tendenciáit.

A Bessenyei kor és a Kazinczy kor közötti párhuzamos vonásoknak az az alapja, hogy mind a két időszak irodalmát – mind a két esetben nemesség által vezetett és (jórészt) művelt irodalomról lévén szó – a rendi szemlélet befolyásolja. A Kazinczy kor értelmezéséhez ez semmiféleképpen nem mellőzhető mozzanat, az olyan, irodalomtörténész-körökben széles körűen elfogadott tétel, hogy ekkor a „polgárosító tendenciák csak a nyelvi és irodalmi reformok révén érvényesülhettek”, igaz ugyan, de egyoldalú igazság, elfedi, hogy a fogság utáni Kazinczy és általában az általa vezetett irodalmiság nem volt mentes rendi szemlélettől s így ebben az irodalmi szempontból sem közömbös (mert gondolkodói helyzetet és mentalitást befolyásoló) vonatkozásban nem volt a polgári tendenciák híve. Azok a történész oldalról származó figyelmeztetések (elsősorban Kosáry Domokos tanulmányaira gondolunk), amelyek Kazinczynek a nemesi társadalomképhez és a nemesi érdekeket kifejező politikához fűződő szálaira mutatnak rá, igen hasznosak lehetnek az irodalomtörténészek számára is, hiszen a jelek más vonatkozásban is arra utalnak, hogy a XIX. század első két évtizedének irodalma (éppen úgy, mint az 1770-es éveké) valóban nem a rendi szemlélet bomlasztásában játszott elsősorban szerepet kultúránk fejlődésében. Mindez azonban véleményünk szerint nem jelenti azt, hogy a Kazinczy által kialakított és vezetett irodalmiság nem volt szerves része a magyar felvilágosodás korszakának: e kor

alapvető tendenciája ugyanis (éppen úgy, mint az 1770-es éveké) az elvilágiasodás volt s ebből a szempontból a Kazinczy-kor egyenesen a felvilágosodáskori eszmei fejlődés tetőződésének tekinthető. Míg az előző időszakban, 1780 és (hozzávetőleg) 1805 között az irodalomban részben háttérbe szorult a vallásos világnézet befolyása, részben pedig ideológiai célok szolgálatára hangolódik át, addig a Kazinczy-korban magának az irodalomnak az arcúata változik meg: nem csupán arra lesz alkalmas, hogy teret nyerjen a hagyományos vallásos világnézettel szemben, ennél immár sokkal többre hivatott: maga lép mint életszervező erő a vallás helyére. Az elvilágiasodás itt ugyanis nem merül ki a vallásos világnézet elleni nyílt vagy hallgatóságos polémiában, ellenkezőleg: különösebb és látványos polémia nélkül ugyan, de a világi irodalom olyan súlyt és jelentőséget kap, amelynek alapján nyilvánvaló: a vallás korábbi életirányító és életszervező funkciójának betöltésére törekszik. Ebből a szempontból tekintve a dolgokat, a Kazinczy-féle nyelv- és stílusújítási mozgalom ugyancsak mély rokonságot mutat a Bessenyei-féle kulturális programmal – a (természetesen nagyon is lényeges) eltérések elsősorban onnan származnak, hogy Bessenyei számára az elvilágiasodás folyamata még főleg a metafizikai dimenziókban, azaz: Isten és a természet viszonylatában megvalósítandó folyamat volt, a Kazinczy-korban viszont ezek a metafizikai vonatkozások meglehetősen a háttérbe szorulnak (Kazinczy például kifejezetten ellenségesen kezeli az így felmerülő filozófiai problémákat) és az elvilágiasodás elsősorban az emberek világa felé halad előre. Főleg e különbségből következik, hogy Bessenyei kultúra-fogalmában egy meglehetősen bizonytalan tartalmú és körvonalú profán „tudomány”, Kazinczy kulturális küzdelmeiben viszont egy nagyon is erőteljesen körvonalazott, határozott normákkal jellemzett irodalmiság van a középpontban.

Ugyanakkor fontos látni, hogy Kazinczy nézőpontja ugyan alaposan, mondhatni gyökeresen elmozdult arról az állásponttól, hogy az embert az Istennel bármilyen közvetlen kapcsolatban lássa, mint ahogy idegen számára az embert a természet részeként látó felfogás is (Bessenyei éppen e Szkülla és Kharibdisz között szenvedett oly gyakran hajótörést gondolkodói útján) – viszont távol van attól is, hogy az embert nemzeti-történeti dimenziók között fogja fel. Úgy tetszik, hogy a kor látásmódjában általában is érvényesülő vonás az, amit Sötér István a *Bánk bán* kapcsolatban állapított meg: az, ti. hogy az embert, pontosabban: a pusztán emberi természetet állítja előtérbe. Ha úgy látjuk, hogy az előző kor irodalmának hőseit inkább metafizikai dimenziók veszik körül, a következő időszak hősei viszont inkább a társadalmi viszonylatok terében léteznek, akkor a XVIII–XIX. század fordulójának irodalma mintha átmenetet képezne a két nézőpont között s ez főleg abban nyilvánul meg, hogy a kor élvonalbeli irodalmában a személyiségre, az emberi természet változataira élesebb fény vetül, mint viszonylataira. – Talán ezért is szorult itt háttérbe az epika a líra mögött, a kor nagy prózája talán nem véletlenül született meg éppen a személyes emlékirat műfajában (a *Fogságom naplója*), de bizonyára az is jellemző, hogy az időszak – s egyben az egész magyar irodalom – legnagyobb drámai művében a történet balladási félhomály vonja be, az előtérbe a rendkívül összetett lelkivilágú szereplők állnak, akiknek tragikumai is a magánélet szférájában teljesül be. Mindemögött pedig mintha meghúzódna a magánélet és a közélet között izoláció, sőt szakadás is – Berzsenyi pl. elégiai korszakában a mulandóság-témába való elmerüléssel sorsát a mindennemű metafizikai támasztól megfosztott ember drámai sorsaként éli át és fejezi ki nagy versek egész sorában, annak a lénynek sorsaként, aki (végül is) el van szigetelve az emberek világát telítő – s az individuum létét egy általánosabb érvényű lét körébe vonó – értékektől, a nagy közéleti és bölcséleti témákat megszóllaltató episztolákban pedig mintha éppen a lírai én, a személyiség körvonalai homályosodnának el.

E kor nemesi irodalmában a vallásos és a vallást támadó metafizikai megfontolások egyformán a háttérbe szorulnak, viszont az osztatlan nemzet közösségéhez való tartozás távolról sem tetszik annyira kívánatosnak, mint az előző időszak értelmiségi irodalmárai számára volt, de nem is olyan természetes dolog, mint majd a romantikus nemzedék számára lesz. E jelenség magyarázatát pedig a már említett mozzanatban találjuk meg, azaz: ennek a kornak hangadó literátorai nem egységesnek látják a nemzetet, hanem tagoltnak – szemléletüket a rendi gondolkodás határozza meg. Úgy véljük, hogy mindezt figyelembe véve talán magyarázatot találhatunk arra az utóbbi időben különösen előtérbe került kérdésre, hogy a nemzet fogalmának milyen helye és szerepe volt a kor hangadó és irányító szabó literátora, Kazinczy Ferenc számára. A „nemzeti” fogalma így – nyilvánvalóan és érthetően – nem a nemzet már létező irodalmi hagyományaként volt fontos, hiszen a vallás életszervező funkcióját betölteni kívánó irodalmiság semmiképpen sem kötheti hozzá magát egy nemzet mindenképpen szűkös terepet kínáló irodalmához, különösen akkor nem, ha e nemzet irodalma – elmaradottsága követke-

tében – alkalmatlan is e funkció betöltésére. Az eredetiség tehát érthető módon lesz másodlagos érték, az „originál” háttérbe szorul a megfelelő művekből készült fordítás, a „copia” mögött, tehát: a „nemzeti” semmit vagy szinte semmit nem jelent mint már létező, megvalósult *irodalom*, mint kulturális hagyomány; viszont mindent jelent mint lehetőség, elsősorban mint *nyelv*, hiszen az irodalomnak tulajdonított célok és normatívák csak a nyelv terepén, a nyelv által adott feltételek között valósíthatók meg. Innen jön az irodalmár Kazinczy magatartásában a nemzeti szempontnak erőteljes jelenléte és ugyanakkor a nemzeti mellőzése is, a nacionalizmustól sem elkülöníthető megnyilatkozások keverednek olyan törekvésekkel, amelyeket nem lenne nehéz kozmopolitának minősíteni. Ezek a szélsőségek szervesen tartoznak hozzá Kazinczy elméleti és gyakorlati tevékenységéhez és nemcsak tagadni nem helyes bármelyiket is, de egyiket sem lehet kiemelni a helyes összkép csorbításának veszélye nélkül. Fontos leszögezni: Kazinczy nem alkalomszerűen, bizonyos kihívások hatására volt nacionalista és kozmopolita, nem mondhatjuk, hogy az ő valódi álláspontja a kettő közötti helyes középút volt s minden más csak alkalomszerű és taktikai kitérő – Kazinczyban „szubsztanciálisan” volt meg a lehetőség nacionalista és kozmopolita álláspontok képviselésére: a nemzeti fogalmához való viszonyának mély megosztottsága szervesen következett művészet-fogalmából.

De – az a véleményünk, hogy ezek az életműnek csak másodlagos vonatkozásai, az ő (fogság utáni) életének középpontjába az irodalom és annak problémavilága állt – itt is gondolkodott a leginkább rendszerszerűen – s az a helyes, ha a politikai megnyilatkozásokat is az irodalmár helyzetéből, vagyis: a praxisnak a középpontban álló tényezőjéből közelítjük meg s nem megfordítva. Az irodalmár Kazinczy tevékenységének a nacionalizmus és a kozmopolitizmus ugyanis csak lehetősége, de nem lényege – annak lényege a kultúrának olyan életszervező erőként való felfogása, amely a vallásos világnépet helyettesítésére szolgál. Ezt pedig már nem lehet feudális jellegű koncepcióknak felfogni, hiszen Kazinczyt éppen ez teszi nyitottá a modern irodalom olyan irányzatára, mint a német klasszika, s törekvéseit is rokonná annak törekvéseivel.

A Kazinczy-korban előtérbe kerülő művészetfogalom normatíváinak kialakulásához fontos számítástba venni, hogy ez időszak irodalmi kultúrája (részben) éles vita volt az előző két évtized kultúrájával, amely nem csupán nyugtalan, hanem vételek között mozgó, túlságosan is elasztikus ideológiai térben elhelyezkedő periódus volt, olyan, amelynek méhében az ember Isten előtti egyenlőségének kegyes-közhelyes szólamai váratlanul is kiszámíthatatlanul alakulhattak át az emberek közötti egyenlőség követelésévé és olyan, ahol az idegen uralkodóval szemben hangsúlyozott nemzeti érdekek mögött ott lappangott a nem nemesi származású értelmiség osztatlan, rendek szerint nem tagolt s ráadásul elsősorban népi vonásokkal jellemzett nemzetfelfogása – egy olyan időszakkal való polémia volt tehát a Kazinczy-kor, amely egyszerre volt terhes provinciális szétszórtsággal és igénytelenséggel, de ugyanakkor forradalmi követelőzéssel és nyugtalansággal is. A XIX. század első két évtizede, azaz: a napóleoni háborúk gazdagodó, a polgárosodó életformával és igényekkel egyre több kapcsolatot találó nemességének igényes és tisztán látó tagjai számára mind a két tendencia elviselhetetlen volt s ezért a bizonytalan, elmosódó, szétszóró, azaz: ellenőrizhetetlen irodalmiság ellenében egy metafizikát háttérbe szorító, koncentrált és hierarchizált kulturális koncepciót érvényesített. Az éles szembenállás tehát – részben – egy olyan irodalmi örökséggel szemben mutatkozott meg, amely éppen úgy volt nyugtalan és fenyegető, mint amennyire hajlamos egy régi típusú feudális kultúrával való kompromisszumra – a polgárosodni kezdő nemesség kultúrája ütközött itt meg a feudalizmus polgárságának kultúrájával, Széphalom – Debrecenrel.

(A *költészetről*) Úgy látszik, hogy a századforduló nagy költőinek, Csokonáinak és Berzsenyinek a felléptéig a XVIII. század második felének lírai költészete három, ebben az időben előtérbe került, de különböző nemű és a költészet szempontjából egyformán csak részleges értéket képviselő sűrűsödési pont körül örvénylik: az ének-jelleg, a festőiség igénye és az időmérték az a három mozzanat, amelyek mint lehetőségekben gazdag tartományok hívják újra és újra e kor költőinek vállalkozókedvét. Ezek azonban nemcsak ihletik, de ugyanakkor mintegy félre is vezetik ezt a vállalkozókedvet, hiszen így maga a költészet jóideig egy-egy tényező (ének, látvány, metrum) szolgálatában áll s mindegy, hogy annak kielégítésére vagy elsajátítására törekszik, mert e törekvés önmagában még siker esetén sem hozhat létre esztétikai értéket: közülük mindegyik egy-egy lehetséges eleme, de nem lényege, önmagában véve pedig különösképpen nem lényege a költészetnek. E három örvénylési góc voltaképpen három, ebben az időben megszülető és hatni kezdő líra-típus megszületé-

sével alakult ki: a Faludi-Amadé-féle ének, a Bessenyei-féle leírás és a deákosok által elkezdett antik verselés alkotja azt a három utat, amelyet követvén a felvilágosodás kori lírai költészet legfontosabb, mert az egész magyar költészet fejlődése szempontjából a legtermékenyebb eljárások kiképzése kezdődött el. A három típus időben is követi egymást s 1780-ig valamennyien megjelennek a színen: a századközepén virágzó faludias-amadés énekköltés mellé a bessenyeies pictúra lép a hetvenes években, hogy azután 1780 körül előlépjene a háttérből az addig inkább csak maguknak (vagy egy igen szűk baráti körnek) kísérletező deákosok. Mindegyik hoz valami újat: a Faludi-féle líra hozza – ami a strófaszervezeteket illeti – a legnagyobb változatosságot és a változatosság lehetőségét is, hiszen költészetünk népies vonulata ezen a csapáson halad tovább; a deákosok által művelt költészet a magyar nyelv természete és az antik metrum találkozásának fényénél mutatja meg a magyar verselésben és a költői nyelvben rejlő, addig nem sejtett s nagyon távolra vezető utak elágazásait. Ezekkel a költői törekvésekkel szemben a harmadik, a festőiség sajátos helyzetben van, egyrészt azért, mert az iméntiekkel ellentétben sokkal inkább részleges (át nem örökíthető, csak egy műre érvényes megoldásokat nyújtó) eleme a poézisnek, ugyanakkor viszont igen szoros összefüggésben van a korabeli költészet legáltalánosabb, a költészet közvetlen határain túlmutató vonatkozásaival is. Ha az előző két típus normái szerint közeledünk a festőiség, az „ut pictura poesis” elvét a magyar költészetben voltaképpen első ízben megvalósító törekvésekhez, akkor az eredmény egyértelműen szegényesnek mondható: a francia alexandrinus mintájára kiképzett párosrímű tizenkettősök egyeduralma aligha tekinthető előnyösnek még akkor sem, ha tudjuk, hogy ezzel segítettek megtörni a Gyöngyösi-féle „négsarkú” vers egyeduralmát. Ez egyrészt azért nem értékelhető túl jelentős fordulatnak, mert a másik két típus ezt nyilvánvalóan gyökeresebb módon végezte el, másrészt pedig azért, mert a „négsarkú” vers átalakítása „kétsarkúra” modern francia példák nyomán ment ugyan végebe, de gyakorlatilag éppen a Gyöngyösi-hagyomány átmentését, felelevenítésének lehetőségét teremtette meg: a festőiség eleme a hetvenes évek nemesi költészetében elég világosan a (Bessenyei és Ányos által rendkívül nagyraértékelt) Gyöngyösi-hagyomány stiláris táptalajáról növeszti fel virágait – a „poésie descriptive” francia művelői inkább csak a műfaj műveléséhez adtak bátorítást, de a XVIII. századi francia példa voltaképpen egy XVII. századi hazai hagyományt elevenített meg.

A festőiség lényeges eleme a költészetnek s különösen fontos szerephez jut a századforduló nagy költőinek, Csokonainak és Berzsenyinek életművében, de egészen más szintjén hegyezkedik el a költeménynek, mint az ének-jelleg és a metrumosság s itt ennek mindenekelőtt azt a következményét kell figyelembe venni, hogy nem létezik önmagában: a pictúra a hetvenes évek nemesi irodalmában (de voltaképpen az egész században mindenütt) a verses bölcselkedésekkel van szerves összefüggésben, a mi irodalmunkban is a verses elmélkedésekkel karöltve jelenik meg, sőt, voltaképpen maga is az elmélkedés része (illetve dokumentációja), ha a teória nem is fogalmazódik meg mindig az ilyen típusú költeményekben. S habár a verses elmélkedés a magyar irodalomban műfaji szempontból a hagyomány – voltaképpen a vallásos szellemű és főleg erkölcsstani témájú bölcselkedő versek – folytatásának tekinthető, mégis pontosan ezen a hagyományos terepen zajlanak le a hagyományos világgéppel való szakítás erőteljes gondolkodói és költői hadmozdulatai. Ne feledjük ugyanis, hogy míg a világias énekszerzők nagyon jól megfértek a hagyományos világgép keretei között s a hagyománnyal ebben az értelemben nem szakítva szólaltak meg a deákosok is, addig a hatvanas-hetvenes évek nemesi költészetével, Orczy L., a pályáját kezdő Bessenyei Gy., valamint Barcsay Ábrahám és Ányos Pál elmélkedő verseivel törtek be az új eszmék első ízben a magyar költészetbe. Az elmélkedés és a leírás itt azért alkothat egységet, mert a szóban forgó eszmék a felvilágosodásnak az emberi természet felszabadítását célu kitűző nagy ideológiai vonulatából származtak el s pontosan ezek a modern, néha kifejezetten a felvilágosodás legmerészebb változataiból származó eszmekörök által ébresztett ihlet találta meg stiláris elődjét és eszköztárát a Gyöngyösi-féle hedonisztikus barokk irodalmi hagyományban. A felszabadultság pillanataiban azonban ebben az irodalomban is nagyon gyakran váltakoztak a meditáció, mégpedig a szorongó meditáció pillanataival s éppen így, ezen a módon újlhathak meg ebben az irodalmiságban a magyar költészet magatartásbeli-erkölcsi-gondolati vonatkozásai. A hagyományos világgép örökérvényűnek tudott igazságainak, a mindig és mindenütt követhető életelvek kifejtésére és megformulálására törekvő modort fokozatosan háttérbe szorítva, a költészet elemei a meditáció irányába térnek el, ahol már nem az örökérvényű igazságok megszólaltatása és újrafogalmazása a feladat, hanem az új igazságok filozofikus keresése és e keresés nyugtalansága kap hangot. Az örök igazság (a közhely) újból és újból való kifejtésének felváltása az

igazságot kereső meditációval azonban a költészet fejlődése szempontjából két szempontból is súlyos veszélyeket hozott magával. Egyrészt: így a verselés s egyben a költői kifejezés egész problematikája a háttérbe szorul a kifejtendő „dolog”, az igazság mögött – a „kétarkú” vers bevezetése sem a költői kifejezés erejének biztosítása érdekében történt meg, hanem azért, hogy a kifejezés költői normái ne álljanak a gondolat száguldásának (vagy ballagásának) útjába; másrészt pedig a meditáció távolítja ugyan a költésztől a megállapodott közhelyeket, de ugyanakkor szinte hívja is be a versebe az alkalmoszerű bölcselekedéseket – az örök bölcsestégek megtagadásától csak a legjelentősebb költőknél vezet az út a komoly, esztétikai jelentőséggel is bíró gondolati költészetig, másutt (s általában) a felszabadulás az alkalmoszerű és gyakran banális elméledések számára nyitja meg az utat, képtelenül szélesre tárva a költészet kapuit.

Nagy, valóban jelentős költészethez nem vezethettek *önmagukban* sem Faludi, sem a deákosok törekvései, de nem vezethettek a hetvenes évek nemesi felvilágosodásának költői próbálkozásai sem: a költészet minőségét egyformán különálló s ugyanakkor külső tényezőkben keresték. A magyar felvilágosodás első ízülete szembeszállva az öt közvetlenül előző (s öt körül is vevő) időszak mélyen vallásos kulturális örökségével – a költészet területén – felszabadította ugyan a magyar irodalom egy korábbi és profán kulturális hagyományát, mivel azonban a világiság oly viharos előretörése a hetvenes években nem társult határozott és tisztán körvonalazott irodalmi programmal (Bessenyei program-írásaiban is csak egy profán jellegű, de más vonatkozásban határozatlan tartalmú „tudomány” fogalom szerepel), így a múlt világirodalmisága lényegében kritika nélkül támad fel és mélyen befolyásolja a modernebb irodalmi eszmények követését is. A voltaire-i példát követő „franciáság” és Gyöngyösi költői vívmányainak respektusa nem hogy nem zárja ki, de kifejezetten egymást erősíti s így abban, hogy a verses elmélkedés divatja a verses elbeszélés (Gyöngyösi és Voltaire-t egyformán elődként tudó) szelleme ugyancsak alaposan befolyásolta a századvég magyar irodalmát, ily módon meghatározó szerepe volt a hetvenes évek nemesi és felvilágosult irodalmának is.

Mindebből azonban már az is sejthető, hogy a magyar költészet 1780 előtti és 1780 utáni állapota lényegesen eltérő képet mutat s ez elsősorban azért van így, mert a szóban forgó három költői tendencia között közben alaposan és több vonatkozásban is megváltozott a viszony. 1780 előtt a Faludi-Amadé típus volt a legelterjedtebb, ezt *használták*, az Orczy-Bessenyei típus (a nemességnek a hetvenes években megnőtt kulturális presztízse miatt) sejthetőleg elég széles körben mint a „magas irodalom” egy fajtája *uralkodott* (az egyházi értelmiséghez tartozó fiatal költők egy ideig utánózták is), a deákosok pedig még csak a háttérben és meglehetősen ismeretlenül – *készülődtek*. A három típus viszonya 1780 után két szempontból is megváltozik. Egyik oldalról azt látjuk, hogy kiegyenlítődik, sőt, visszajára fordul közöttük az imént vázolt hierarchikus viszony: Faludi örökségének – a Herderhez kapcsolódó Révai M. és Ráth M. által elindított törekvések jóvoltából – jócskán megnövekszik a presztízse (utaltunk rá, hogy a megélnékülű népies tendenciák erre az örökségre épülnek); a deákosok az 1780-as évek irodalmi életének főszereplőivé lépnek elő – az ő harcaiktól zajosak az irodalmi berkek és e harcokra mindenki odafigyel, aki Magyarországon figyel az irodalomra. A hetvenes évek nemesi költészete viszont „leszáll” és elterjed: mivel a verses elmélkedések divatját szülő közvetlen inspirációk mellett közvetlenül ennek az irodalmiságnak tulajdonítható a verses elbeszélés szellemének felszabadulása is – a század utolsó két évtizedének jellegzetes és rendkívül széles körben művelt műfajai, az epikus és az értekező hosszú versek divatjában a magyar felvilágosodás első ízületének akaratlan örökségét kell látnunk. E divat sodrában ugyan nemcsak jelentős költői alkotások (Batsányi J.), hanem remekművek születtek (Csokonai V. M.), sőt, ma már elfeledett költők műveiben is néha kitűnő, gyakran pedig izgalmas részletekkel találkozunk, egészében mégis igen problematikus költői tradíciói volt ez: a költészet képtelenül szélesre tárt kapuján tömegek tódultak be – a századvégen hihetetlenül sok a rutinos, az elfogadható szinten verselő – és a mindent megverselhető képzetére könnyen ráépül a mindent megverselés kényszere. A szinte automatikusan művelhető s ezért érdektelen verselés veszélyére először minden valószínűség szerint a folyam egyik elindítója, maga a fiatal Bessenyei érzett rá (ő a hetvenes években fokozatosan, de határozottan egyértelműséggel távolodik a verses formától) s teljesen jogosultnak kell majd tekinteni a kilencvenes években *A nemzet tsinosodását* író Kármán kifakadását a hazai literatúrát elárasztó vers-özön ellen.

A három típus egymáshoz való viszonyában 1780 után beálló másik változás pedig abban figyelhető meg, hogy megjelenik és hat az 1780 előtt még szinte teljesen izoláltan létező típusok egymáshoz való közeledésének, összekapcsolódásának és keveredésének a tendenciája. Ez a folyamat a legkülönfélébb

szinteken jelentkeznek, attól kezdve, hogy a „klasszikus triász” egyik jellegzetes alakja, Révai M. az 1780-as évek elején a modern népiesség egyik kezdeményezőjeként is fellép, hogy Földi János poétikájával már egy rendszerbe is illeszkednek s mintegy egyenlő jogokhoz is jutnak a különféle típusok, hogy e keveredési tendencia poétikai csúcseredményét kell látnunk az oly nagy jövő előtt álló „Ráday nem” ekkori karrierjében, odáig, hogy egyre több az olyan költő, akinek életművében immár egyszerre találhatók meg a különböző törekvések. Azt is mondhatjuk, hogy a századvégen már elsősorban ennek a tendenciának – tehát az addig elszigetelten létező típusok keveredésének, illetve egyesítésének – folyamatában jönnek létre a legjelentősebb esztétikai értékek: itt természetesen elsősorban Csokonaira kell gondolnunk, aki teljes mértékben ki tudta használni a különféle törekvések kínálta lehetőségeket és alkotta meg a maga zseniálisan sokszínű és gazdag életművét, de gondolhatunk akár Fazekasra is, aki *Lúdas Matyijának* történetét szinte hétköznapi közvetlenséggel ható hexameterekben tudja elmondani. – Mindennek ellenére, a század utolsó két évtizedében a költészet-történet egészének alapvonalait mégis a divergenciák, a különművészek túlsúlya adja ki, annak az izoláltságnak a továbbélése is, amely 1780 előtt jellemezte a különböző lírai törekvések közötti viszonyt. Ezt az izoláltságot jól érzékelteti, hogy viták elsősorban az azonos vagy rokon típusú költészetet művelők között robbannak ki – a deákosok csatáznak egymással, Péczeli és Pálóczi vitája a „négyarkú” vers körül ugyancsak testvérharc és a rímes-mértékes verselés atyja, Ráday Gedeon is csak arra szól rá, aki a rímes-mértékes torzszülött, a leoninus művelője, Édes Gergelyre. A különböző költői tendenciák (ez a gyakoribb eset) vagy nem is veszik tudomásul egymást, vagy eleve elutasítják, ahogyan a deákosok túlnyomó részénél megfigyelhető egy differenciálatlan ellenkezés a „kolompázó” versekkel szemben – a köznépi énekek gyűjtését szorgalmazó „deákos”, Révai M. magatartása még kivételnek tekinthető.

A Kazinczy-kor költészetfelfogásának kitapintható fő vonása mindenekelőtt egy kritikai szembenállás az előző időszakok most vázolt általános tendenciáival szemben, bár – természetesen – a folytatható eredmények egy jelentős részét is ezeknek az időknek a törekvései szolgáltatják számára. Mindenekelőtt az tűnik fel, hogy a századforduló után erőteljesen jelentkező új irodalmiság szinte teljesen háttérbe szorítja a század utolsó két évtizedének irodalmában oly fontos szerepet játszó műfajt, a verses elbeszélést (még az új típus képviselő Kisfaludy S. is Széphalom ellenzékéhez tartozik), de ugyanígy háttérbe szorul, illetve teljesen átalakul a verses elmélkedés műfaja is – ezt a klasszikus értelemben felfogott episztola öleli magába –, a Kazinczy-korban egyszerűen tűrhetetlenné válik az a gyöngyösies-franciás modor, amelyet Bessenyei és íróbarátai írtak a hetvenes években verseiket. Azt mondhatjuk, hogy a hetvenes évek nemesi költészetének a századvég értelmiségi irodalma által átvett és leszállított költői örökségét a nemesi irodalom új hulláma teljesen a háttérbe szorítja, voltaképpen: megsemmisíti. Ugyanakkor teljesen megváltoztatja a másik két lírai típus viszonyát is: izolációjukat éppen úgy megszüntetve, mint keveredésre való hajlamukat, hierarchikus rendbe állítja őket, amelyben a dalszerűségnek éppen úgy megvan a maga helye, mint a klasszikus műfajoknak, illetve a nekik megfelelő „tón”-nak. A Kazinczy-kor nem a keveredést, hanem egy megfelelő rend szerint való tagolás elvét képviselő irodalmi tudat megnyilvánulása, amelyben pl. a népdal – s általában a népies tónus – látnivalóan a háttérbe szorul, de egyáltalán nem szorul ki a műfajok mezőnyéből, sőt: az előző időszak népdal-fogalmának bizonytalanságai most elhalványulnak s ha alacsonyabb helyet is kap az irodalmi értékek skáláján, a népdalnak most egy jóval tisztább fogalma jut érvényre.

(*Felvilágosodáskori irodalmunk stílustörténeti megközelítéséről*) A Kazinczy-kor élvonalbeli irodalmának koncentrátságra és hierarchizáltságra, a tiszta, de ugyanakkor a legkülönfélébb tónusok kiképzésére is irányuló törekvése voltaképpen a felvilágosodáskori magyar irodalom előző időszakaival való polémia volt, polémia egyrészt a fiatal Bessenyei évtizedének morális és bölcséleti válságot tükröző, spekulációk uralta irodalmával (ahol a pikturális elem csak eszköz), polémia ugyanakkor az értelmiségi irodalom megosztott, szétszórta, különböző elemeket keverő irodalomművelési gyakorlatával szemben is. Az előző időszakok letisztultságához hozzájáruló tényezők között nyilván az egyik legfontosabb az, hogy nálunk a XVIII. század második fele az a kor, amikor az egyházi művelődés és ezzel: az iskola szerepe fokozatosan (bár távolról sem egyenletes ritmusban) háttérbe szorul, leépülőben vagy meglazulóban van a későbarokk világ mentális páncélzata s viszonylag szabadon (és egyszerre) szívárognak be olyan irodalmi tendenciák, amelyeket addig ellenséges, de

legalábbis idegen elemekként tartott számon az egyházi művelődés, különösen annak ortodox szárnya. Innen következik, hogy míg a magyar irodalom előző időszaikaiban az egyházhoz való tartozás egyúttal természetes módon kulturális tényező is volt – még a XVIII. század első felében is más arculata van a katolikus és a protestáns szerzőknek –, addig 1780 táján ezt a jelenséget már távolról sem látjuk olyan élesen (ámbár, most utoljára, még jól kivehetők a különbségek), a századforduló tájától pedig gyökeresen megváltozik a helyzet: az iskola – az egyház – nem befolyásolja különösképpen az író szellemi arculatát, vallásos nevelődésének sem lesz már olyan közvetlen jelentősége, mint korábban volt – ennek jelentőségéről ez idő tájt már inkább az írók világnézetének színezete és nem világnézetük alapjai szempontjából beszélhetünk. A felvilágosodás irodalmának a Kazinczy kor előtti időszakaira tehát az a jellemző, hogy az egyházi intézmények által adott művelődési-világnézeti alapok szerepét még erőteljesen figyelembe kell venni, annak ellenére, hogy a század középső évtizedeitől általános jelenségnek tekinthető, hogy az intézményi környezetben megszerzett kulturális beállítottságok és készségek már merőben másfajta és (egyre gyakrabban) egészen különböző típusú vonzások hatására mozdulnak meg – e készségek és e vonzások már együttesen járulnak hozzá a szerzők szellemi arculatának kialakulásához.

Bár a kor irodalmi életében az ellenállóképességét veszítő (de azért számos vonatkozásban igen jól felhasználható) régi művelődés és a sokfajta hívással, torlódva jelentkező új kulturális elemek ütközése – harca és egyesülése – zajlik, mégsem egyedül, sőt, nem is elsősorban az így létrejövő irodalom természetes kevertsége és tarkasága az oka annak, hogy – véleményünk szerint – a stílustörténeti nézőpont a korszak kutatásának nagyon is lényeges mozzanata ugyan, de nem szolgáltathat alkalmas periodizációs elvet a korabeli irodalmi folyamat számára. A jelek szerint maguk a stíluszervező szemléleti tényezők helyezkednek el a felvilágosodás kultúrájában olyan típusú összeshívódottságban, hogy kiemelésük és különválasztásuk óhatatlanul széttördeli az irodalmi folyamat – másféle módon talán organikusan felfogható – menetét. Úgy véljük, hogy csak az *érzelmesség* fogalmának egy vázlatos és magyar anyagra korlátozódó elemzése is érzékeltetheti a fenti vélekedés jogosságát. A választás nem periférikus témára esett, hiszen ismeretes, hogy e jelenség klasszikusan tiszta és viszonylag magasrendű irodalmi megvalósulásai csak a felvilágosodás irodalmában találhatók meg.

Ányos Pál és Dayka Gábor egyformán szentimentális költőkként szerepelnek az irodalmi köztudatban, pedig pontosan ellentétes eredete van a költészetükben – helyesebben szólva, költészetük egy részletében – megszólaló érzelmes hangnak: Ányos ugyanis jobbára az élet mulandóságát siratja, azon kesereg, hogy elrohan a szépségeket és örömeiket kínáló élet, Daykánál viszont éppen fordítva áll a dolog, ő azért fohászodik, hogy múltjon el az élet, amely oly végtelenül terhes „kimagyarázhatatlan” és „titkos” bánatokkal. Azaz: az egyik érzelmes költői attitűd a mulandóságtól (s így: a haláltól) való rettegést fejezi ki, a másik viszont a halál utáni vágyat. Ányos az 1770-es évek költője, Dayka érlelődése (és pályájának súlypontja) inkább az 1780-as évekre esik, a felvilágosodás kori magyar érzelmesség harmadik fő alakja, Kármán József regényének hősnője, Fanni viszont a kilencvenes években született meg s vele ismét egy újabb változat áll előttünk: az ő élete azért lesz annyira keserves és (végül is) folytathatatlan, mert egyetlen értéken alapul, a szerelmi boldogságon s midőn attól megfosztják, akkor tulajdonképpen az élet feltételétől fosztják meg. E három s a magyar irodalom történetében legjellegzetesebbnek, reprezentatívnak tekinthető érzelmes magatartás mögött az életnek három s egymástól alaposan eltérő – vagy eltérőnek látszó – értékelése sejlik elő, de első pillantásra szinte csak az a közös vonás fedezhető fel bennük, hogy egyformán tartalmaznak valamilyen további magyarázatra szoruló mozzanatot. Hiszen Ányos még virul s az élet örömei iránt nagyon is fogékony fiatal ember, amikor az élet jóvátehetetlen elmúlását panaszolja versei sorában s ezek a versek közvetlenül nem árulják el – *miért*; Dayka oly harsogással hívja „keserves napjai” végét, hogy végül is feltűnik: költeményeiben sehol nem esik szó arról, miért is elviselhetetlen *ennyire* az élet; Fanni esetében pedig világosan látjuk ugyan kétségbeesése okát (hiszen megfosztották kedvesétől), de nem látjuk ugyanilyen világosan halálának *okát*: sorsa – e valójában nem wertheri sors, hiszen T-ai szereti őt s nyitva áll előtte a jövő – esetleg egy öngyilkossághoz lenne elég magyarázat, de nem elég a hősnő gyors és természetes (!) halálához. A lényeges azonban éppen az, hogy nem konkrét, egy-egy adott pillanathoz vagy állapothoz kapcsolódó bánatokról van szó – elvont fájdalmak kapnak náluk hangot. S ha alaposabban körültekintünk, előttünk egy olyan közös vonás, amely összekapcsolja e három, látszólag valóban gyökeresen eltérő magatartás-változatot.

Ányosnál az élet felett az állandóság hiánya uralkodik, az a belátás sodor félre minden más megfontolást, hogy a földi élet alá van vetve a visszafordíthatatlanul hömpölygő idő hatalmának; Kármán hősnője esetében az élet értelme és egyben lehetősége kizárólag T-ai birtoklására szűkül s mikor kedvesét a fátum eltávolítja tőle, akkor (a felejtésre képtelenül, de a remény kísértéseire sem reagálva) úgy pusztul el, mint a növény, amelyet megfosztottak táptalajától; Dayka „titkos bú”-jának a lényege valójában nem maga a – homályban hagyott, meg nem nevezett – bánat, hanem a reá adott s nagyon is harsány, szinte színpadias színekkel kifestett válasz, az életmegvetés póza – végül is így minden változat mögött az életről vallott felfogásoknak egymással rokon jellegére kell felfigyelnünk. Amikor azt látjuk, hogy az élet megvetésének gesztusa imponáló, látható kedvteliséssel felvett magatartássá válik (Dayka), hogy az élet értelme és lehetősége egyetlen érték birtoklására szűkül (Kármán), hogy az egyébként oly édes életet szinte értéktelenné avatja mulandósága (Ányos), akkor a látszólag eltérő magatartások mögül talán világosan előrajzolódik a közös mozzanat: az élet valamilyen módon, de korlátozott értékűvé vált.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a szóban forgó három szerző csak abban különbözik a kor többi írójától, hogy az érzelmesség náluk töményebben és jellegzetesebb színekkel szerepel, de nem abban, hogy a többieknél ez egyáltalán nem fordul elő. Ilyen sommás oppozíció semmiképpen nem állítható fel az érzelmesség szerzői és a kor más írói között, hiszen Ányos, Dayka, Kármán életművében az érzelmesség ugyancsak részleges mozzanat (még az sem biztos, hogy a hatásos és jellegzetes megnyilatkozás ellenére írásaik nagyobb százalékát befolyásolja ez a mentalitás), ugyanakkor viszont a kor irodalmának tanulsága szerint az érzelmesség jelen van a századforduló tájáig tartó időszakokban. Ha itt csak az induló Bessenyei Gy. néhány írására, Báróczi S. és „testőri” barátai ízlésére (s ez ízlés jegyében fogant fordítói tevékenységükre), az Adolf's gesammelte Briefe-t *Bácsmegeyevé* magyaráító fiatal Kazinczyra, Péczeli J. három kiadást megért Young fordítására vagy akár Dugonics. A. *Etelkájának* egy-két jellegzetes részletére utalunk, akkor is megállapíthatjuk, hogy – miközben szó sincs arról, hogy bármely életműben csak az érzelmesség lenne jelen – az érzelmesség légrétege voltaképpen átjárja az egész időszakot. Ezért ennek a jelenségnek a kor irodalmának folyamatából szentimentalizmus címen való kiemelése nagy óvatosságot igényel: az irányzatként való felfogás ugyanis egyrészt túl szűk kezelése a jelenségnek (hiszen ott áll lehetőségként, ráadásul gyakran meg is valósult lehetőségként szinte az egész időszak mögött), másrészt viszont túl tág kezelése is, hiszen ahol megjelenik, ott is csak mint az életmű egy részlete van jelen. Csupán annyi a bizonyos, hogy mindig más tendenciákkal karöltve tűnik fel az irodalomnak egy olyan megnyilatkozási módja, amelyről az imént megállapíthatjuk, hogy maga is meglehetősen eltérő változatokban jelentkezik. Aminek alapján mégis egy jelenségnek vesszük, az (ha jobban utánagondolunk) nem is annyira stílári vonatkozásokon alapul – Ányos és Dayka egészen eltérő hagyományt és mintákat követve írják verseiket –, mint inkább egy lélektani mozzanaton, nevezetesen, hogy az érzelmesség irodalma szomorúságot tükröz és szomorúságra hangolja olvasóját. A legjellegzetesebb képviselők példái alapján megállapíthatjuk azonban azt is, hogy az első pillantásra annyira eltérő szomorúság-variánsok mögött létezik egy közös szemléleti mozzanat is – a szemek voltaképpen azért könnyesek, mert az élet különböző oldalról ugyan, de egyformán korlátozott értékűnek mutatkozott meg a tekintetük előtt. S úgy véljük, amikor az érzelmesség belengi az egész korszakot, akkor voltaképpen nem történik más, mint az, hogy az életnek ez a fajta szemléleti módja kísért benne, szinte mindenütt feltűnik, bár nincs olyan hely, ahol kizárólag ő tartózkodna.

Fel kell azonban figyelni arra, hogy az életnek ez az értékelése már csak azért is különös jelenség, mert a felvilágosodás kora jelentős részben egy, ezzel éppen ellentétes irányú folyamat jegyében zajlik: a felvilágosodás vezéreszméi egyfelől a földi horizontok megnövekedését, tehát az evilági élet értékeinek megnövekedését célozzák a hagyományos, vallásos világképek spirituális értékei ellenében, másfelől pedig az emberi természet felszabadulását, azaz: egy olyan emberkép érvényességéért való küzdelmet szolgálnak, amely nem fordul el az így feltáruuló világtól, hanem birtokába akarja azt venni. Így tehát a felvilágosodás áramában két egymással ellentétes tendencia egyidejű jelenlétét látjuk, de a kor irodalmának s általában: kultúrájának számos ténye annak kimondására bátoríthat bennünket, hogy az élet értékeinek növekedését hirdető és támogató eszmék valamint az élet korlátozott felfogása nem értelmezhető két, egymástól függetlenül vagy egymással szemben jelentkező folyamatként. Erről már olyan kéznél levő példák is árulkodnak, mint az imént az érzelmesség legjellegzetesebb hazai eseteiként idézett szerzők, akiknél a világius életszemlélet nem csupán jelen van, de ők irodalmunkban

éppen az elvilágiasodás legjellegzetesebb képviselői közé tartoznak. Ányos pl. a földi örömöknek szinte elfogulatlanabb híve, mint az egész folyamathoz itthon a bölcséleti kiindulópontot és a legerőteljesebb bátorítást adó Bessenyei, Dayka lírája – most ne is idézzük a költő életének konfliktusait – anakreontikájával, igen komplikált érzelmi életet (s az arra való vágyat) tükröző vonásaival nyilvánvalóan ugyancsak e felszabadulási áramlat fő sodrában született, Kármán pedig ebben a vonatkozásban egyenesen a legvégtetesebb álláspontok egyikének birtoklója és foglya: ehhez a tanuláshoz nemcsak filozófiai jegyzeteinek elolvasása, hanem a Fanni részletesebb elemzése is elvezethet bennünket. Úgy véljük tehát, hogy a kétfajta tendencia csak az elvont logikai elemzés szintjén válik külön, nem létezik külön azonban a kor irodalmi gyakorlatában – a jelek arra utalnak, hogy a földi élet értékének növekedését szolgáló eszmék és az a felfogás, amely korlátozott értékűnek látja az életet, voltaképpen egy folyamat egymáshoz tartozó s egymásba áttűnő oldalait alkotják. Ennek az összetartozásnak az alapja feltehetően abban keresendő, hogy a felvilágosodásnak a régi típusú világképek értékhierarchiáját és érvrendszerét oly sikeresen támadó gondolatvilága jóideig nem rendelkezett koherens s így (első sorban önmaga számára) meggyőző bölcséleti háttérrel – etikai szempontból pl. az emberről alkotott szenzualista felfogásnak még kevésbé végtetes változatai is nyugtalanító következtetések és megoldatlanságok holdudvarát hordozzák, amelyek azután megronthatják és aláaknázzhatják az emberi természet rehabilitációjának folyamatát is. Az érzelmesség szomorúsága végül is nem más, mint annak kényszerű tudomásulvétele, hogy az így látott ember esendő (Kármán) s hogy az így látott öröm talmi (Ányos), de természetesen *ennek* a szomorúságnak az ébredését meg kellett hogy előzze az így látott öröm és az így felfogott ember megjelenése a gondolkodásban.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a földi horizontok megnövekedésének (s egyúttal: az emberi természet felszabadulásának) folyamata, vagyis a földi örömök iránti elfogulatlanság és fogékonyság növekedésének folyamata másfelől egy mély nyugtalanság ébredésének és növekedésének a folyamata is volt. Mindezt figyelembe véve az a véleményünk, hogy amit rokokónak és szentimentalizmusnak nevez a szakirodalom, az az irodalomban egyazon nagy tudattörténeti áramlat két oldalának stílári vetülete s bár az irodalom életének menetében egy-egy szerzőnél és egy-egy időszakra a két oldal közül valamelyik előtérbe is kerülhet, sőt, meghatározó szerepet is játszhat egy-egy író arculatának kialakulásában, mégsem választhatjuk el őket egymástól s így nem is alkalmasak arra, hogy periodizációs szempontként használjuk fel őket.

RÓNAY GYÖRGY: BALASSITÓL ADYIG

Bp. 1978. Magvető K. 318 l.

Fájdalmas hirtelenséggel, alkotó erejének és kedvének teljében szólította el közülünk a sors Rónay Györgyöt. Aligha önnön közeles elmúlására gondolva választotta posztumusz esszéfűzésének mottójául a Marcel Arland-i mondatot: „Leur faire l'honneur de les considérer comme des écrivains vivants” – s a recenzens mégis parancsnak érzi, hogy ennek sugallatához igazodjék. Ő maga is akkor közeledik tisztelettel a korán eltávozottnak művéhez és emlékéhez, ha élő író élő alkotásaként szemléli a *Balassitól Adyig* c. tanulmánygyűjteményt. Olyan könyvként, amelyből igényt, módszert és gondolatot egyaránt meríthetni.

A kényszerű és szükségszerű szakosodások évadján, amidőn egyetlen korszakba, egyetlen életműbe húzódni szinte óhatatlan, ritka és jóleső kivétel az a tág ölelés, az a már-már egyetemes érdeklődés, amely Rónay Györgyöt jellemzi. „... szenvedélyesen, és a mestereimtől örökölt áhítattal szeretem az egész magyar irodalmat, első dadogásaitól máig” – vallotta meg *Kutatás közben* c. könyvének előszavában (Bp. 1974. 7.). Valaminő csillapíthatatlan szomjúság, mohó fölfedezésvágy, tudósi és pedagógusi ethosz vezérelte, hogy literatúránk minden századában s megismerésre érdemes életművében otthonos legyen, s kritikák, arcképek, esszék, korszakmonográfiák sokaságában tudósítson véleményéről és élményeiről. Mindenkoron hatványozta szavának érvényét és hitelét, hogy roppant szerencsésen társult lényében ráció és intuíció, a „mesterséget” fölényesen ismerő szakember és az összes műfajt gyakorló szépíró. A kutatói felkészültség mindvégig bizton hagyatkozhatott a literátor kifinomult ízlésére, hallására, fogékonyágára, a megértés és megérezésre, a precíz filológus a lélek „mérnökére”. Nincs ez másként a *Balassitól Adyig* esszéiben sem, s hogy minő termékenynek bizonyult itt is emez „együttműködés”, arra a számtalan lehetséges példa közül csupán kettőt

említenénk. A pályakezdő Adyt befolyásoló hatások és hangok majd valamennyijét megnevezte már a tudós elmélyülés. Amde a költő Rónay György füle kellett ahhoz, hogy ki-hallatsszék a *Versék* egynémely szólamaiból az olcsó münépdalok „cigányzenés” zöngéje, a korhelykedés obligát frazeológiája, „a fülbe muzsikáló primás vonójának zokogása” (296–300.), tetten érhessük az induló poétát a sírva vigadás dzsentris „tempóiban” is. S okkal érezzük a személyiségeket építő, sorsokat feszítő novellista és regényíró diszkrétén inspiráló jelenlétét, amidőn az esszéista apró élettényekből, látszatra igénytelen epizódokból alkotói karakterek értő és biztos kezű rekonstrukciójára vállalkozik. Eztán is bajosan, csak önnön kárára nélkülözhetné irodalomtudományunk a Rónay típusú szakembereket!

Tizenegy tanulmányt zár magába a *Balassitól Adyig* c. kötet. A legkorábbi darab 1950-es keltetésű, 1977, Ady centenáriuma ihlette a legvégsőt. Mindössze két esszé reprezentálja a közbülső évtizedet, hogy a többi – igen arányos megoszlásban – az 50-es és a 70-es esztendőkből keletkezzék. A véletlen műve ez, természetesen, ám tendenciát jelez már, hogy a könyv két Vörösmarty-elemzése – a közéjük iktatódott huszonhat évnyi szünettől függetlenül – organikus egészként szemlélhető. A szerző folyamatos érdeklődésének szép példájaképp ott veszi föl a szálát a *Csongor és Tünde*-tanulmány, ahol (nyilván a hamaros továbbvitel szándékával) el ejtette az 1950-ben írott értekezés. S túlmutat önmagán, a kutatói pálya egészét is jellemezheti eme gesztus. Foglalkoztatta bár irodalmunk összes százada és alkotója Rónay Györgyöt, akadtak – s mily számosan! –, akiknek műve és személye kivételes figyelmében részesült. Nem lanyhuló érdeklődéssel, újra meg újra visszatért hozzájuk (névsoruktól itt bízást eltekinthetünk),

árnyalta, továbbgondolta, folytatta, kiegészítette a róluk már másszor elmondottakat. Amint Ráday Gedeon – finom és találó elemzést nyújt a könyv minderről (67–72.) – akaratlan elárulta magát a fordításaiban, csakúgy az esszéista is, vissza-visszatérő témáival. Burkolt önvalomással, a lélek megtárlkozásával érnek föl az állandó „vonzások és választások”, s analizisük közben bizonyos sok érvényeset mondhatnánk Rónay személyiségéről is. Mindenesetre úgy találjuk, hogy a vizsgált kötet csupán a kutatói életmű teljes kontextusában értelmezhető igazából, pontos koordinátáit csak egy ilyféle munka után jelölhetni ki majdan.

Többnyire költők, nem is mindig az első vonalba tartozó poéták a *Balassitól Adyig* főszereplői, ámde akad itt prózaíró és tragikus sorsú esszéista is. Mindük bemutatása-elemzése más-más szándékból táplálkozik. Most az eddig már tudottak árnyalása, finomítása a cél (pl. Ady esetében), majd a kétes hitelű vélemények, a színes „ráfogások” távoztatása (Ányos Pálról szólván), olykor a líratörténeti szerep, az alkotói jelentőség pontos megfogalmazása vezérli a tollat (Ráday Gedeon vagy Baróti Szabó Dávid művének vizsgálatakor), másszor egy derűs és jámbor életművet körvonalainak kirajzolása (Faludi Ferenc portréjában), néhol pedig egy sorstragédia megfejtésének indulatában is szép kísérlete (Péterfy Jenőről beszélve). Egyszer sem tör „szenzációs” fölfedezésekre Rónay György, sem tényekben, sem összefüggéseiben nem kínál rendkívüli nóvumokat. Érteni akarja, minél teljesebben választottait, személyiségükben, sorsukban, alkotásaikban egyszersmind, itt a művet, amott a fátumot méltatva nagyobb figyelemre. Igazságot kíván és keres, nagy tapintattal módosít a korábbi értékhangsúlyokon, grammnyi, milliméternyi változásokat regisztrál, kimutatja, minő hajszálcsoveségen át tart rokonságot Ányos Petőfivel (117., 121.) és Arany Jánossal (120.), Baróti Szabó Dávid meg Berzsenyivel, Vörösmartyval (144.), avagy miként stilizálja, mitizálja el tulajdon múltját Ady egy parányi ténycsúsztatással is (314.). Tüntetően puritán, látszólag eszköztelen munkamódszer a Rónayé, s noha érezhető élvezettel merítkezik meg a témájában mindenkor, szinte észrevétlen tud maradni a maga festette képek hátterében. Aggályosan őrizkedik a hivalkodó pózoktól, az öncélú, mutatóványos akrobatikától, nincsenek henye megjegyzései, fölös dekórumai, nem nyújt látványos stíbravúrokat, idegen tőle az erőfitogtatás megannyi gesztusa. Egyszersmind előékeny tárgyával és olvasójával, példa-

adó szerénységgel vállalja a kommentátor szerepkörét. Okfejtésein minduntalan áttetszik rendkívüli műveltsége, olvasottsága – kompetenciája ezért is oly egyetemes –, ámde sohasem lesz ez a gondolatmenet teherterele, alkalma a magamutogatásnak. Jól érzékelhető, hogy a karcsú, világos vonalvezetés eszményéhez igazodik, lát-szatra ráérvén, igazából feszes logikával, kapkodást nem ismerve szövi mondandóit. Hangvétele nyugodt és visszafogott, még a polémiák pillanataiban sem ragadtatja magát szélsőségekre, nyájás közvetlensége pedig kiváltképp lenyűgöző. Hatásának, meggyőző erejének egyik legfőbb komponense ez a kifinomult egyszerűség és spontaneitás, higgadt, megszenvedett életbölcse-ség és páratlan anyagismeret ölt benne testet. Többször is derült, tapintatos, sohasem fölényeskedő iróniával szemléli választottait (pl. Rádayt vagy Baróti Szabó Dávidot), készen az ember és a mű apróbb-nagyobb gyarlóságainak megértésére, kecses eleganciával érvelve mégis az értékek védelmében. Olykor azonban mellőzi az irónia kínálta distanciát, hogy áthévílt stílusban, vibráló és személyes indulattal, a beleélés, azonosulás vallo-másos lendületével (mégsem feledve vagy feladva a tárgyilagosságot) adjon számot egy sors tragédiájáról. Emez indulat szülte könyvének tán leg-remekebb esszéjét, a Péterfy Jenőről szólót, amely már-már műalkotásnak is tekinthető, s felejthetetlenül szuggesztív képet formál egy, a kor méltatlan közönyének és önnön kóros személyiségének szorításában felőrlődő és szét-hulló lélekről. Iskolapéldája ez a tanulmány a szépirot és a szaktudóst egyként mozgósító alkalomnak, s benne a két hajlam roppant termé-keny kölcsönhatásának, tartós fényt lobbantó összeszikkasztásának lehetünk szemtanúi. Ritka, ki-vételes perce az egyéforrásnak, az azonosulás-nak, noha adataiban nem a személyes kutatás gyümölcse, hanem a barát, Zimándi P. István munkájára (*Péterfy Jenő élete és kora*. Bp. 1972.) támaszkodik. A megértés és rokonszenv eme hősege a könyv egyetlen más darabjából sem sugárzik felénk, pedig tudjuk (vö.: *Jegyzetlapok*. Bp. 1975. 5.), hogy pl. Faludi Ferenc avagy Ady Endre is fölöttébb kedves a szerző szívének.

Mondani is fölösleges: a gyűjtemény minden tanulmánya megannyi bizonyíték Rónay kiváló műértő és -elemző kultúrájáról. Analízist említve természetesen nem az utóbbi egy-másfél évtizedben meghonosodott eljárásokra gondolunk. Rónay György egy korábbi korszak és gyakorlat neveltje, s holott fogékony volt minden újdonságra, így a módszerekére is, ezúttal sem pártolt

el az explication de texte fogásaitól. Annyit tesz „csupán”, hogy szóra bírja az anyagot, a vizsgált műveket és forrásait; őket beszélteti első renden, a maga feladatát a kommentátor és az összekötő szöveg írójának szerepére korlátozván. Fogékony-ság, alázat és szerénység a jellemzője minden analízisének, irtózva a belemagyarázások önkényétől csak megérteni és megérteni kíván. Bizonytalán nem hatol a lehető mélységekig, ámde mindig súlya és hitele van így is a szavának. Mily pompásan és meggyőzően szembesít egyetlen szócska tüzetes elemzésével két egyéniséget, két generációt (Rádayt és Kazinczyt: 61–62.) mily jól ráérez a nyelvben gyönyörködő játékoságra Baróti Szabó *Kisdéd szótárában* (161–162.) – a példákat sokáig szaporíthatnók. Szeret levélrészletek, apró tények és epizódok mozaikkockáiból rakni képet, kedvvel indul (vagy tér át az esszéen belül új gondolatra) egy-egy jellemző biográfiai adatból, a körülmények, korfestő mozzanatok leírásából. Örömet pepecsel kicsiny részletekkel, hogy a nagyobb összefüggéseket se veszítse szem elől. Amit létrehoz (túl az egyes művek analízisének) többnyire a pályakép és a személyiségrajz szerves és érdekes elege; nem tér ki minden lehetséges szempontra, de folyvást az egész komplexitásának és koherenciájának ismeretében munkálkodik. Esszéista – a szó leg-nemesebb értelmében.

Büszkén és tudatosan vallotta e műfajt a magáénak Rónay György. A sokadik tanúbizonyosság már ez a gyűjtemény: szerzőnk csaka-gyan anyanyelvén beszélt, páratlan erudícióval gyakorolta az esszét. Százszor ki-próbálta teherbírását, pontosan ismerte erőnye-it, lehetőségeit és határait. Tudván tudta, mily nagy és értékes hagyomány folytatója és örököse, amidőn ebbe a műfajba önti mondandóit. Ezért is vonzódtott oly nagyon – egyebek között – Péter-fyhez, nevezte kimondva kimondatlan egyik mesterének, s ajánlotta oly nemes hévvel pályakez-dők, kritikusok figyelmébe (vö.: *Kutatás köz-ben*. 185.). Nagy elődök méltó utódjaként tevé-kenykedett Rónay, az esszéista. Ő sem volt téved-hetetlen, de „kísérleteire” mindenkor figyelni kellett. A *Balassitól Adyig* kétszer is definiálja a kedvenc műfajt (7., 262.), nyilván tapintatos (s mint kiderült, korántsem fölösleges) figyelmez-tetésül mindazoknak, akik valaminő teljességet, abszolút érvényt kérnek majd számon tanul-mányaitól. Akad e könyvben „kísérlet”, amely jócskán megfakult az újabb kutatások fényében („*Istenhez hanyatló árnyék*” címen Balassiról). Akad itt olyan esszé, amely intuitív „megéléssel”

és metaforás intarziával helyettesíti a Rónay gy-a-korolta elemzést (*A kozmikus költő vagy az epi-kus Vörösmarty*). Mindkettő az 50-es évek legele-jéről való, s az utóbb említett még egy önnön szé-p-ségétől ittasodó stílus bővületében fogant. Meg-haladta őket némileg az idő, s a bennük követett ideált maga a szerző is. A meghaladás azonban nem totális érvényvesztés egyszersmind. Mindkét esszében maradt máig figyelmet érdemlő meg-jegyzés, továbbgondolásra inspiráló szempont. S nemde ez a műfaj célja, halhatatlanságának záloga?

Nincs kétség: Rónay György tanulmányaiban mindvégig kitüntetett figyelemben részesül a vizsgált alkotó karaktere. Olyan termékeny el-fogultság és egyoldalúság ez, amelyet a szerző maga tudatosan vállalt, s amely egyáltalán nincs ellentétben az esszé hagyományaival, lehetőségei-vel, „kísérlet” voltával. Rónay csakugyan nagy kedvvel és érzékkel próbálta kitapintani mindig a személyiség centrumát, a lélek örökölt és kiala-kított mechanizmusait, kereste – kapcsolódván ezzel is a műfaj mestereihez – a sorsot mozgató s némileg determináló faculté maitresse-eket. Olyan nagyságok ujjmutatásához igazodott ebben, mint Taine, Péterfy, Riedl Frigyes, korai Vörösmarty elemzésében pedig (amidőn óda és elégia, erő és melankólia egymást váltó végletei-ről, „roppant lélekről” beszél: 207–208., 211.) ráismerni vélünk az esszéistának egészen kiváló Szabó Dezső 1912-es Berzsenyi-dolgozatának sugallatára is. Amiként Taine egy uralkodó tulaj-donságra vezette vissza minden művész alkotói személyiségét, Péterfyék meg két fő sajtáság harmóniájában vagy ellentmondásában találták meg a vizsgált író faculté maitresse-ét, úgy Rónay is szívesen beszél Ráday ernyedt, passzív alkatá-ról, nevezi őt a „Jelkileg fáradt ember” típusának (51., 54.), fedezi föl Baróti Szabóban a gyer-meteg naivság és a ridegség mögé húzódo szeretet-szomj dualizmusát (164–172.), Katona József-ben meg (az Aranyra olyannyira emlékeztető) „fájvirág” természet és görcsös zárkózottság bizonyítékait (190–194.). Eltekintünk a további példáktól. Hasznos és semmiképp sem jogtalan hipotézisek ezek, termékeny szempontokat ad-nak a pályakép s az egyes művek elemzése-ke-re (avagy belőlük levont konzekvenciaként ta-lálkozhatni velük), s a szerző csak elvétve haj-lik arra, hogy túlfeszítse, abszolutizálja felte-véseit. A pánpszichologizmus kitételt minden-esetre enyhe túlzásnak vélnök. Szerintünk sem helyes, ha Rónay csak önnön indulatainak marta-lékává lett emberként jellemzi Balassit, action

gratuite-eket emleget vele kapcsolatban, utalván egy ifjúkori fejszérülésére is (13.) avagy a freudi mélylélektan hatására „anyakereső” hajlandóságairól tudósít (23.). A tanulmányok zöme azonban üdvös önmérséklettel folyamadik a pszichologizmus módszereihez, csupán annyira vállalva az egyoldalúságot, amennyire az esszé vitathatatlanul följosítja művelőjét. Nincs tehát igaza Marx Józsefnek, amikor recenziójában (*Értéktisztelet. Élet és Irodalom*. 1978. november 4. 11.) csupán „az egyetlenegy személyiség” megmutatásának dokumentumaiként értelmezi a kötet tanulmányait, s idézve az előszó egynémely passzusait (pl. „...nem fogadtam el egyetlen módszert sem egyedül kötelezőnek, hanem igyekeztem mindből tanulni” stb.) a „magyar elméleti gondolkodás „fene fátumá”-ról, „az eklektika sorvasztó hatása”-ról beszél. Nos, ha egyoldalúnak találjuk Rónayt, épp az eklektika vádjá alól kell tüstént fölmentenünk, ami pedig a személyiségrajz esetleges túltengését illeti, arra az esszé nyújtotta szabadság nyilván kellő magyarázat. Csúpan a műfaj – korábban már emlegetett – definícióira emlékeztetnők Marx Józsefet. „Az esszé nem akar egy-egy kérdést mindenestül megoldani, talán még körüljárni sem” – írta volt bevezetőjében a szerző, s íme, nem fölösleges és alaptalan az óvás egynémely telhetetlenségek ellenében. A gyűjtemény – bárhonnán nézzük is – egy lehetséges megközelítési módot reprezentál.

Még két megjegyzésünk akadna. A szép kiállítású könyv becsét (és a nyomda tekintélyét) aligha öregbítik a durva helyesírási hibák („helyete”: 71., „megszokot”: 90., „enek”: 95., „színészkedet”: 191., „egyszere”: 235. stb.), valamint az értelemzavaró betűkihagyások (184., 205., 307. stb.). Már Kovács Sándor Iván is megütődött azon, hogy a borítóra – menthetetlen felületesség! – gróf Balassa portréja került a Balassi Bálinté helyett. A magunk részéről képtelenek vagyunk azt is felfogni, minő diszkrimináció mellőzte a képek sorából az Ányos Pálét és a Péterfyét (épp a Péterfyét!). Lehetséges, hogy az előbbinek arcmása nem maradt reánk? Röstelkedve ismerjük be tudatlanságunkat. Péterfy Jenő portréjával viszont rendelkezünk, s nincs az a megfontolás, az a szimmetria-elv, amelynek kedvéért számúzhethnők őt a borítóról!

„...ma már inkább irodalomtörténész barátaim hitetik el velem, mintsem magam hinném, hogy egyáltalán irodalomtörténész is vagyok” – árulta el kétségeit Rónay György a *Kutatás közben* c. könyv előszavában. Mily oktalan volt a szkepszis, bizonyítja most már a *Balassitól Adyig* valahány elemzése is. S amint Rónay ajánlotta kedves Péterfyjét – a stílusáért, a módszeréért – minden magyar kritikusnak, azonképp javallanók mi is őt (s nemcsak ezzel a könyvével) minél többeknek épülésére. A stílusáért s a módszeréért egyszersmind.

Lőrinczy Huba

ANTON VANTUCH: JÁN SAMBUCUS

Život a dielo renesančného učenca. Bratislava, 1975. Slovenská akadémia vied 255 l.*

Anton Vantuch neve jól ismert a Zsámboki-filológia művelői körében. Első komoly tanulmánya 1967-ben jelent meg a *Humanizmus a renesancia na Slovensku v 15–16 storočí* című kötetben ezt követően tette közé Hans Gerstingerrel, az azóta elhunyt, osztrák kutatóval egy kötetben Zsámbokinak a nagyszombati levéltárban fennmaradt latin s magyar nyelvű leveleit.

A Szlovák Akadémia kiadásában legutóbb napvilágot látott monográfia Vantuch több mint egy évtizedes kutatásainak terméke. A szép kiállítású, jól tagolt könyvben nagy teret szentel a

Zsámboki-család származása, társadalmi helyzete körül kialakult vitás kérdéseknek. Élesen elkülöníti írónkat a XIV. században élt Zsámbokiaktól és a XVI. század légelejen működő Cornelius Sambucus, veronai dominikánustól. (27.) A Plautus-komédiák Plantinhoz intézett előszavában szereplő veteres situs ac bona (helyesbítve: *avitis sedibus ac bonis*) kifejezéssel kapcsolatban arra a megállapításra jut, hogy valószínűleg erős túlzás ez az ősi birtokra és javakra való utalás, hiszen az apa csak 1549-ben, azaz másodéves nagyszombati bírósága idején kapott nemességét

*A fordításhoz nyújtott segítségért köszönettel tartozom Sebő Katalinnak, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Szlovák Tanszéke tanársegédének.

Ferdinándtól. (39.) Vantuch észrevételét feltételül el kell fogadnunk a nemességszerzést illetően – fénykép mellékleten közli Zsámboki Péter nemeslevelét –, fordítva igaz tehát az irodalomtörténeti kézikönyvünkben olvasható „el-polgárosodott nemesi család”. Úgy gondoljuk, hogy a nemesi származással kapcsolatos tévedés az *ősi* (avitus) jelző kétségkívül félrevezető, többértelmű jelentése miatt hagyományozódhatott tovább szakirodalmunkban.

Más a helyzet azonban az író származási helyével. Ha elfogadjuk a Vantuch által bizonyított polgári eredetet, érzésünk szerint fölösleges kételkedést kelteni azon megjegyzés iránt is, hogy a család a Buda környéki Zsámbokról származott. Itt inkább ugyanarra a tulajdonnév-kialakulási folyamatra kell gondolnunk, amit legutóbb Comenius esetében mutatott ki a szaktudomány. Szeges („eredeti”, foglalkozásnév) > *Komeňsky* (földrajzi származást jelölő név az új helységben) > *Comenius* (humanista név). (Vö.: Bakos József: Újdonságok Comenius pataki éveiből. = Élet és tudomány, 1978. IX. 1. 1091–1093.)

A török elől menekülő, Nagyszombatba települő apa nem eredeti, azaz Zsámbokon ismert, megkülönböztető nevével, hanem a származási helyre utaló Zsámbok falunév i-képzős alakjával (Samboky) került az új lakóhely polgárainak névjegyzékébe. Ezzel azonos jelenséget figyelhetünk meg a morvaországi Valasské Meziříčiebe került Zsámbokiak esetében is, ahol a háromtagú tulajdonnév jól felismerhetően jelzi viselőinek származási helyét, foglalkozását (Albertus Samboky Viennensis, Matthäus Samboky pelio). A *Zsámboki* családnév tehát a származás helyét tünteti fel a nagyszombati városi jegyzőkönyvben. Éppen ezért értelmetlen a Budától nyugatra eső Zsámbok faluban *Zsámboki* családnévet keresni. Pétert, írónk apját ugyanis más, számunkra eddig ismeretlen néven tartották ott számon. Érvelésünk összhangban áll azzal a nyelvtörténeti ténnyel, hogy a magyar családnevek kialakulása és megszilárdulása a birtokos osztálynál zömében a XV. század körüli időre, az *alsóbb néprétegek*nél zömében a XVI–XVII. századra tehető. (Vö.: Bárczi–Benkő–Berrár: A magyar nyelv története. Bp., 1967. 381.)

Az író származását és gyerekkorát tárgyaló fejezet után a jelentősebb peregrinációs állomásokat (Bécs, Lipcse, Wittenberg, Ingolstadt, Strassburg, Párizs, Bazel, Dôle, Padova, Bologna, Róma, Augsburg,) veszi sorra Vantuch. Már a felsorolás is jelzi egy olyan felmérés nehézségeit, melyben a vándordiákok érti „különféle pro-

fesszori hatások” szétválasztására tesz kísérletet a kutató. Vantuch itt nagy figyelemmel mérlegeli a Zsámboki és Melanchthon közötti kapcsolatra utaló mozzanatok. Kimutatja, hogy a wittenbergi diák – jóllehet később könyvtárában számos Melanchthon-mű megtalálható – a háborús viszonyok és Melanchthon személyes gondoljai miatt nem kerülhetett vele közelebbi ismeretségbe. (55–60.) A bolognai tartózkodásról szóló régebbi híradások szerint Zsámboki professzorként tevékenykedett a városban, erős kapcsolatban állt Alfonso D’Este udvarával. E sokszor megkérdőjelezett állításokat nem tartja alaptalanoknak. (83–85.)

Vantuch Zsámboki életrajzával párhuzamosan, részletesen ismerteti a megszülető művek geneziséjét is. Kitűnően mutatja be például az *Emblemata* létrejöttét, magának a műfajnak sajátosságait, népszerűségének az újplatonista filozófiával való összefüggését. (104–112.) Igazán sajnáljuk, hogy az emblémák Shakespeare-re gyakorolt hatásáról semmit sem mond. (A Dézsi Lajos által felvetett összefüggésre a könyv végén található bibliográfia sem hívja föl a figyelmet.)

A *De imitatione ciceroniana* értékelésénél azonban egy helyütt téves megállapításra jut Vantuch: „Érdekes, hogy a magyart és a románt a kevésbé fejlett nyelvekhez sorolja az olasz, a német és a cseh nyelvvel szemben. Ez is azt mutatja, hogy vele inkább mint közép-európai tudóssal s nem mint egyetlen etnikum képviselőjével állunk szemben.” (99.) A félreértés tisztázása érdekében el kell mondanunk, hogy Zsámboki itt nem értékrendet állít fel. Az egyes nyelvek sajátos jellegzetességeire, szerkesztésbeli tulajdonságaira gondol. Arra, hogy nem mindent vehet át a szónoki gyakorlat, amit a nyelvtani szabályok megengednek. Vannak azonban olyanok, akik erről nem vesznek tudomást és idegen (antik és nemzeti) nyelven is csak a grammatikára ügyelve próbálnak verseket és szónoklatokat írni, márpedig az ebből fakadó hibák barbarizmust szülnek. A Vantuch által is idézett szövegrész így hangzik: „Ezeket Démoszthenész vagy Homérosz nem tartaná görögöknek, hanem perzsáknak, frigeeknek, szkítáknak vagy germánoknak, és aligha híresztelnék ezekről, hogy helyesen olvasták műveiket. Ugyanígy vélekedhetne rólam, egy oláhról egy olasz, egy tótról, aki magyar vagyok, egy német, egy cseh, egy umbriairól egy római, egy lombardiairól egy sienai vagy firenzei.” (Sambucus: De imitatione ciceroniana, Parisiis, 1561. 10^a, 11^b.) Itt inkább talán az az érdekes,

hogy Zsámboki az első két nyelv párosítása után csupa rokon nyelvet, illetve dialektust sorol fel s ezzel a magyar és a germán rokonságát sugallja korabeli olvasóinak.

A bécsi évekről is kissé pontatlanul fogalmaz, amikor azt írja, hogy „Bécsből humanista központot akart alakítani, ez volt élete nagy célja és későbbi családásainak alapja.” (245.) Bécsben és kulturális kisbolygóján, Pozsonyban ekkor már létezett egy igen erős humanista kör, melynek képviselői között számos híres filológus, könyvtáros, matematikus, orvos, jogtudós és teológus nevét sorolhatnánk föl. Vantuch elemzi is Zsámbokinak Oláh Miklóssal, Forgách Ferencsel, Vernancsics Antallal, Brutus János Mihállyal és másokkal kiépített kapcsolatait, de – és számunkra ez még izgalmasabb – fölfejt néhány cseh és lengyel humanistához vezető szálát is. Itt említi a nagyszombati orvost, Sporišt, a cseh humanista M. Liškat, aki később Zsámboki halálára írt nekrológot, a lengyel Lesenti kanonot et, akinek Liška egy Zsámboki által kiadott Janus Pannonius kötetet ajándékozott. Szóba kerül A. P. Nidecki, Cicero lengyel kommentátora és propagátora, akit Zsámboki egyik levelében „vir elegans, lectionibus grammaticorum instructus”-ként említ. (117.) Vantuch érzékletesen mutatja be az eredetileg könyvtárosi, kiadói tevékenységet folytatni akaró Zsámbokit történetírói szerepében is. Jogosan kevesli történeti műveinek számát és az ezekhez használt forrásokat, de találó történetírói koncepciótlanságának indoklása is: „A Habsburg-birodalom eszméje is kialakulatlan volt. Hogyan írhatott volna halhatatlan művet egy olyan jelentéktelen dinasztiáról, amely csak mintegy 100 éve került a világ-történelem középpontjába. A XVI. században lehetett magyar, cseh, lengyel és német történetet írni, de lehetetlen volt a birodalom történetét összefoglalni.” (165.) Versei és más források alap-

ján mondja ki, hogy „rossz, határozatlan és félték udvaronc lehetett”, akinek „katolikussága sem igazolható eléggé, másfelől azonban a reformátusok sem bíztak benne.” (246.)

Zsámboki pályafutásának, műveinek áttekintése és elemzése után az *Itinerarium Sambucianum* című fejezetben a további kutatások megkönnyítése érdekében vázolja a vándorévek kronologikusan rendezett állomásait, fontosabb eseményeit (208–210.), mutatót ad az író által kiadott, fordított és eredeti művekről (211–216.), táblázatain évekre bontva tünteti fel a gyűjtőutak során vásárolt kéziratok számát, árát és korát (216–223.) A függelékként közölt latin előszórészletek, levelek segítik a latinul is értő olvasó tájékozódását. Kár, hogy itt is, amott is sajtóhibák rontják a szövegeket. (224–231.) Több olyan illusztráció is található a könyvben, amelyek a nehezen hozzáférhető Gerstinger-féle levelezésgyűjteményen kívül itt is a kutató rendelkezésére állnak.

Anton Vantuch monográfiájának a főleg magyar nyelvű szakirodalom és latin forrásanyag megnyerő ismerete mellett örömmel tapasztalt érénye az elfogulatlanság is. A harmincas évek néhány nacionalista irodalomtörténésze (pl. Osuský) torzításaival szemben Zsámbokit nem szlovák, hanem közép-európai tudósként értékeli. Zsámboki János életműve a rendkívül jelentős – sajnos sok tekintetben még máig is főlátatlan – összeurópai indíttatásokon kívül bizonyos tekintetben valóban „... közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén kisarjadó későbbi nemzeti irodalmaknak.” (Klaniczay Tibor) Ez az örökség elég gazdag ahhoz, hogy jól sáfárkodva, közösen munkálkodjunk értekei felszínre hozásában. Anton Vantuch könyve erre szólít.

Téglásy Imre

BENKŐ SAMU: APA ÉS FIÚ

Bolyai-tanulmányok. Bp. 1978. Magvető K. 393 l. (Elvek és utak)

Bolyai Jánosról nem maradt arckép, s 1968-ig ugyanilyen ismeretlen volt szellemi portréja is. 1968-ban jelent meg *Bolyai János vallomásai* címmel Benkő Samu monográfiája, s ez egyszeriben megváltoztatta a helyzetet. Az *Appendix* lángeszű szerzője Benkő szakavatott munkája

nyomán hirtelen hús-vér emberré változott, akit nem varázsolhatnak többé kutatók s regényírók kényük-kedvük szerint párbajhőssé, tüzes forradalmárrá, osztrák katonatiszté, háládatlan gyermekké, mánikus örültté, szarvasbikává s ki tudja még mivé. Ezek a közkeletű – s részben még ma

is divatos –, történelmi papírfigurák *Bolyai János vallomásai* nyomán szertefoszlottak s nevetéssé váltak. Benkő munkájának ugyanis aranyfedezete volt: tizennégyezer lapnyi Bolyai János kézirat, amit ő olvasott el először s rendezett használható állapotba. A megfejttet kézirat-tömeget illetve az abból kibontakozó Bolyai-portrét azután páratlan helyzetismerete segítségével pontosan a kellő helyre tette a korabeli Erdély életében, s még ahhoz is értett, hogy ezt a helyzet-azonosított portrét a történelem sodrával sorssá elevenítse. Azaz a Bolyai-monográfiában készen s egyben *in statu nascendi* figyelhető meg egy újfajta művelődéstörténetírás, amit egyik értő kritikusa joggal nevezett „szerencsés”-nek, de nevezhetnénk akár „Benkő-módszer”-nek is, annyira új, ötletes és jellegzetes. A módszer jólismert elemei (a forrás-bázis lehető legnagyobb mérvű bővítése, a sokfelől betájolt helyzet-azonosítás, a helyzettudatban tükröződő sorsok fölfejtése) ha nem másként, legalább igényként azóta behatoltak történetírásunkba: Benkő azonban túl ezeken a metodikai kritériumokon tud még valamit, ami utánozhatatlan s aminek semmi köze módszerhez és szerencsééhez. Csak-hogy ezt a többletet nem lehet ilyen egyszerűen megfogalmazni és nem intézhetjük el az írni-tudás emlegetésével sem; jobb tehát, ha visszatérünk a jelen kötet recenziálásához.

Az *Apa és fiú* Domáld leírásával indul, mely az *Utunkban* jelent meg először 1969-ben, s aztán a *Sorsformáló értelem*-ben, Benkő 1971-es nagy-sikerű tanulmánykötetében. Az írásból szinte szemmel láthatóan bontakozik ki a táj, ahol a Bolyaiak hosszabb-rövidebb ideig együtt s külön éltek; Benkővel – megérkezésünk Domáldra beavat drámájukba, mert megértjük „az emlékezés örömét és felelősségét”. Az emlékezés öröme és felelőssége azután végig velünk marad, a Farkasról szóló tanulmányokban csakúgy, mint az itt újraközölt *Bolyai János vallomásai*-ban, mert Benkő minden sorából világít az emlékezés öröme és minden sorát szilárdan a Földhöz köti az emlékezés felelőssége. A hely így színhelyé transzformálódik, Domáld csakúgy mint Marosvásárhely vagy Göttinga, s a dráma személyei személyes ismerőseinkké szelődülnek. Ez óvja meg a részletek elképesztő bőségét attól, hogy tudós tudás-fitogtatássá üresedjenek: itt minden apróságnak jelentése van. Így például a vetélytársak részletezése Bolyai Farkas marosvásárhelyi meghívásának tárgyalásában a főkonzisztórium utólag fényesen igazolódott választani-tudásán túl mélyen bevilágít a középkelet-európai értelmiség-

képződés sűrű homályába, s megérteti, hogy a nagy professzor nem holmi művelődéstörténeti csudabogárként hajolt üstökösként megjelenő fia bölcsője fölé, hanem hosszú s nehéz folyamat része – s előrelendítőjeként szervesen kapcsolódott egy százados társadalmi és pedagógiai fejlődésbe. Egy másik dolgozatában pedig levéltári dokumentumok részletes elemzésével oszlatja el Benkő a „nagy tudós de rossz tanár” meg-rögzött legendáját Bolyai Farkas körül, s visszavonhatatlanul kijelöli elsőrendű helyét a hazai műszaki értelmiség első nemzedékének fölnevelésében. Még évfordulóra írt meditatója is sokkal mélyebbre ás a szokásos jubileumi megemlékezéseknél, s Bolyai Farkas pályáját tehetség s társadalmi igények izgalmas ütköztetéséből deriválja. Utóbbi szó itt nem merő metafora, mert miként a derivált – a differenciálhányados – meghatározza minden egyes pontban a görbe irányát, úgy igazodik itt a marosvásárhelyi tanár pályája a honi társadalmi és kulturális erőtér vektoraihoz, célratörő részletgazdagságot eredményezve. Így válik evidenciává Benkő konklúziója: „Bolyai Farkas tehetségének gazdagsága és kora művelődési életének szegénysége, tudományos légkört teremtő intézmények hiánya egyaránt közremunkált életműve szétaprózódásában. A szét-szóródó energiákat azonban mégiscsak összetartotta a célratörő erkölcsi elv: az igazság szolgálatának a pátosza és a permanens intellektuális magatartás: a teremtés igénye... Gazdagság vagy szegénység ez? Mind a kettő: maga a meztelen élet.” És ezzel eljutottunk Bolyai János életének apjával párhuzamosan, ám intenzitásban s tragikusságban magasan fölötte futó ívéhez.

Benkő Samu *Bolyai János vallomásai*-ban részletek bőségét hasznosító ökonómiával vázolja ezt az ívet. Először egyhuzamban idézi Bolyai János eddig csupán kivonatossan publikált önéletírásának leglényegesebb részeit, s ez a lényegretörően tömör írás vezeti azután az olvasót a jólismert Bolyai-témákban, mint a paralellák, Gauss, Lobacsevszkij, Apa-fiú viszony, nő, magány, betegség. A kéziratok bizonyága szerint mindenütt bőven akad módosítani való, de Benkő sehol nem a cáfolatokra s a tévedésekre „leleplezésére” helyezi a hangsúlyt. Egyszerűen, pár szóval intéz el történész legendákat s hagyományos kisvárosi pletykákat; nyoma sincs benne az új forrásanyagot föltáró történészek kioktató magabiztonságának. Ellenkezőleg, ahol csak lehet elismerőleg idézi s érdemben használja megelőző Bolyai-kutatók eredményeit. A kikerekedő Bolyai-portré mégis merőben új, még részleteiben sem hasonlít

addigi elképzelésünkre. Benkő Bolyaija: „*Vállaló* embernek született, s apja is annak nevelte.” Innét vonzódásuk és ellentétük, s küzdelmük a paralellakkal. Mert „az apák szomorúságára, de az élet nagy diadalára, minden gyermek mindent előlről kezd, s a tett, a gondolat és az álom jogához egyaránt ragaszkodik... A generációk, mikor egymással feleselnek, pünkösdi apostolok módjára, idegen nyelveken beszélnek, s keblükből feltörő igék ritmusára lépnek. Bölcs öregek tanácsára a fiatalok sohasem mondhatnak le a csalódáshoz való jogukról. – Többek között ezért ment előbbre az emberiség.” Ifjonti újrakezdes eredménye a paralellák kiküzdött igazsága, melybe egyaránt beleépült az apa útkeresése és féltő óvása. Finoman elemzi Benkő Gauss elsősorban önmagát mérő ítéletét, s meghatóan szép idézetekkel dokumentálja Bolyai János vívódását Lobacsevszkij remekével, s növekvő elismerését iránta. „Az orosz tudós teljesítményét méltató Bolyai-sorok írójuk jellem nagyságáról árulkodnak: »...én örömet megosztom a találói érdemet. Bár minden orosz és más államtanácsonk hasonló szeretettel bírna a tiszta mathesisi s tehát – mert az term[észeti] és szüksé[ges] követke[zmény] – az erkölcsi igazhoz is.«”

Az erkölcsi igaz, „a jónak tudata” vezette mindig a gondolatait, töprengéseit, gondjait papírra rová Bolyai Jánost. Benkő Samuig erről a Bolyairól legfőbb legendákat vagy anekdotákat tudunk; Benkő ismerte föl a kézirat-tömeg különleges jellegét: egy végzetesen magára maradott nagyságos elme önmagával folytatott dialógusát, egy fényes, nagy lélek görög sorstragédiákba illő vergődését. Társak teljes hiányában Bolyai lejegyezte minden gondolatát, olyanokat is, amiket mások óvakodnak papírra vetni, vagy akár magukban is tisztán megfogalmazni. „A Bolyai-kéziratok egyik különlegessége éppen abban áll, hogy szép számmal őrzik alkotójuk senki másra nem tartozó, legbensőbb gondolatait.”

De még ezek a senki másra nem tartozó, legbensőbb gondolatok is – ez a kéziratok másik különlegessége – valamiképpen a közjával, a közüddvel függenek össze; a domáldi majd marosvásárhelyi remete minden gondolatát, egész életét betölti a javítani akarás, a segítség vágya, a lelke legmélyéből szánt szegény emberiség üdvössége. Benkő Bolyaija makacs következtességgel vallotta, vállalta és ismételte: Tisztességes ember addig igazán boldog nem lehet, míg más, amíg a másik ember emberi butaság s gonoszság miatt szenved. Ez az *Üdvitan* alapeszméje, amit nagy és nyugtalanító örökségként hagy reánk.

Tan és *Üdvitan* változatait s terveit végnélkül papírra rová Bolyai Jánost sajnálni volt szokás fényes tehetségének elpocsékolása miatt; most hirtelen megfordul a perspektíva: a megszánt megszállott nagy és szuverén morálfilozófusul tart tiszta tükröt elibénk, melyben meglátszik „a jeleni valóságos állapot hív képe”, s kirajzolódnak társas-szenvedéseink ész és okosság általi megszüntetésének lehetőségei. Semmelweis jut az ember eszébe, ő harcolt korán reaszakadó vénységében ilyen makacs és racionális elszántsággal a szegénysorsú szülő nőért. S egyéni sorsát tekintve a honi intézmények keretében s a világ tudós közvéleményében ugyan olyan tragikus sikertelenséggel. „A szétszóródó energiákat azonban mégiscsak összetartotta a célratörő erkölcsi elv: az igazság szolgálatának a pátosza és a permanens intellektuális magatartás: a teremtés igénye. Gazdagság vagy szegénység ez? Mind a kettő: maga a meztelen élet.” Benkő Bolyaija pedig elfoglalja helyét az ember sorsáért aggódók s felelősséget vállalók sorában. Túl a matematika tágas világán így épül be kitéphetetlenül a honi nehéz pallérozódás folyamatában. Alakja, gondjai s gondolatai nélkül a magyar művelődés ugyanúgy érthetetlen és értelmetlen, mint Petőfié, Aranyé, Vörösmartyé vagy Bartóké nélkül.

Vekerdi László

„WIR STÜRMEN IN DIE REVOLUTION”

Studien zur Geschichte der ungarischen sozialistischen Literatur. Herausgegeben: Miklós Szabolcsi, László Illés, Farkas József, Bp. 1977. 474 l.

Feletébb hasznos, igényes és feltétlenül dicséretes kiadványról van szó: a szerkesztők az utóbbi két évtizedben keletkezett gazdag szakirodalomból állítottak össze a német nyelven

olvasó szakmai közönség számára egy rendkívül informatív és – e közönség valamelyes ismeretében nyugodtan mondhatjuk – élen érdeklődésre számot tartható kötetet.

A kötet egyes tanulmányai az előszó kivételével előzőleg mind megjelentek magyarul vagy legalábbis Magyarországon, ezért részletesebb ismertetésüktől egy a magyar szakmai közönség számára készülő írásban el lehet tekinteni.

A tanulmányokat a szerkesztők három fejezetbe osztották. Az első a legrövidebb, Szabolcsi Miklós két írását hozza. Az előszóban „a magyar szocialista irodalom történetéről és elvi problémáiról szóló gyűjtemény”-ként fogalmazza meg a kiadvány jellegét, utal arra, hogy a kötet célja a magyar kutatók eredményeiről szóló híradás és hangsúlyozza a magyar szocialista irodalom kettős köztársaságát: része a magyar irodalomnak és egyben a szocialista világirodalomnak. A második közlemény (*Irodalomtörténet és munkásmozgalom*) a magyar szocialista irodalom teljes történetének áttekintését és kutatási problematikájának gazdag panorámáját nyújtja.

Az előszó utolsó megállapításával egybehangzóan a második, elvi fejezet (*Folyamatok és törvényszerűségek*) először a 20. század magyar irodalmáról közöl hasznos és a speciális célnak megfelelő alapo zású tudnivalókat (Király István), s rögtön utána a Tanácsköztársaság kulturális életének kapcsán a magyar szocialista irodalom világirodalmi kapcsolódásáról (József Farkas). A további tanulmányok tárgya az interdiszciplináris kutatás (Szabolcsi Miklós), a modernizmus sokat vitatott kérdése (Király István) és a szocialista realizmus fogalma és valósága (Köpeczi Béla és Szigeti József).

A harmadik fejezet (*Irodalmi műhelyek és csoportosulások*) bizonyos szempontból szerkesztői remekmű: az egyes, egymástól függetlenül és adott esetben a legkülönbözőbb indítékból keletkezett rész tanulmányok a magyar belföldi és emigrációs szocialista irodalom az első világháború elejétől a második végéig ívelő történetének keretét adják össze. (Szabó György az *Egy-ségről*, Erki Edit a *100%-ról*, Botka Ferenc a *Sarló és Kalapácsról*, Gondos Ernő a *Gondolatról*, Illés László az *Új Hangról*, Pándi Pál a kérdőjeles „elsüllyedt irodalom”-ról és Kispéter András a második világháború alatti munkásírókról.)

A pusztas felsorolás mutatja, hogy az első és második rész is sikeresen törekszik – a „teljes-ség” utópisztikus kifejezés lenne – egy átfogó sokoldalúság felé. Itt a legnagyobb bravúr az, hogy az egy témáról szóló két tanulmány a megközelítés más szempontjai, a szerzők más egyénisége és szakmai lehetőségei folytán úgy tud mást és a másikhoz képest újat mondani, hogy egy-

mással nemhogy nem kerülnek ellentmondásba, de még az ismétlődés érzése sem támad az olvasóban.

A kötet sajátos jellegét ill. virtuális közönség-irányultságát szem előtt tartva a harmadik rész nem mentes minden problematikusságtól. Az egyes tanulmányok a maguk helyén és idejében, hazai megjelenésük funkcióját és miliójét tekintve újszólván tökéletesek voltak. Egy más tájékozottsággal rendelkező (és bizonyos tájékozottsággal nem rendelkező) olvasóközönség számára nevekben, tényekben, vonatkozásokban, tendenciákra való utalásokban bővelkedő természetük azonban egyes esetekben az érthetlenségig menően zavaróan hathat. Az ilyen speciális jellegű nehézségeken nem igen lehetett segíteni, hiszen az kellett volna hozzá, hogy a szerzők alaposan átírják tanulmányaikat: neveket, tényeket, sőt részfejezeteket ill. viszonyításokat hagyjanak el és csak azt tartsák meg vagy legalább is azt domborítsák ki, ami a szocialista világirodalom tendenciáinak és folyamatainak általános fenomenológiája fogalmiságával megfogalmazható. (És a még ezek után is szükséges környezetismereti tudnivalókat a tanulmányokba írják bele.) A szerkesztők látták ezt a problémát, nyilvánvalóan ezért szerepel kiemelkedő helyen Király István első tanulmánya és ezért látták el a kötetet annotált név- és jelenségjegyzékkel. Ezek segítenek is, de a nehézséget csak enyhíteni tudják.

Vannak a rokon, de mégis különböző értéke-
lési és fogalmi rendszerekből következő kisebb lehetőségek surlódási felületek is. Így pl. az, hogy a magyar szerzők, elsősorban József Farkas, a német expresszionizmust (is, nemcsak a magyart) a szocialista irodalommal majdnemhogy azonos irányzatként ill. annak előirányzataként kezeli. Az ilyen surlódási felületek kikerülhetetlenek, talán gondolatébresztő és horizonttágító jellegük-nél fogva hasznosak is.

Néhány, a szöveggondozással kapcsolatos kritikai megjegyzés: A névjegyzék pusztas meglelte dicsérendő, összeállítása kitűnő, de korántsem teljes. Nem tudom azért-e, mert semmi sem lehet tökéletes, vagy mert néhány tucat esetben csak a névről tudunk. Az utóbbi esetben azonban jobb, ha ismereteink hiányát nyíltan bevalljuk, mint ahogy ez az utóbbi időben külföldi kiadványokban mindinkább terjed. – A folyóiratok címét a kötet hol megadja németül, hol nem. Az utóbbit azért teheti, mert a tudományos szerelékben a kötet végén van németre fordított folyóirat-címjegyzék is. Kérdés azonban, hogy ezt az

olvasó a kötet olvasásakor észreveszi-e? Így előfordulhat, hogy a szövegösszefüggésbe illesztett „Nyugat” („ahogy a cím mutatja”) német fordítás nélkül zavart okoz. (39. l.) – A kötet tudományos felszereltsége szintjét tekintve – az említettekén kívül bő és tudós, továbbvezető bibliográfia, a szerzők annotált jegyzéke, névmutató – elvártuk volna, hogy a tanulmányok első megjelenési ideje (és esetleg helye) is közöltesék. Jegyzetekről a szerkesztők nyilvánvalóan az olvashatósság érdekében mondtak le; szépséghiba, mert apró következetlenség, hogy itt-ott mégis van – szövegközi – jegyzet.

A tanulmányok német szövege a megfelelő és a kiváló között mozog. (A „kiváló” kritériuma:

olyan, mintha németül írták volna. Ilyen pl. Szigeti József és Pándi Pál tanulmányának nyelvi szintje.) Egyetlen hiba: az „értelmiség” (Intelligenz) ill. „ember” (Mensch) jelzőjeként „schaffend” szerepel „schöpferisch” (alkotó) helyett (t. k. a 99. és a 101/102. l.-okon). Ez délnémet, tehát a többi német által enyhén megmosolygott szóhasználat szerint kb. annyit jelent, mint ’szorgalmasan (vagy megszállottan) anyagi előrelépés érdekében dolgozó (magát hajtó)’ és különösen az „értelmiség” esetében még félreérthető is. Sajnos a „zehner Jahre” (‘tíz év’, 451. l.) helyett is a nehézkes „a 20. század második évtizede” kifejezést kell a németben használnunk.

Salyámosy Miklós

TÖRÖK GÁBOR: JÓZSEF ATTILA-KOMMENTÁROK

Bp. 1976. Gondolat K. 388 l.

Török Gábornak immár harmadik érdekes kötete jelent meg József Attila költészetéről. Korábbi köteteinek kritikái egyetértettek abban, hogy Török József Attila tanulmányai „vitára és ellenkezésre ingerelnek”, de abban is, hogy épp a provokatív jellegben rejlik a szerző tanulmányainak varázsa, ennek köszönhetik népszerűségüket.

A líra: logiká-ban Török Gábor fő célkitűzése József Attila költői nyelvének újszemponitú megvilágítása mellett az „osztatlan filológia”, a nyelv és irodalomtudomány egymásra utaltsága szükségességének bizonyítása, illetve a statisztikai mutatók irodalomtörténeti felhasználhatóságának kimutatása volt. Az újabb *József Attila-kommentárok* tükrében úgy tűnik, a szerző bizonyos mértékben felhagyott az „osztatlan filológiához” fűzött korábbi célkitűzéseivel – valószínűleg őt az irodalomtörténeteszek részéről ért kritikák miatt –, és legújabb kutatásaiban nem annyira József Attila életműve, mint általánosabb nyelvészeti és stilisztikai kérdések megválaszolása izgatta. Eddigi tanulmányaiban a nyelvészeti kérdésekből kiindulva József Attila stílusát és versszerkesztését vizsgálta, most viszont József Attila versei egyre inkább csak ürügyet, kiindulási pontot szolgáltatnak bizonyos nyelvészeti és stilisztikai kérdésekben való csatározásokhoz. (Ha a kötet meglehetősen kusza főcímei és zárójelbe foglalt alcímei, római és arab számmal jelölt al- és főfejezetei között rendet rakunk – a mottókról nem

is beszélve –, akkor világossá válik, hogy a tanulmánykötet az alábbi nyelvészeti és stilisztikai kérdéseket vizsgálja: 1.: többjelentésű képzők és származékszók a versben; 2.: a szófajt nem váltó elvonás esetei; 3.: az alaki hasonlóságon alapuló jelentésátvitel; 4.: írásjelek használata és versbeli alkalmazása; 5.: az idézet kategóriái; 6.: a nyelvtani első és második személy a lírában; 7.: a páros testrészek többes számú alakjai; 8.: a fogalmi terjedősség a költészetben; 9.: az önrímelés és a toldalékrímek poliszémiája; 10.: a költői és előadói szabadság kérdései.)

Török Gábor jelen kötetének tanulsága szerint már „szánja-bánja vétkét”, hogy korábban azt állította: a műalkotás elemei és részei, viszonylatai és szerkezeti megoldásai felcserélhetetlenek. Mostani álláspontja szerint „Vulgármaterializmusnál alig volna több, ha a szükségszerűség fokait az egymásba rakható játékkockák vagy Masenyka-babák szemléletéből vonnánk el” (21. l.). Ezzel szemben Németh Andor és Leo Tolsztoj nyomán eljut a „művészi icipici” esztétikájához, mely „harsány hatásokra törekvő korunkban józanul leszögezi: egy-egy jelenség kicsinyége miatt a műalkotás mikrokozmoszána egyetlen részecskéje sem lesz szükségképpen értelmetlen, figyelmünkre eleve érdemtelen. Lehetséges, hogy az esztétikai hatás kulcsa épp ez az esetleg mellőzött „icipici”...” (22–23. l.) Mindezzel nem is lehetne vitába szállni, ám Török Gábor számára az „icipici”-esztétika csak arra

szolgál, hogy ezzel alátámassza eljárását, amely azon az elképzelésen alapul, hogy „a stilisztikai jelenségek vizsgálatának a műből kiragadva – ige- nis kiragadva! – megvan a létjogosultsága.” (28. l.). Többé már nincs szó visszacsatolásról, az egy- kor „osztatlan filológiáért” síkra szálló szerző im- már bevallja: „Nem mindig törekszem visszaillesz- tésre. Van szellemi munkamegosztás is! . . . A vá- dak tehát visszafordíthatók . . .” (29. l.)

Valóban, a szerző „eszköztanulmányozó- kommentárjaiban” nem törekszik a visszaillesz- tésre, a költői nyelvi eszközök igazi poétikai cél- jainak bemutatására, megelégszik az eszközök fel- használhatósága feletti általános érvényű nyelvé- szeti hadakozásokkal. Szorosabban vett József Attila-i témája tulajdonképpen csak két al- illetve fő-fejezetnek van. Az egyikben azt vizsgálja, hogy miért hagyott ki verseket a *Medvetáncból*. Török vélekedését (hogy a kihagyásokért és a szöveg- módosításokért „nyilván a burzsoá mecénások” a felelősek 51. l.-) Stoll Béla időközben meg- jelent tanulmánya (ItK 1977/2.) újabb és mélyebb szempontokkal finomította. A másik szorosabban József Attila-i kérdés az *Óda* értel- mezésével kapcsolatos. Miért is van a híres vers két része zárójelben? – a kérdésre adott válaszból önálló verselemzés kerekedik ki. A zárójel- mutatja ki Török Gábor- azt jelzi, hogy a költő rádöbben, hogy egyedül van, hogy látomáshoz beszélt, míg a *Mellékdal* zárójele a versmagatartás újabb módosulását, az explicit felhívást jelölné.

Török Gábornak egyébként valóban nagy érzéke van a vers rejtett és „icpicic” szépségeinek felfedezésére és másokkal való beláttatására. Ez tette korábbi könyveit is, minden hiányosságuk és vitatható voltuk ellenére népszerűvé a széles olvasóközönség körében. Most azonban, mintha szándékosan felhagyna a József Attila-i szépségek felkutatásával. Ehelyett az esetek legnagyobb részében egy-egy szót, írásjelet ragad ki első- sorban a korai József Attila versekből, melyek nyelvi tökéletessége erősen vitatható, és ezek magyarázatán keresztül általában azt bizonyítja, hogy valaki, valahol, valamilyen meghatározásá- ban tévedett (hisz nem vette figyelembe, hogy József Attila egy korai versében ez és ez a szabály nem, vagy nem olyan módon érvényesül).

A *lírai én idéz* c. fejezetben a József Attila versekben előforduló idézetek arra szolgálnak, hogy a szerző kimutassa, mennyi minden nem fér az Akadémiai Leíró Nyelvtan lírai idézésről adott meghatározásába, illetve új szempontokat javasol a korábbi meghatározás kibővítésére.

A könyv utolsó két fejezete egy József Attila töredék hosszan ejtett rövid „u”-ja kapcsán egy- részt egy nyolc szótagnyi „versmolekulát” szed ízekre a „mikroszkóp alatt”, másrészt vitába száll a mai versmondók önkényes versmondói felfogá- sával, melyben a tévesen értelmezett előadói szabadság nem egyszer tönkreteszi a vers eredeti jelentését és ritmusát. (Ennek az egyébként helyt- álló, ám nem egészen ebbe a kötetbe illő fejte- getésnek az a legnagyobb hibája, hogy a „poetica licentia” elvet, -akárcsak korábban a páros test- részek többes számú használata, vagy az ön- és toldalékrímek poliszémiája esetében, – a korai József Attila versekre hivatkozva igyekszik az olvasóval beláttatni, ám ez esetben az általános normától való eltérések többnyire nem tudatos költői változtatást, hanem a kezdő költő bizonytalanokodását mutatják csupán.

A *líra: logiká*-nak legnagyobb újdonsága a statisztikai gyakorisági mutatók bevezetése volt a József Attila-kutatásba. A felmérések többnyire most is érdekesek, és a szerzővel együtt valljuk, hogy „minél több gyakoriság vonalat ismerünk József Attila lírai életművében, annál inkább konkretizálódik az a közlemény, amelyet a pálya egyes szakaszaira nézve ezekből a vonalakból ki- bogozhatunk.” (36. l.) A legnagyobb problémát azonban az jelenti, hogy a korábbi könyveket ért kritikák után Török Gábor ezúttal jobban vigyáz arra, hogy a statisztikai mutatók tanulsága ne ellenkezzen „túláságosan” az „eddig kialakult József Attila képpel”, ennek következtében az egzakt számításokat követő magyarázat nem egy- szer naivvá válik (az elvtárs-élettárhoz nem illt a kicsinyítés stb.). Ez talán az önidézés felmérése- kor válik a leginkább zavaróvá. Török megálla- pítja, hogy az önidézetek leginkább 1934–37 között sűrűsödnek meg. Ezt az igen sokat mondó tényt a szerző rögtön értelmezi: „Nyilvánvaló, hogy ez a korszak József Attila lírájának, sőt a magyar lírának a legjava, de nemcsak azt kell tudnunk, hogy *miért*, hanem azt is, hogy *minek ellenére*. Természetesen *nem* tépelődőbb, vívódóbb jellege miatt, főként *nem* „introvertált- sága” miatt. Mindnyájunknak egyet kell értenünk Lukács Györggyel, aki éles megjegyzésekkel ostromozta a művészi befelé fordulás polgári dicsőítőit.” (258. l.) Ezt követően Török vissza- térni látszik ahhoz a koncepcióhoz, mely értelmé- ben József Attilának, hogy költő lehessen, le kellett győznie az avantgardot, a freudizmust, a betegséget, és természetesen költészetének csúcsát nem a kései nagy szintetizáló költemé- nyek, hanem a mozgalmi időszak költeményei

kell, hogy jelentsék: „József Attila nem törődött bele, hogy befelé fordulva eszméi ketrecének majmaként ugránozzék. *Kiáltozott!* És mivel világnagy művész volt, *Kiáltozása* is eléri *A város peremén* művészi magasságát.” – melyhez Török Gábor hozzáfűzi: „Ezt természetesen már nem a statisztikai módszer eredményeiből szűrjük le.” (259. l.).

Nagy kár, hogy Török Gábor igen értékes gyakorlati vizsgálatait ilyen meglehetősen kétes értékű summázatokkal zárja, hisz maga is jól tudja, hogy „A miénknél sokkal szélesebb körű vizsgálatokra lenne szükség ahhoz, hogy magának a költői eszközváltásnak hirtartalmáról is mondassunk valami elfogadhatót.” (*A líra: logika*, 131. l.). Ugyanakkor ezek a felmérések kiindulópontul szolgálhatnak további irodalomtörténeti, filológiai kutatások számára. Már az eddigi adatokból is nem egy érdekes tanulság rajzolódik ki – anélkül, hogy önkényesen kommentálnánk a mutatókat: 1.: József Attila pályakezdése nyelvi anyagában meglehetősen komor. Ritka benne a becézés, kedveskedés. 1922-től 1927-ig meglehetősen egyenletesen növekszik a kicsinyített főnevek gyakorisága, míg 1927–29 nyelvhasználata a „gyengéd költő” jegyeit mutatja. Becézést is csak ennek az időszaknak szerelmes verseiben találunk. Az azonosulás-azonosultság nyelvtani jelenségei is ekkor, illetve ezt megelőzően 1924–25-ben szöknek a legmagasabbra. 2.: A következő, a „pártköltészeti” korszakban a kicsinyítő eljárások megritkulnak, míg megnövekszik az antropomorfizáló tendencia, és ekkorra esik a tagadó elemek gyakorisága görbéjének minimuma, nagyjából arra az időre, amikor az antropomorfizálás maximuma mutatkozik. 3.: A kicsinyítések gyakorisági mutatója szerint 1932-től komorulna el az életmű, és a „legsötétebb év” az 1935-ös esztendő. Az idézetes lírai versek száma ugrásszerűen megnő, míg 1934-ben teljesen hiányoznak a közösséget megszólító versek. A második személy nélküli versek gyakorisági mutatója 1934–35-ben a legnagyobb. Ekkor érezhetően gyengül a korábbi antropomorfizáló tendencia és ugrásszerűen nő a tagadó elemek gyakorisága. Az 1933-ig föl-föltünetező idézetes, jelenetes versek átadják helyüket az idézetet és önidézetet együttesen felhasználó verstípusnak. 4.: A kicsinyítő képzés szerkezetek gyakorisági mutatója szerint nem 1937, hanem 1935 a legsötétebb esztendő József Attila életművében. Ugyanakkor a tagadó elemek legnagyobb gyakorisága 1937-re esik ekkor a gyakorisági hányados háromszorta magasabb a legalacsonyabb hányadosú 1930-as eszten-

dőjénél (*A líra: logika*, 42. l.). Am egyszemélyesítések is a legutolsó szakaszban a legdinamikusabbak. Az önidézetes versek 1934–37 közt sűrűsödnek. Az „énességi” csúcs éve is 1937, ekkor hatodfélszer gyakrabban fordul a te-hez, mint a többiekhez, mint a közösséghez. (219. l.) Az így kirajzolódó kép több szempontból is izgató és tanulságos, de épp ezért semmiképp sem lehet sem átsiklani, sem sommásan értékelve „helyre tenni” az itt feltáruló, komolyabb vizsgálódásra érdemes jelzéseket.

A sommás megállapítások iránti vonzalom a gyakorisági adatok értékelésén túl is gyakran ragadtatja Török Gábort furcsa megállapításokra és felfedezésekre. Így lesz „a lírai vers már túlságosan bonyolult valami” (7. l.), és így kell örömmel tudomásul vennünk, hogy „József Attila nem egy, hanem két *Nyár* című verssel ajándékozott meg bennünket.” (57. l.), így tudjuk meg a „malacvilágosság renard-i szükségyszerűségét” vizsgálva, (67. l.) hogy „Elindultunk afelé a művészi igazság felé, amely már nem attól függ, hogy valóban piszkos-rózsaszín volt az ég fénye, amikor József Attila Vágó Mártával hazafelé tartott az Üröm-hegyről... hanem attól, hogy van-e ilyen -az egyedinel és esetlegesenál általánosabb: különös szintű- személyiségállapot,” (69. l.), így kell elfogadnunk, hogy az *Eszméletben* és a József Attila-i költészetben a lebegő *csilló* könnyűség a költő szegedi évei alatt csillós egyséjtűekkel foglalkozó növénytan professzor kutatásai hatására született, hisz „A széles érdeklődésű József Attila nyilván hallhatta ezt az idő tájt róla. Talán mikroszkópban is látott ezüsttel... festett csillós hámejszemetet” (129. l.). Az *Eszmélet* „el nem hibban”-jára a szerző az Értelmező szótár segítségével sajátos értelmezést ad, mely szerint a hibban ’hibá(d)zik’ jelentésben szerepelne a versben. Furcsán hat az is, hogy a 243. sz. töredék kapcsán („Mint a motor, mely már begyulladt”) Török Gábor épp arra az alapigazságra mutat rá, hogy lírában nincs értelmetlen szó (11. l.), hasonlóképp az, hogy a Margaréta „kakukkolgató” szerelme kapcsán Török a Pallas Lexikont hívja segítségül, mely szerint „Héra kormánypalcájának madara azt jósolja, hogy a fiatal házasulandók boldogok lesznek”, bár „A szerelemnek e hangulatos szavú jómadara elevenedését igenis halványítja a hamvas minőségjelző, hisz a madarak nem hamvasak.” (74. l.). Ha azon nem is lepődünk meg, hogy a szerző szerint József Attila verseit minden bizonnyal a Czuczor-Fogarasi nagyszótárt lapozgatva írta volna, de a Biblia

„internacionalista népisége” mindenképp újszerűen hat (288. l.), hasonlóképp az a felfedezés, hogy a felfedezés, hogy a *Magad emésztő* megrendítően mély vallomása mögött az a közmondás rejlene, hogy „Két dudás nem fér meg egy csárdában”; -ilyenkor az olvasónak Arany János mondása jut már-már az eszébe, de visszarettenünk a gondolattól, hisz *A líra: logika* -óta tudjuk, hogy „Gondoltaafenezni csak felkészülten szabad!” (5. l.)

A részmegállapításaiban igen értékes és gazdag könyv tulajdonképpen buktatója a szerző vitakozó hajlamában rejlik. Az egyes „icipici”-feltárásokat, melyek József Attila költészetének eddig fel nem tárt titkait mutatják fel, a hosszadalmas magyarázat, a bizonyítási eljárások egymáshalmozása, a fogalmi terjengősség gyengíti. Úgy tűnik, hogy Török Gábornak nem mindig sikerült az eredetileg nagy egyetemi hallgatóság számára készített előadásait tanulmányra lerövidíteni.

Másrészt zavaró az állandóan védekező-támadó hang. A szerző mindenkivel öltre megy, életre-halálra. Elítéli az irodalomtörténészeket, mert járatlanok az általános nyelvészetben. Korábbi írásainak kritikussait egyszerűen dogmatikusnak titulálja. Elutasítja az Akadémiai Nyelvtan meghatározásait és polémizál a „funkcionális verstan vulgarizálóival”. A legnagyobb kitanítást azonban nem a „dogmatikusok” és a „vulgarizálók”, hanem Kosztolányi kapja, mert Ady kritikáját írva nem számolt azzal, hogy a „hars” Ady-elvonást majd József Attila és általa még négy későbbi magyar író is egy-egy alkalommal fel fogja használni, és elfeledte, hogy „a vers bezárul az elfogult ellenszenv előtt; csakis a szeretetnek nyílik meg.” (130.). Ez a szeretet hiányzik egy kicsit Török Gábor legújabb kötetének alaphangjából is.

Sárközy Péter

MAGYAR SZÍNHÁZTÖRTÉNET – HATÁRON BELÜL ÉS KÍVÜL

Belitska-Scholtz Hedvig-Berczeli A. Károlyné: Barokk, klasszicista és romantikus díszlettervek Magyarországon. Bp. 1976. Színháztörténeti Könyvtár 6. 122 l.; Ady színpadképei. Az előszót és a tanulmányt írta Bacsó Béla. Bp. 1978. Színháztörténeti Könyvtár 8. 45 l.; Lakatos István: A kolozsvári magyar zenés színpad (1792–1973). Kritérium K. Bukarest 1977. 186 l.; Géza Staud: Adelstheater in Ungarn. Wien 1977. 393 l.

A Magyar Színházi Intézet és Múzeum újra-indított Színháztörténeti Könyvtárának keretében legutóbbi áttekintésünk óta (ItK 1977 : 419–22.) újabb négy füzet látott napvilágot. Közülük kettőről (Benke József színházelméleti írásairól, az 5. és a Varannai Aurél közölte, magyar tárgyú Blackwell-dramáról, a 7. darabról) önálló recenzió jelenik meg az ItK hasábjain.

A minőségi változást, az igazi tudományos cél megközelítését a sorozatban a 6. kötet jelentette. Míg az 5., a 7. és a 8. a korábbi szövegközlő, tanulmánnyal és jegyzetekkel dolgozó gyakorlatot folytatta, a díszlettervek annotált katalógusa a hazai színháztörténet jóformán járatlan területén bizonyult ígéretes kezdetnek. Berczeli A. Károlyné, az OSzK osztályvezetőjének és Belitska-Scholtz Hedvignek, a Színházi Intézet művészettörténész-munkatársának egy soproni szcenikatörténeti kiállítás adott lehetőséget az első lépésre: a XVIII. század első harmadától számított egy évszázadból 186 terv és – függelék-

ben – három további vázlatkönyv közzétételére. Ez (a soproni jezsuiták tudományosan mindmáig feldolgozatlan díszletterv-gyűjteményének kivételével) az 1837-et megelőző időszak teljes, hazai közgyűjteményekben fellelhető anyaga.

Az adattár apparátusa példamutató. A címléírás során nemcsak művészettörténeti, hanem színház-, zene-, sőt drámatörténeti szempontok is érvényesültek, amikor a feldolgozók megadták (többek között) a tervek rögzítési technikáját, közölték a rajtok található valamennyi feliratot, a kutatást segítő attribúciót, provenienciát és az idevágó teljes, magyar és idegen nyelvű szakirodalmat, megadva lehetőleg a színpadi művek adatait is, amelyekhez a tervek készültek. A kötetet 15 terv fekete-fehér másolat illusztrálja.

Noha az előszó nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az ötszáz példányban, kézirat gyanánt megjelent katalógus csak „adattár, a későbbi feldolgozás reményében”, bizonyos elsődleges következtetéseket máris levonhatunk belőle. A

füzet – sajátos részterületéről – aligha túlértékeltetően társul a XVIII. század jobb ismeretét célzó művelődéstörténeti kutatásokhoz. Haydn, Dittersdorf vagy Maulbertsch, Dorfmeister hazai szereplése mellé a szcenikatörténet a Bibienák, Le Bon, Maurer, Travaglia magyarországi felhasználásra készült vagy honi közgyűjteménybe került lapjait állíthatja. Ugyanakkor – a kötetet megelőző országos felmérés eredményeképpen – szereztünk negatív bizonyosságot is: a feldolgozott tervek egyetlen darabjáról sem állítható, hogy 1837 előtti, magyar nyelven játszó hivatásos színtársulat számára készült volna. Kelemen László, Kótsi Patkó János nemzedékének színpadi keretéről tehát csak közvetve, társulati vagyoneletrákából, sajtóadatokból, elbeszélő források utalásaiból alkothatunk képet a jövőben is.

Elsősorban a magyar XVIII. századról szól külföldi olvasójának Staud Géza kötete is, amely tizenhárom évvel azután, hogy a Színház-történeti Könyvtár régi folyamában három füzetre tagolva megjelent *Magyar kastélyszínházak* cím alatt (ismertetése az ItK-ban Tarnai Andortól, 1966 : 700–701.), könyvalakban kapható Bécsben, az Osztrák Tudományos Akadémia színház-történeti sorozatának darabjaként: *Adelstheater in Ungarn*. A szerző művének alapszövegén nemcsak az ilyenkor szokásos és óhatatlanul szükséges változtatásokat hajtotta végre, hanem beiktatta Eszterházát és Kismartont is a kastélyszínházak sorába, bevezetést írt a könyvhöz, melynek segítségével egyrészt az egykori Habsburg-birodalom művelődéstörténetében, másrészt a magyar színház-történet rövid áttekintésében helyezte el témáját. A korábban bőséges vázlatnak tűnt fejezetek most – a nagyobb terjedelemben – kikerekedtek, s így a két kiadás aránya a szakmai célra szánt szinopszis és a monográfia aránya lett. Az árnyalt, gondos német szöveggel kapcsolatban csupán egyetlen terminológiai problémát vetünk fel. Nem kellett volna-e a kötet címébe is a szöveg közben gyakran használt és pontosabb „nemesi magán-színházak” („adelige Privattheater”) megjelölést kiemelni? A nemesi színházak („Adelstheater”) fogalmába ugyanis könnyen beleérthetők azok a zömmel XIX. századi nemesi műkedvelési formák, amely nélkül – a reformkorban növekvő szerep okán – a nemesi színjátszás egésze nem jellemezhető, viszont nem kötődtek kastélyszínházakhoz. (Személyre összpontosítva, gondolunk itt például Teleki László életének színház-

történeti jelentőségű mozzanataira.) De nemesi színházak tekinthető végül – a fogalom legtágabb körében – a reformkor színházalapító törekvéseinek zöme is, bezárólag a Pesti Magyar Színházzal, ha a létrehozás és működtetés társadalmi bázisát vizsgáljuk.

A jegyzetekben (s ez a szerzőt visszamenőleges hatállyal is dicséri) nem kellett változtatni, csupán kiegészíteni őket az 1964 óta megjelent művek adataival. Kitűnő a nagyszámú melléklet: a kötet nyolc forrásközlő függelék, azután bibliográfia, ikonográfia, háromfajta (hely-, név- és dráma-) mutató, térkép, valamint egy ív fekete-fehér képmelléklet és 34 szöveg közti ábra teszi teljesebbé. Példát adóan korrekt a helynév-használat. Staud – zömmel német nyelvű forrásokból német olvasóknak dolgozva – első helyen a XVIII. századi német helynevet adja meg (ha volt ilyen), utána a magyart, s végül a mai országhatáron túltekintve, az 1918 utáni nevet.

Ugyancsak a XVIII. századtól, de napjainkig ível Lakatos István könyve a kolozsvári magyar zenés színpad történetéről. Évek óta olvasva és gyakran szemlélve is a Kriterion magyar színház-történeti kiadványait, recenzióknak – immár visszatérően – két tény tűnik fel. Az egyik a kötetek korlátozott terjedelme, ami a rendkívül gazdag anyagot gyűjtött szerzőket (korábban Jordáky Lajost, Enyedi Sándort, most pedig az erdélyi zenetudomány Tanár Urát, a megjelenéskor 82 éves Lakatos Istvánt) arra szorítja, hogy krónika vagy adattár kiadására vállalkozzanak csupán, holott a feldolgozást is joggal igényelné az egyetemes magyar tudomány azoktól, akik a nehezen megközelíthető és feltárható forrásanyag legjobb ismerői. Ugyanakkor a szakirodalmi tájékozottság, az információcseré sem mindig megfelelő, ami adattári feldolgozás során az annotálás munkáját nehezíti meg.

Lakatos István könyve is jól példázza az elmondottakat. Több mint hatszáz publikációval a háta mögött, fölényes zenetörténeti tudással, óriási gyűjtött anyaggal nyújtja az 1792 és 1793 közötti időszakból a kolozsvári évadok rövid jellemzését és a bemutatott zenés művek jegyzékét. Jónéhány részletben egy monográfia mutatja mozaikdarabjait. Ilyen az énekesjáték terminusának elhatárolása más műfajoktól (16.), a zenés műsor erős helyi feltételezettsége a vándorszínészet korában (18.), a Déryné-nemzedék zenei önképzésének jellemzése (33.), a korai népszínmű színház-történeti helyének kijelölése (42.) stb.

A teljesebb magyar zene- és színháztörténeti szakirodalom ismerete több kérdés megoldásához segíthette volna a szerzőt. Nemcsak a bibliográfiából, de a szöveg szellemi háttéréből is hiányoljuk például a Zenetudományi Tanulmányok II. és IX. kötetét vagy a Vályi Rózi szerkesztette *A magyar balett történetéből* című kiadványt. A hivatásos zenés színjátszás előzményei közül a legvázlatosabb felsorolásban sem maradhat el Nagyenyed és kollégiuma, valamint a csíksomlyói misztériumok és passiók zenetörténeti említése. Kótsi Patkó János *A havasi juhászlegény* című énekesjátékának egyik dallamát Bartha Dénes azonosította 1935-ben, *A XVIII. század magyar dallamai* 151. melódiájaként. Az pedig már inkább szemlélet kérdése, hogy azokat a vándorszínészeket (Székely Józsefet, Pergő Celesztint vagy a fiatal Egressy Gábort), akik olykor és kényszerűségből énekeltek és táncoltak a műsor egyes produkcióiban, sommásan énekeszínészeknek nevezhetjük-e. Hasonlóképpen értjük a szándékot, amellyel Lakatos István rögzíteni akarta a nevezetesebb drámákat kísérő zenéket, mégis *Az ember tragédiája*, a *Csongor és Tünde*, a *Szentivánéji álom*, az *Egmont* stb. nem megkülönböztetett felvétele a „zenés színpadi művek” sorába túlon túl kitérít a másutt egyébként pontosan és következetesen használt műfaji fogalmakat.

Jogos érdeklődéssel vettük kézbe a Színháztörténeti Könyvtár 8. kötetét, amellyel a Színházi Intézet Ady Endre emlékének adózott, születési centenáriumán. A várakozást fokozhatta, hogy a sorozat első ízben foglalkozott XX. századi témával, amikor közreadta a költő színpadra készült két írását, *A műhelyben* című egyfelvonásost (1902) és az 1914-es, *Urak fölperzselt várban* című töredékét. Mércét szabott, hogy az évforduló más kiadványai (Székely György tanulmánya a *Tegnapok és holnapok árján* c. kötetben vagy a Kriterion Téka-sorozatában megjelent *Nagyvárad színikritikák a Holnap évtizedében*) új adatokkal és szempontokkal vizsgálták Ady színpadi irányultságát és érdeklődését. A választás mellett szól, hogy a kritikai kiadás belátható időn belül aligha jut el a két mű közléséig, szövegeik pedig (kivált a töredéké) nehezen

hozzáférhetők. A helyzetből következő filológiai feladatoknak azonban a kötet gondozója, Bacsó Béla nem tett eleget. Már a kötet cím képzavart rejt: Ady *színpadképei*. Természetesen nem szcenikai vázlatokról vagy a színpadról közölt reflexiókról van szó, hanem műfaji megjelölésről: egyfelvonásost nevezte Ady rövid *színek*nek. Ebből máris kitetszik, hogy Bacsó nem nézte meg *A műhelyben* kéziratát, amely pedig fővárosi közgyűjteményben található: Petőfi Irodalmi Múzeum, kéziratár, A-an. 203. A műfaji alcímen kívül nyolc további szövegeltérést rögzíthetünk, van hiba a betétként használt versben is. Ady három pontja mindenütt egyszéri ponttá szelődött, az egybeírás-különírás vonatkozásában pedig nem emendálásról, hanem ötletszerű megoldásokról beszélhetünk. A probléma egyedi lenne csupán, erre a kiadványra korlátozódó, ha nem figyelhetnénk meg a legfiatalabb irodalomtörténész generációban egy határozott filológiai fókuszot, amely éppen a szöveg munkák kerülésében, a textusok pontatlan kezelésében nyilvánul meg, s publikációikban olyankor is esszéisztikus tetszetőségre törekcsenek, amikor a tárgyválasztás ennek ellene szegül. A széles látókörű, műveltségű Bacsó is Ady messianizmusáról értekezik *A műhelyben* kapcsán, mítsem törődve a költő vonatkozóan értelmezhető vallomásaival és „forradalom nélküli emberség”-t véli fölfedezni a drámatöredékben, az 1914-es Dózsa-kísérlésben! Noha jól látja és tudja, hogy a lírai-publikisztikai életmű (s tegyük hozzá harmadikként: a századelő konvenciórendszer) felől, elemezve kellene a színeképek helyét, esztétikai rangját meghatározni, aforisztikus tömörségű „örökigazságok” kimondására törekszik, amelyek olykor téves szövegolvasásból táplálkoznak. Az *Urak fölperzselt várban* mutatvány-jelenetének végén „káromkodva, hahotázva, ujjongva tódulnak be Ricsa és kaszásparasztjai” – semmi sem indokolja tehát (a részből a meg nem írt egésze következtetve) az eszmefuttatást a föl nem léptetett paraszti tömegekről, a hatalomra koncentrálásról, a forradalmi világ indirekt megteremtéséről, amelyek mögött Ady világnézeti kérdőjelei álltak volna (17.).

Kerényi Ferenc

Rákos B. Raymund két könyve Kelemen Didákról. *Ugye, atyafiak? ! Isten szolgája.* P. Kelemen Didák élete. Róma, 1975. 855 l. – P. Kelemen Didák levelei. 1714–1743. Sajtó alá rendezte: Rákos B. Raymund. Róma, 1978. 371 l.

A töröktől visszahódított területeket legfőképpen a ferencrendiek kezdték pasztorálni. Dél felől két tartományuk is küldött szerzeteseket. A bosnyák rendtartomány a XVIII. században a Duna mentén fölfelé egészen Budáig tizenkét zárdát alapított. A Szent Lászlórol elnevezett provincia Zalában, Somogyban és Baranyában szervezett kolostorokat. Ugyanekkor északnyugati irányból is jöttek a ferencsek az úgynevezett mariánus – Máriáról elnevezett – provinciából. A rendtagok közül a paphiány miatt soknak kellett plébániai munkát is vállalnia, de ilyen esetben is több hetet kellett a kihelyezett szerzeteseknek a kolostorban tölteniök, s mint a plébániák vezetői vagy beosztott káplánjai, továbbra is tartották az úgynevezett szegénységi fogadalmat, azaz pénzüket maguk nem kezelhették, jövedelmük nagyobbik részét pedig kolostorainak kellett átadniuk.

A ferencseknek az az ága, melynek Kelemen Didák is tagja volt, az úgynevezett minoriták közvetlenül a török veszélye elmúta után tíz zárdát alapítottak. A rend tagjait általában az egyszerűség, közvetlenség jellemezte és jellemzi ma is. Népszerűséget elsősorban a szegényebbek között szereztek maguknak. Ebben a korszakban azonban majdnem minden társadalmi osztály érdeklődése feléjük fordult, hiszen mozgékonyabbak voltak, mint a többi rend tagjai, s hamarabb fölhalálták magukat az új helyzetben, mely elsősorban azt követelte meg a papságtól, hogy minél többet járják a lassan benépesülő országrészeket, s prédikációikkal erősítsék a még mindig csüggedt telepéseket. A templomok egy része elpusztult. Iskolák alig voltak. Megnőtt tehát az élőszo, a szentbeszéd szerepe. Az egyháztörténet följegyzett néhány kiemelkedő szónokot, s mellettük egész sor jelentékeny prédikátor működött. Legtöbben nem adták ki beszédeiket nyomtatásban, fennmaradt azonban például Náray György kézíratos beszédeggyűjteménye, mely a falusi hívek körében szerzett számára népszerűséget.

A XVIII. század előtti magyar nyelvű prédikációs gyűjtemények egyik érdekes darabja Landovics Istváné, aki kötetének előszavában is megírja: barátainak tanácsát, hogy latinul jelentesse meg beszédeit, nem fogadta meg, aki érteni

akarja őket, majd megtanul magyarul, „... kinek kedves a haza, kedvelje nyelvét is”. Illyés András püspök *Megrövidített ige'* című kétkötetes gyűjteménye azzal a céllal jelent meg a XVII. század végén, hogy beszédeik elkészítésében segítse a falusi plébánosokat. A XVIII. században aztán megsűrűsödnek a magyar nyelvű prédikációs kiadványok. Szerzőik kimondva-kimondatlanul Pázmányt tartották mintájuknak, beszédek tömörsége, képek láttató ereje természetesen messze az övéi mögött marad. A minorita Kelemen Didák (1683–1744) mindenesetre a jobbak közül való. Élete, prédikációs működése s maga a jelenség mindenképp megérdemli, hogy nem kerüljön feledésbe, s már csak ezért is elismerés illel Rákos B. Raymundot, aki két izgalmas útikönyv és több imakönyv megjelentetése után minden energiájával az életmű feltámasztásán fáradozik.

Az *Ugye, atyafiak? !* részletes, gazdagon dokumentált pályakép. A szerző érzéletes képet rajzol hősről, felhasználva elődeinek munkáját is. (Kelemen Didákról Csák Alajos Cirjék írt könyvet, s halálának kétszáz éves évfordulóján emlékfüzetet adott ki róla a miskolci ferences rendház.) Könyve első fejezetében Kelemen Didák családjáról, erdélyi környezetéről ír. A Bécs felszabadításának évében született Sámuel – mert a keresztségben ezt a nevet kapta – Kanta-Kézdivásárhelyen tanult a minoritáknál, s 1702-ben kezdte újoncúvét a szerzet akkoriban igen híres főházában, Eperjesen. A teológiát kivételes eredménnyel végezte: kétszeres képesítéssel. 1708-ban szentelték pappá. A tehetséges fiatal papra fölfigyelt Károlyi Sándor, és arra kérte, hogy Nagybányán teremtsen lelkipásztori központot, mert a kuruc-labanc háborúk nyomán teljesen kiürült és tönkrement az ottani szerzetes ház. Kelemen Didák itt kezdte hát működését, iszonyatos körülmények között: a városban éhínség és pestis dúlt. A fiatal szerzetes „Missionarius formában” járta a vidéket, gyónatott, keresztelt és temetett. Híre messze földre eljutott, még „csodatetteit” is följegyezték. (Egy ilyen „csodáját” ábrázolja a keresztelőszentpáli temetőkápolna fogadalmi oltárképe.)

1713-ban a rend főnöksége Egerbe helyezte házfőnöknek. Itt is nehéz szerep várta: a rombdólt mecset helyett új istentiszteleti helyet kellett építtetnie. útját gyalogszerrel tette meg, ami a bizonytalan viszonyok és a nagy távolság miatt nem is lehetett olyan egyszerű vállalkozás. Később is hatalmas távolságokat gyalogolt be: Eger csak központja volt életének, ám itteni tartózkod-

kodása során végigjárta a Tisza-vidékét. Tudvalevő, hogy ezen a tájon a Rákóczi-szabadságharc után hatalmas volt a pusztulás. Kelemen Didák írja leveleiben, hogy olyan községben is megfordult útjai során, ahol fél évszázada nem láttak papot. „Pápis-ták felesen vagynak” – jegyezte fel a minorita szerzetes, s igaza volt, hiszen 1710 körül a tiszai részeken alig-alig volt katolikus plébánia.

1715-ben újra Nagybányára helyezték, házfőnöki minőségben. Innen került a rendfőnöki székbe 1717-ben. Megválasztása után körlevelet intézett a rend tagjaihoz, amelyben a hajdani engedelmesség visszaállítását szorgalmazta, s arra kérte a minoritákat, minden erejüket és tehetségüket szenteljék a pasztoráció munkájának. Közben változatlan hevességgel folytak a török elleni felszabadító harcok. Egy ideig Kelemen Didák is az ország déli részén volt: onnan küldögette nagyszerű beszámoló leveleit Károlyi Sándor grófnak. Kilenc beszámolója, melyet a harcok állásáról, a hadiszerezse alakulásáról küldött – s amelyek a Rákos B. Raymund által kiadott levelezés-kötetben is szerepelnek –, a törénészek számára is értékes kútfők.

A török háborúk idején, de kivált a háború befejezése után rendkívül mérteket öltött a pestis-járvány. A védekezés módja egyszerű volt: a fertőzött vidékeket egyszerűen körülzárták, s aki ki akart jutni onnan, rálöttek. Kelemen Didák valóban hőiesen próbált segíteni a szenvedőkön, gyakran hosszú utakat tett meg, és soha nem riadt vissza a súlyos betegetől. Károlyinak beszámolókat küldött a járványsújtotta vidékekről, s a gróf az ő tudósításai nyomán igyekezett eljuttatni a falvakba a legszükségesebb segítséget. Kelemen Didákot ekkor már „szent emberként” tisztelte a vidék népe.

Első nyomtatott beszéde, melyet Koháry Judit fölött mondott, 1718-ban jelent meg. Már ez a szónoklata is érdekes abban a vonatkozásban, hogy tudatosan törekedett benne a magyaros fordulatok minél gyakoribb alkalmazására, még a közhasznú latin kifejezéseknek is kereste a magyar megfelelőit.

Alighanem 1718-tól kezdett rendszeresen prédikálni, ekkortól gyűjtötte azokat a beszédeit, melyeket 1729-ben adott ki *Búza fejek* címmel. A kor beszédstílusát egyfajta kedélyesség, „tereferelés” jellemezte. A pálos Csuzy Zsigmond, aki Kelemen Didákkal egyidőben működött, ilyen címekekkel adta ki prédikációs köteteit: *Zengedező sípszó* (1723), *Evangéliomi trombita* (1724), *Kosárba rakott aprólékos morzsák* (1725). Abraham a Santa Clara nyomán a szónokok

példázatok sokaságával éltek, gyakran idézték a szentírási szövegeket, legszívesebben a példabeszédeket, s hallgatóik megnyerése érdekében gyakran szőttek előadásukba szójátékokat. A *Búza fejek* írója sem ment ettől a gyakorlattól. Kötetét – melyhez ajánlást is írt – az egyházi év eseményeinek sorrendjében állította össze, azaz Advent első vasárnapjára írt beszédével kezdte, s Húsvét vasárnapjával végezte. Beszédei közül kiemelkedik a nagypénteki, melynek egy részletét azért érdemes idéznünk, hogy megismerjük belőle a kor szónoki stílusának jellemző jegeit s azt az érdekes latin–magyar „keverékenyvelvet”, mely a hallgatók számára bizonyára érthető volt: A beszéd az Olajfák-hegyének leírásával indul, hol „Krisztus szent testéből nagy öreg csepp vérek serkedezének; úgyhogy guttae sanguinis decurrentis ugyan alá folytának és olly bőséggel folytanak, hogy ruhái bé nem ihatták mindenestül a vért, hanem decurrentis a szomorú Jézusnak orcáján, melyén, lábain nagy bővön lecsorgott és a földet megázattá”. Ezek a beszédek – ahogy Hermann Egyed írja kitűnő *Egyháztörténetében* – valóban „kedvességükkel” hatnak leginkább, s azzal, hogy majdnem mindig a szeretet gondolatát állítják a középpontba. (Érzésünk szerint Rákos B. Raymund könyve sokat nyert volna, ha a *Búza fejek* méltatásakor nem támaszkodott volna kizárólag a kötetről megjelent korábbi írásokra, beszámolókra, hanem alaposabban elhelyezi keletkezésének korába; így jobban kivilágított volna, hol érintkezik Kelemen Didák a kor prédikációs törekvéseivel, s mennyire felülmúlja a többi ferences prédikátort, például Bossányi Jánost.)

1729-ben Kelemen Didák Miskolcon lett házfőnök. Működése emlékét őrzi az 1734-ben elkészült úgynevezett Nagyboldogasszony temploma mellett levő minorita rendház és iskola. Sokszor, még a pozsonyi diétán résztvevők előtt is hangsúlyozta, milyen nagy a szerepe a népoktatás fejlesztésének. „Sok a lélek, aki legletetést várna.” – mondogatta.

Templom építések, templombelsőek megújítása, ismét katolikusá lett települések, községek, falvak jelzik Kelemen Didák életútját. Egyéniségéről is számos följegyzésünk maradt; ha a legendás és a túlzó elemeket lehántjuk rólok, mélyen emberi, alázatos figura jelenik meg előttünk, aki valóban méltó követője volt rendje alapítójának, Assisi szentjének. Nem véletlen, hogy halála után szentség hírébe került, s Batthyány Ignác erdélyi püspök szorgalmazta boldoggá avatását. 1942-ben, a ferences rend-

akkori főnöke újra kérte a közben elakadt per folytatását, s ennek reményében a ferencesek újra ébresztették emlékezetét. A boldoggá avatás ügyének a Kelemen Didák Füzetek és a szentképek mellett bizonyára nagyobb hasznára volt egy Rómában megjelent írás, Monay Ferenc apostoli magyar gyóntató *Kelemen Didák, a Felső-Tiszavidék apostola* című füzet a „Katolikus Szemle kiskönyvtára” sorozatban. Az ő munkáját folytatja két könyvében Rákos Raymund. Ezekben a magyar irodalomtörténetírásnak is fontos fogódzókát adott. Kétségtelen, hogy kivált az életrajz szerkezete meglehetősen laza, az előadást, az adatok felsorakoztatását megszakítják a szerző kommentárjai, személyes megjegyzései, ne feledjük azonban, hogy Rákos B. Raymund nem irodalomtudományi szakmunkát írt elsősorban, hanem a majdani – rendje által szorgalmazott és remélt – boldoggá avatás adatfeltáró előkészítésére vállalkozott. A kor iránt érdeklődő olvasónak függetlenítenie kell magát ettől a szemponttól. Ha így olvassa a könyvet, a XVII. század végének és a XVIII. század elejének sok ismeretlen, érdekes adaléka tárul föl előtte, melyeket a szerző valóban példamutató gondnal és szeretettel bányászott elő.

Még egy fontos mozzanatra irányítja figyelmünket Rákos Raymund két könyve és Kelemen Didák működése. Közhely azt emlegetni, hogy a piarista vagy a bencés iskolák mily nagy hatást tettek a magyar művelődés történetére. Felmérhetetlenül nagy azonban a ferencesek hatása is. Ez nem az iskolákon át sugárzott a magyar szellemi életbe, hanem a mindennapokban. A ferencesek a legmozgékonyabbak, mindenhová utat találnak – mint jelen esetben Kelemen Didák a legmagasabb főúri körökbe –, s ilyesformán közvetve ugyan, de erős befolyást gyakorolhattak a magyar szellemi életre. E hatás története még megiratlan. A Kelemen Didák életével, működésével foglalkozó két könyv mindenesetre jelentős adalékokat adhat majdani írójának.

Rónay László

Tarnóc Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Bp. 1978. Gondolat K. 267 l.

Tarnóc Márton könyve az erdélyi kultúrhistoria legizgalmasabb szakaszáról szól. Átvitt értelemben azonban többet ad: élesen exponált kép történelmünk első valódi értelmiségéről.

Óriási és nagyon alázatos munkával létrehozott alkotás. A hatalmas teljesítmény alig-

hanem első pillantásra nyilvánvaló. Bizonyos, hogy nem igen olvashatni népszerűsítő könyvet, amiben a források és a felhasznált irodalom jegyzéke az egész szöveg tizedrésznél is több. Az alaposabb utánanézés pedig kideríti: nincsen egyetlen kimaradt tétel sem. Tarnóc Márton Erdély magyar művelődéstörténetéről minden hozzáférhető adalékot összeszedett.

Ilyen nagy tudományos alapvetés mellett tulajdonképpen meglepő, hogy Tarnóc elérte sok tudós-népszerűsítő áhított célját: kellemes olvasmányt nyújt. Azt hiszem, igen nagy tudásanyagát sikerült a szűk szakmai érdeklődésen kívül emelni. Ahogy az ember a könyvet forgatja, olyan érzése támad, a szerző lehetne akár szépirodalom is. Hogyan jutnának különben eszébe olyan lelemények, mint – például – Geleji Katona István százaz munkáit „morózus, kemény arc” vonásaihoz hasonlítani? Vagy hogyan tudná olyan finom együttérzéssel boncolgatni Szalárdi János alkotói rejtélyeit, ahogyan teszi? A fejedelmi levéltáros körül – úgy tűnik – Tarnócnak külön könyvre elég mondanivalója gyűlt össze. Az itt megismert töredék kíváncsiságot kelt az egész iránt.

Az alázat e munkában nem az ábrázolt alakoknak szól, hanem magával a feladattal szemben nyilvánvaló. Mert akármilyen legyen is a látás, a valóság az, hogy minden kutató meglepni szeret. Soha nem hallott állításokat előbányászni az anyagból. Tarnóc viszont éppen az ellenkezőjére vállalkozott. Fogta a magyar történelem egyik legtöbbször emlegetett közhelyét, mi szerint Bethlen Gábor és a két Rákóczi György kora virágzó művelődéstörténeti időszak Erdélyben. És leírta ennek az állításnak az adatait. Vállalkozásában az a meglepő, hogy eddig másnak nem jutott az eszébe. Állandóan csak beszéltünk erről a bizonyos virágzásról, az ezer felé szóródott adatok összegyűjtésére azonban nem történt kísérlet. Tarnóc Mártonnak igen nagyok az érdemei.

A könyv irodalom-centrikussága mégis kétségtelenül szembeszökő. E tényt lehetne akár kritikai észrevételként is szóvátenni. Nem lenne azonban igazságos. Az értelmiségi tevékenység előtérbe állítása ugyanis leszűkíti ugyan a művelődéstörténet fogalmát, de az arányok megválasztása nem Tarnócon múlott. Azért írt elsősorban irodalomtörténetet, mert az összegyűjthető összes művelődéstörténeti adalékból sem kerekedik ki több egy bevezetőfejjezet anyagánál. Meg aztán a tárgyalt korszak jellegéhez illik is az értelmiség szerepének túlméretezettnek tűnő ábrázolása. Kevés időszakban kaptak ugyanis a könyv

emberei nagyobb hatáskört, mint Bethlen és a két Rákóczi fejedelem uralma alatt.

Mégis: ahogy most Tarnóc működésük leírását összefoglalja, szorongató hangulatot ébreszt. Megsajnáljuk őket, mert először tapasztalták nálunk, mit jelent osztályokra bomlott társadalomban értelmiségnek lenni. Ők ugyanis az ősapák. A magyar értelmiség első tisztán szellemi munkából élő nemzedéke. Az első kiszolgáltatottak.

A fejedelmi művelődéspolitikai teremtette a rétegüket azáltal, hogy a tanulás útjára igyekezett terelni a jobbágyság feltörekvő szándékait. Birtok helyett az iskolázás lehetőségét kapták. Minden egyéb megélhetési módtól menten, eredeti társadalmi közegükből kiszakadtan, de a máshová tartozás érzése nélkül így lettek szinte személy szerint lekötözöttjei Bethlenéknek.

Hatalom és értelmiség viszonyában az egyoldalúság ekkor derül ki nálunk először egyértelműen. Az uralkodóknak szükségük van az értelmiségiekre. Ha megkapják tőlük azt, amit várnak, mindenben segítik is őket. A szellem emberei viszont kénytelenek szolgálni, mert nincs más választásuk. A jobban szolgálók – természetesen – előbbre kerülnek.

Tarnóc Márton könyve azt is megmutatja, hogy ez a mechanizmus milyen könyörtelenül működik. Azokat dobja fel, akik a hatalom közelében vannak: a közvetlen bennfentesek emlékét és véleményét ismerjük ma is. Sokan éltek pedig jelentéktelen falvakban; hollandiai, mongol, vagy német egyetemek látogatása után vállalták a személyes helytállást kis gyülekezetekben. A művelődés igénye általuk élt a műveltség központjain túl. A nevüket mégsem ismeri senki.

Végül – a munkának járó elismerés után – egy határozott kritikai megjegyzés elkerülhetetlen. Bethlen Gábor és a két Rákóczi György Erdélye különböző anyanyelvű népek közös hazája volt. Ha egy könyv a magyarok tevékenységére szorítkozik, úgy ezt a címnek jeleznie kell.

Péter Katalin

Ormós Zsigmond: Szabadelmű levelek vagy democrat lapdacsok aristocrat görcs ellen. Függelék: George Cantacuzino levelei Ormós Zsigmondhoz. Közzéteszi, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta Benkő Samu. Bukarest, 1976. Kriterion K. 259 l. (Téka)

Ormós Zsigmond, akinek az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlésről írt 29 levelét Benkő közreadja, a század negyedik tizedében felnőtté ért reform-nemzedék ismert alakja.

A gunyoros-játékos című „szabadelmű levelek” írója 1813-ban született az Arad-megyei Pécskán. Első politikai iskoláját a pozsonyi diétán Kőlcsey Ferenc oldalán, az ő szellemi irányításával járta Lovassy Lászlóval, Szemere Bertalannal, Kazinczy Gáborral, Pulszky Ferencsel és a sok éven át hűséges barátát, Vukovics Sebővel együtt. Ormós a Társalkodási Egylet egyik szervezője volt. Pozsonyból hazatérve kivette részét a liberális reformellenzék megyei küzdelmeiben. A szabadságharc idején Arad megye követe. A forradalom bukása után elítélték, 1850-ben amnesztiát kapott. Lakhelyét azonban nem hagyhatta el, ezért tiltakozásul elhagyta az országot. Több éves nyugat-európai tartózkodása alatt elsősorban műtörténeti, képzőművészeti tanulmányokat folytatott, bejárta Ausztria, Németország és Olaszország múzeumait. Hazaérkezése után 1860-ban a megye főjegyzőjévé, később alispánjává választották. 1875-től Temesvár főispánja. Sokat tett a város művelődési, művészeti intézményeiért. 1794-ben, 81 éves korában halt meg.

Ormós Zsigmond „barátjának” írt, valójában fikatív levelei a XIX. század második évtizedében született nemzedék szellemi és világnézeti formálódásába engednek betekintést. Amikor Ormós kedves íróit emlegeti, Rousseaut-t, Schillert, Hugot, Börnét, Heinét, a hazaiak közül pedig Bölöni Farkas Sándort vagy éppen Wesselényit, tudjuk, hogy együtt olvasták a pozsonyi kortársakkal és barátokkal, együtt rajongtak értük. Ormós levelei újabb adatokkal bővítik és árnyalják eddigi ismereteinket az Egylet megalakulásáról, az ifjúság felkészüléséről és hangulatáról, Pulszky Ferenc szerepéről, kiegészítve és módosítva Pulszky emlékiratit, Kászonyi Dániel és mások beszámolóit. Levelei színes és változatos képet rajzolnak a korabeli Pozsony mindennapjairól, a bürgerek és a diéta résztvevőinek egyszer rejtett, másszor azonban nyílt ellentéteiről, amelyek a két életforma és világnézet összeütkezéséből adódtak. Hasznos az események krónikája, megkapó az országgyűlés hőseinek jellemzése, életszerű a jurátusok, az írnokok munkájának és szórakozásának ábrázolása. Az itt-ott tudálékoskodó bölcselkedéseket, egy ifjú ember mindenre való rácsodálkozásának kedves naivságát felelteti a levelek friss hangja, pajkos humora és szelíd derűje.

A kötet függelékét Ormós misszilis levelei alkotják, amelyeket 1839 és 1840 nyarán küldött barátjának, George Cantacuzinonak, a gazdag havasalföldi román család fiának. A kettejük közötti barátság szép dokumentumai a két ifjú

érdeklődési területének közös vonásairól, irodalmi ízlésük egyezéséről adnak számot, de az élethez, a korhoz kevésbé kapcsolódnak. Míg a fiktív levelekből sugárzik az író egyénisége, érezhető bennük az élet lüktetése, addig a misszilis levelek inkább némi közönségre tekintő irodalmiaszkodó beszélgetések, amelyekből éppen a barátságának a korban divatos megvallása, érzelmi intenzitása hiányzik, így azután éppen a fiktív levelek kerülnek közelebb az olvasóhoz.

Benkő Samu érdeme több, mint a mégoly tartalmas előszó megírása, amelyben a szerző tömören foglalja össze tudnivalóinkat a Bánság bonyolult nemzetiségi viszonyairól, Ormós személyéről, és több mint a szöveg mintaszereű gondozása, a kitűnő jegyzetek készítése. Benkő Samu legnagyobb érdeme, hogy kitaró és állandó levéltári búvárkodása eredményeként kézbe kaphattuk ezt a kor- és művelődéstörténeti szempontból is jelentős, mindezeideig ismeretlen művet. A kézirat létezéséről tudunk, de hollétéről nem annál kevésbé, miután Ormós maga is úgy hitte, hogy „szabadalmú levelei” az 1850-es évek házkutatásai során elvesztek. Benkő Samu a Temesvári Állami Levéltárban megtalálta Ormós Zsigmond hagyatékának átkutatása közben a leveleket, hiteltérdeklően kimutatta eredetiségüket és Ormós Zsigmond szerzőségét, aki névtelenül alkotta meg a magyar történelem nevezetes országyűlésének mindennapjairól képet adó beszámolóját.

T. Erdélyi Ilona

Lackó Mihály: Széchenyi és Kossuth vitája. Bp. 1977. Gondolat K. 308 l. (Magyar História)

Ifjú történésznek méltó erőpróba: írni a XIX. század magyar történelmének egyik legizgalmasabb, máig sem megnyugtatóan feldolgozott és értékelt, „legvitatottabb” vitájáról. Ugyanis Széchenyi és Kossuth hírlapi cikkekben, röpiratokban lezajlott csatájában összegződnek mindazok a kérdések, amelyek az 1830-as, 1840-es évek, a reformkor gondolkodóit, költőit, politikusait és „közembereit” foglalkoztatták. De nemcsak őket. A bukott szabadságharc után már megkezdődött Széchenyi vagy Kossuth útjának méltatása és elvetése, színművekben és akadémikus dolgozatokban, szövegkiadásokban és versekben ott a Lackó által is fölített kérdés: „melyiküknek volt igaza?”. S ahogy Lackó sem elsősorban erre válaszol, Szeffkú Gyula tanulmányai, Herczeg Ferenc színműve (és Karinyth

paródiája), hogy e könyvvel ellenkező előjelű példákat említsünk, sem csak erre válaszoltak. Így hát sokszorosan is üdvözlendő a tény, hogy ifjú történész, friss szempontokkal, elfogulatlan tetsző látásmóddal vágott neki a témának. Feladatát megnehezítette, hogy széles olvasóközönséghez kellett szólania (a könyv példányszáma megközelíti a 30 000-et!), nem szűkebb szakmai körhöz, amely jórészt ismeri a vita anyagát és körülményeit, és inkább a vita értelmezésére lenne kíváncsi. Ezért indokolható a kötet kissé aránytalan szerkesztése: „A vita előtt” című rész a 11–153. oldalak között található, tehát 142 lapnyi terjedelmű. A törzanyag a 157–290. lapokat foglalja el, tehát kevesebb az előzményeknél, mindössze 133 lap, az „Epilógus” a 293–299. lapokon van. Igaz, az előzményeket úgy tárgyalja Lackó, hogy minduntalan a vitára tekint, tehát a vitához vezető csatornákat, ösvényeket, utakat járja végig képzeletbeli olvasójával, kit hol teljesen tudatlannak vél a reformkor dolgában, hol igen műveltnek. Részletesen ismerteti például a *Hitelt* és annak hatását, ugyanakkor „A vita” című rész gerincét jelentő „fiktív napló”-ban leírja azt, hogy a színházban Scott Emmát látták Rómeóként. Vajon a könyv 30 000 olvasója közül hány tudja, hogy Bellini: I Capulati ed i Montecchi c. operájában Rómeo „nadrágszerep”? Elismerjük a szerző törekvését, hogy olvasmányos könyvet adjon az olvasó kezébe. De úgy érezzük, hogy e törekvése közben valahol elveszett a szigorú tárgyyszerűség, a céltudatos előadás, a vita szabatos és áttekinthető ismertetése. Hiszen szó van ebben a könyvben Berlioz pesti koncertjéről és annak hatásáról, Viex-temp koncertjének botrányba fulladásáról, S échenyi István byronizmusáról, Kossuth útkereséséről, csakhogy a vitához vezető utat jórészt az olvasónak kell fölépítenie, mert a szerző hagyja magát elragadtatni ötleteitől, hajszoja az „érdekességek”-et. S ezért nem tartom helyesnek, hogy Lackó Bártfay (és nem mint ahogy ő írja: Bártfai!) Lászlónak csak részben kiadott naplója nyomán maga is „elemző” naplót konstruál, amelyben megtalálhatjuk a tulajdonképpeni hírlapi vita ismertetését, s így az olvasónak kell rekonstruálnia magát a vitát is. Emellett ez a napló lényegében ellentétes a Bártfayéval. Lackó az 1841. június 29-i napra ezt jegyzi föl: „... kezeim közt a Kelet nép e. Nem könnyű olvasmány. Ott vagyok benne...” stb. A Bártfay-naplóban: „Délig olvastam 's el is végeztem a Kelet népét. Az remek; bár foganatos legyen Kossuthra nézve”. Ugyanakkor azonban később Lackó–Bártfay-

napló azt állítja, hogy nem áll Széchenyi mellett a vitában. Egy író akkor él művében a fiktív napló formájával, ha önmaga és olvasója közé be akar iktatni valakit, akivel leírhatja azt, amit nem óhajt közvetlenül, nyíltan közölni. Történettudományi szakmunkákban ez a fajta megoldás nem célszerű, hiszen éppen az érdekel bennünket, amit a fiktív napló csak sejtet: a történezs egyenes és félre nem érthető állásfoglalása, nem pedig a kikövetkeztetett. A fiktív napló írója inkább Kossuth felé hajlik. De a fiktív napló (mely nemcsak az idézett helyen, hanem számos más ponton is) tulajdonképpen ellentéte, parafrázisa a Bártfayának, nem tükrözi egészen pontosan Lackó állásfoglalását. Hol találhatjuk hát az övét? Abban a tételben, hogy a vita két nagyszabású politikus csalódásával végződött, elszigetelődésével, majd találkozásával 1848 forradalom útján létrejött kormányában?

A „műfaj”-választás következményeképpen lényeges kérdésekről, pl. a nemzetiségi kérdéstről alig esik szó. Olyan mozzanatok kerültek el Lackó figyelmét, mint Kossuth tevékenysége a protestáns egyházak szerencsétlen uniója ügyében; a szlovák evangélikus lelkészek útja Bécsbe stb. Ahogy az efféle sommás megállapítás sem tájékoztat: „az északi mozgalmakban sem egyszerű szlovák érzések mutatkoztak meg: sokkal inkább szláv öntudatot tápláltak”. Kik? Štúrők? Akik az önálló, a csehektől független szlovák irodalmi nyelvért folytatott küzdelmekben tulajdonképpen szembefordultak bizonyos cseh törekvésekkel? Vagy Ján Kollár szláv irodalmi kölcsönösségére gondol? A pánszlávizmusról sokféle elképzelés élt a reformkorban és azután. Ezeket is szabatosan kell leírni s azután szembesíteni az adatokkal. Semmiesetre sem szabad Kramarcsik Károly vagy Pulszky Ferenc reformkori vitáitait visszahangozni, különösképpen nem Beniczky Lajos emlékiratát.

Lackó jól, helyenként szépen, ötletesen fogalmaz. Gyakran elragadja azonban a „szépirás” heve, és a „szépirásból” pontatlanság lesz. Néhány példa. 24. lap: „csak 1837 óta létezett magyar Nemzeti Színház”. Nem létezett, 1837-ben a pesti Magyar Színházat nyitották meg. 51. lap: Beethoven „maga mögött egy Napóleonnak, a legyőzöttek ajánlott, majd visszavont régi szimfóniával”. A III. szimfóniát éppen nem a legyőzött Napóleonnak ajánlotta, hanem annak, akinek seregei a „kor lelke”, a szabadság zászlóit emelték magasra, s a császárkoronázásakor „vonta vissza” az ajánlást. 76. lap: Széchenyi olvasta „Rousseaut, Schillert, Goethét, Byront, Alfierit: kortársait, vagy nagy század eleji

élményeinek tanúit”. A szépelgő fogalmazás rovására írjuk az adathibát, hogy a megnevezettek közül legfeljebb Goethe és Byron mondható – ő is csak részben – Széchenyi „kortársai”-nak, Rousseau 1778-ban, Alfieri 1803-ban, Schiller 1805-ben már halott. Erdélyi Jánost sem kellene többször is „irodalmár”-ként emlegetni. Az olyan – ismételjük, szellemes, de több vonatkozásban is pontatlan – állítás, mely legfeljebb bőven kifejtve érthető a nagyközönség előtt: „ahhoz, hogy e nemzet valóban érezze közösségét és erejét, sorozatos tévedésekre van szükség”, inkább megteveszt, mint eligazít. Márpedig ennek a sorozatnak és így ennek a könyvnek is eligazítani kellett volna, nem pedig a szakembert ötletekkel elkápráztatni.

Fried István

Kozma Dezső: *Petőfi öröksége*. Bukarest, 1976. Kriterion K. 178 l.

Az előszó és az abból címlapra emelt idézet is kettős feladat súlyát sejteti: Kozma Dezső Petőfit idézi, de Ő is, mint elődei annyiszor, önmagát, a romániai magyar irodalom tükrét keresi a Petőfi életmű értelmezésében. A kötet két, egymástól többé-kevésbé független tanulmánya módszereiben, céljában is különböző, de egymást sajátosan kiegészítő írás.

Az első tanulmány, a *Petőfi-kutatók a századvégi Kolozsváron* elemzőbb, elméleti igényességgel íródott. A kolozsvári iskola – a magyarországi Petőfi-irodalom nagy alakjával, Gyulaival szembenállva, olykor Őt félre is ertve – új, tágabb horizontot nyitott Petőfi megértéséhez, s ezt a provincializmussal perlekedő világirodalmi szemléletet állítja Kozma gondolatmenetének középpontjába. Meltzl és kortársai, tanítványai a nemzetinek és csak nemzetinek kikiáltott Petőfi-életmű világirodalmi gyökereit keresik, a népköltő arcképét az európai szintű gondolkodó, a filozófus vonásaival gazdagítják, a zsánerképek költője mellé állítják a Felhők zsenijét.

Kozma Dezső tanulmánya érdekes és sok adattal új kép a századvég Petőfi-kutatásáról. A szerző azonban éppen a kép-önarckép kettős feladatának vállalásával kerül szinte megoldhatatlanul nehéz helyzetbe. Bemutatni egy hasonló eszmei alapon álló, céljaiban, módszereiben egymással többé-kevésbé rokon irodalomtörténezművet, ez korrekt filológiai munkát kívánó feladat, s Kozma Dezső kitűnően meg is oldja. Az irodalomtörténeti művek bemutatásával felvillan-tani a szerzők korának eszmei arculatát, ez már a

tükrözés kettőzését kívánja, s a tanulmány e feladat megoldásával inkább adósnunk marad. Villanásként megjelenik a tanulmányban a századvégi Kolozsvár – az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, később a Petőfi Múzeum életrehívásának bonyodalmaival, összecsapó és szövetséges Petőfi értelmezésekkel, a kép azonban töredékes marad, nem áll össze egységes egészé. Még inkább érezhető a kereteit feszítő vállalkozás felemás volta akkor, amikor az író az irodalomtörténet folyamatába állítva a mai Petőfi-kutatás eredményeinek mércéjén méri meg tanulmányának szereplőit. A Petőfi-kép változásának elemzésére a szerzőnek nincs módja, s így a múlt és a ma legfeljebb egy-egy felsorolásban kapcsolódik össze. A Felhők Meltzl-féle értelmezését például Kozma a mai Petőfi-kutatók egy-egy mondatban összefoglalt véleményével veti össze, a vélemények egyívűnek tűnnek, összecsengők, pedig jól tudjuk, a szerzők egymással és elődeikkel vitázva alakították Petőfi-képüket. (Itt jegyezzük meg azt is, hogy a kötet jegyzet-apparátusa nem könnyíti meg az olvasó önálló tájékozódását, mert gyakran hivatkozik a forrás megjelölése nélkül, az említett Felhők-értelmezésben négy idézett szerző közül csak az egyikük művének címét kapjuk meg pontosan.) S aligha fogadhatjuk el Fekete Sándor Petőfi életrajzából a Ferenczivel való módszeres vitát elutasító idézetet annak magyarázatára, hogy miért nem vállalkozhat Kozma Dezső a Ferenczi életrajz „értékelő számbavételére”, az ehelyett idézett kortársi kritika nem jelölheti meg az első Petőfi-életrajz helyét a tudománytörténetben.

A kötet másik tanulmánya – *Petőfi a romániai magyar irodalomban* –, a centenáriumtól a 15- éves évforduló ünneppsorozatáig több olyan történelmi fordulópontot talál, amelyen Petőfi örökségének vállalása a magyarság, a haladás iránti elkötelezettség próbája is volt. A „koszorúcsata” erdélyi ütközetei bontakoznak ki a tanulmány lapjain: a zajongó dilettánsok, a vásári hangoskodás zűrzavara mögül szólal meg azoknak a hangja, akik látják és idézik a költő igazi arcát. A történelem adta feladat az érték-mérő az évforduló után is, a két háború között: a háború után a Petőfi-értelmezők nem irodalomtörténetet, hanem történelmet, politikát írnak akkor, amikor a költőről vallanak. A költő és a kor kettős képéből ebben a tanulmányban a második az élesebb: ez a fél évszázad Petőfi nevével elsősorban önmagáról szól. De az is igaz, a Petőfiben tükröződő kép szélesebb, többet ölel fel, mint a romániai magyar irodalom ötven éve.

Kozma Dezső könyve a Romániában megjelent Petőfi-irodalomról szól, s így – a magyarországi és romániai magyar irodalom akár utalásszerű szétválasztása nélkül is – a Petőfiben felfedezett önarcképen bizony sokféle vonás keveredik. Hálások vagyunk viszont azért, hogy alig ismert nevek ragadnak meg az emlékezetünkben a tanulmány elolvasása után, s nehezen hozzáférhető újságokból, ritka gyűjteményekből kapunk igazi élményt adó részleteket, mint pl. Sipos Domokos írása Petőfiről, vagy az Erdélyi Magyar Szó felhívása 1939-ben a Petőfi-évforduló megünneplésére.

A kötet függeléke – Mészáros József bibliográfiai válogatása – rendkívül hasznos áttekintést ad a romániai könyvkiadásban és magyar nyelvű sajtóban megjelent, Petőfivel foglalkozó írásokról.

Kovács Magda

Flórián László–Vajda János: Reinitz Béla. Zene-műkiadó, Bp. 1978. 419 l.

Halála után 35 évvel, születése centenáriumán kézhez kaptuk Reinitz Béláról azt a könyvet, amelyet a kor kutatói már régóta vártak. Életrajz, pályakép (ez a közben elhunyt Flórián László munkája), valamint Reinitz válogatott zenekritikái (Vajda János válogatása), sőt: válogatott írások Reinitz Béláról – mindezt együtt találja az olvasó ebben a könyvben. Kiegészíti ezt és a könyvet még használhatóbbá teszi Vajda János tömör fejezete *Reinitz Béla, a zeneszerző* címmel és ugyancsak Vajdától: Reinitz zeneműveinek jegyzéke.

A forradalmi nemzedék muzsikusaként él a köztudatban Reinitz Béla. Teljes joggal, hisz egész pályája összefonódott a magyar szocialista mozgalommal: a Népszava zenekritikusa volt s ott elévülhetetlen érdemeket szerzett Bartók és Kodály zsenije korai felismerésével. Csáth Géza korabeli Nyugatban megjelent írásai mellett bizonyára Reinitz kritikáit kell Bartók és Kodály korabeli visszhangja legfontosabb dokumentumai-ként számontartani. Így természetes volt, hogy a forradalmas időkben, 18–19-ben őt bízták meg a zenei ügyek kormány szintű intézésével. Reinitznek persze volt kvalitás-érzéke – s tudta, hogy kiket kell zenei tanácsadóként maga mellé vennie: Bartók, Kodály, Dohnányi neve fémjelzi a 18–19-es idők magyar zenei életét. Dohnányi, a Zene Akadémia igazgatója, Kodály ugyanitt aligazgató, Bartók az Operaház kiszemelt igazgatója. Flórián–Vajda könyvükben gazdagon

dokumentálják mondanivalójukat végig beszél-
tetik a dokumentumokat. Amikor 19-után bő-
rönbe csukják, Bartók neki dedikálja *Öt Ady-dal*
(op. 16.)-át. Kodály a felszabadulás utáni első
Reinitz-kiadáshoz ír szép előszót.

Ady muzsikusa: ez a másik epiteton ami a
legtöbb embernek Reinitzot asszociálja. Flórián
László pályaképében méltó fejezetet szentel
ennek a témának: Ady barátja és dalmoka. Volta-
képpen mindent együtt találunk itt, ami a kérdé-
sről elmondható. Megszólalnak a kortársak
(Krúdy, Bölöni, Hatvany és mások). A barátság
vége; a Beretvás-ügy. Ez az Ady-Reinitz barátsá-
got tárgyaló rész utolsó alfejezete. Mint a kor-
szakban járatosak előtt ismert, Ady nem Reinitz
Ady dalaival mutatkozott be a főváros közön-
ségének. Beretvás Hugó zeneszerző vállalta az
1909. november 27-i Royal-est költségeit.
Reinitz-ot roppant érzékenyen érintette ez a
mellőzés. A kortársak úgy tudták, hogy meg-
szakadt a költő és muzsikusa barátsága. Azóta
kerültek elő anzikszkártyák Reinitz aláírásával,
jelezve, hogy ez a szakítás mégsem volt annyira
végleges.

Az ItK 1977. évi 1. számában jelent meg
Gáspár Miklós-Scheiber Sándor: *Ady Endre
1909-es budapesti előadójestje – Ady levelei Beret-
vás Hugóhoz* – című publikációja. Csak sajnál-
hatjuk, hogy ez az igen gazdag anyagú könyv már
nem használhatta ezt a fontos publikációt
(1975-ben zárult az anyaggyűjtés). Kiderül
ugyanis, hogy Ady összehozta Reinitzot Beret-
vás-sal (ItK 1977. 96.). Tehát az adott szituáció-
ban maximális korrektséggel járt el.

Ezt a tartalmas könyvet zene- és irodalom-
történészek egyformán nagy haszonnal forgat-
hatják.

Varga József

A. Károly Berczeli: *Figlio del Sole*. Poesie scelte da
cura di Carla Corradi. Parma, 1978. 152 l.
(Quaderni Italo–Ungheresi n. 5.)

A jelenkori olasz–magyar irodalmi kap-
csolatok történetében mindig jelentős esemény a
„Quaderni” egy-egy számának megjelenése. Az
első füzet Berczeli itáliai útinaplóját (*Sotto il
cielo azzurro – Kék ég alatt*. Parma 1970.) tartal-
mazza Guglielmo Capacchi fordításában. Berczeli
kedvező olaszországi fogadtatását mindennél
jobban bizonyítja az a tény, hogy nyolc év után
ismét az ő műve került kiadásra, a sorozat ötödik
tagjaként. Capacchi ezúttal rövid ismertetőt írt
Berczeli verseskötetéhez, s ebben vázolja a

„Figlio del Sole” célját: szeretné megismertetni
az olasz közönséggel Berczelit, a költőt. Carla
Corradi átgondolt válogatása feltétlenül megfelel
ennek a szándéknak: a költői életművet magas
esztétikai szinten reprezentáló versek alapján az
olasz olvasó – ragyogó fordításban – hiteles
képet alkothat Berczeli költészetéről.

Az eligazodás megkönnyíti Carla Corradi ki-
tűnő bevezető tanulmánya is, amelyben Berczeli
dráma- és prózaírói, fordítói és költői tevékeny-
ségét ismerteti, a szegedi évektől egészen nap-
jainkig. A két világháború között Berczeli számos
verseskötetet publikált, több színpadi művét
játszotta a szegedi színház, a „Nyugat” értő
tanulmányokat közölt róla (Kardos László,
Weöres Sándor), s egy misztériumjátéka (*Uram
irgalmazz! – Pietà, Signore!*) 1939-ben olaszul is
megjelent Rómában. A 70-es években Berczeli
művei ismét egyre szélesebb közönséget hódíta-
nak meg Olaszországban is, ámbar a szerzőt, írja
Carla Corradi, itt is, ott is „még fel kell fedez-
nünk” (p. 15.).

A bevezető tanulmány fontos állomás ezen az
úton: felméri és rendszerezi az eddig nem túl-
ságosan bő magyar Berczeli-szakirodalmat, fel-
térképezi a költő olasz irodalmi kapcsolatait, a
hatásokat stb. Az itt bemutatott versek több év-
tized lírai dokumentumai, mégsem indokolt,
hogy külsődleges jegyek alapján közvetlen köl-
tői-tematikai fejlődést keressünk bennük. E ver-
seknek nincs külső történetük, ugyanannak a
szinte változatlan léleknek más-más szituációban
való megcsillanásai. A költő példaképe a rene-
szánsz ember, aki újra felfedezni a természetet a
maga közvetlen valóságában, újra megtalálja a ter-
mészeti és művészeti szépség egységét; az emberré
válás folyamatában az élet és az anyag, művészi
vonatkozásban pedig az esztétikai és etikai tar-
talom korrelációját.

Berczeli legkedvesebb témái – ennek meg-
felelően – az emberi érzelmekkel átlelkésített
természet (*Insetti – Bogarak, Animali – Állatok,
Favola – Mese, Luglio – Julius*), szeretete szülei
iránt, ámbar édesapját nem is ismerhette (*Mia
madre – Anyám, Povero padre mio – Szegény
apám*); a vallás (*Albero di Natale di un povero
poeta – Szegény költő karácsonyfája, Il Dio bello
– A szép Isten, Profeta*) és a szerelem élménye
(*Muro di chiesa – Templomfal*), ez utóbbi két
motívuma néha, a neoplatonikus szerelemtannak
megfelelően, összekapcsolódik. Máskor, ha a
szerelem pusztán földi vonatkozásait jeleníti meg,
hangja ironikus lesz, kiábrándult.

Pál József

Mű és érték. A csehszlovákiai magyar kritika 25 éve. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Szeberényi Zoltán. A bibliográfiát összeállította Alabán Ferenc. Bratislava, 1976. Madách K. 533 l.

Az 1945 utáni csehszlovákiai magyar irodalomkritika előfeltétele a magyar nyelvű irodalom újraindulása volt. A „zárójeles négy év” megszakította a folytonosságot. Az újrakezdésről csak 1948-at, a „jégtörő és gyümölcsöshöz februárt” követően beszélhetünk. A nyitányt Fábry Zoltán szavainak igazsága jelezte: „tiszták maradtunk, emberek maradtunk”. A régi gárda tagjai Fábryval az élen jelentették a kontinuitást, azt, hogy a *vox humana* népe akar és tud élni az újrakezdés lehetőségével.

A csehszlovákiai magyar irodalomkritika 25 évét bemutató gyűjteményes kötet megjelenése nagy hiányt pótol. De természetesen nem pótolhatja az összegző érvényű monográfiát. A kritikai irodalom nemcsak irodalmi hosszmeteszetet ad, hanem értékelő, bíráló funkciója révén a fejlődési csomópontok keresztmeteszét is érzékelteti. Szeberényi Zoltánnak csak részben sikerült elérnie, hogy egyenletes színvonalú írások kerüljenek egybe átfedések nélkül. A kötet kiegészítő bibliográfiáját Alabán Ferenc állította össze. Mindketten a nyitrai magyar fakultás tanárai, alapos ismerői az egyetemes magyar és a szlovák irodalomnak.

Szeberényi Zoltán bevezető tanulmányának az eredmények összegzése, rendszerezése a célja. Szemlét tart a kritikai fejlődés eredményein, a kritikusok munkásságán. A kötet tagolása: irodalomtörténeti hosszmetesz, kritikai elvek és törekvések, a líra, epika és dráma, publicisztika és irodalomtudomány. Jogosan szentel külön fejezetet az epikának és a drámának. Éppen ezért hiányoljuk, hogy az egész gyűjteményben nem találunk olyan írást, amely Dobos László regényeivel foglalkozik, sőt még nevének említésével sem találkozunk.

A válogatás jól érzékelteti, hogy az új korszak hossz tengelyében Fábry Zoltán, az alapokat lerakó legjelentősebb marxista kritikus áll. Fábry a realizmus nevében kérte számon a „valóság-irodalmat”, a művészi hitellel korról és emberről elmondható lényegét. Módszerének jellegzetességei: az antifaszizmus, a *vox humana* elkötelezettsége, a művekkel összefüggő, égető erkölcsi, politikai kérdések iránti érzékenység, a kisebbségi helyzetben indokolt és jogos anyanyelvfeltés.

Fábry mellett Sas Andor és Egri Viktor végzett kritikus munkát. Sas történezműként, Egri szépirodalomként csak másodlagosan művelte a kritikát. A szórványos előzmények után a csehszlovákiai magyar irodalomkritika csak 1954-ben indult meg. Valóban hatóerővé Turczel Lajos, Rácz Olivér, Csanda Sándor jelentkezése után válik. Az ötvenes évek végén újabb jelentős egyéniségek csatlakoznak a kritikus gárdához: Rákos Péter, Duba Gyula, Tózsér Árpád, Koncsol László, Tolvaj Bertalan, Gály Iván és Fónod Zoltán. Új és magasabb szintű fórumot biztosít számukra az 1958-ban induló *Irodalmi Szemle*.

A legjobb hagyományokhoz kötődik Turczel Lajos tudatos és rendszeres kritikai munkássága. Valóban tájékoztatja, segíti az irodalmi élet két fő tényezőjét: az író és az olvasót. Az alapos szakszerűséghez, a ráérző-elemző érzékenységhez nevelő hajlam járul. Fábry mellett ő mutathatja fel a legtöbb eredményt. Csanda Sándor sokat és sokfélét írt. Kritikáinak sajátossága az irodalomtörténeti jelleg, az adatfeltárás, az eredmények rögzítése. Rákos Péter kiemelkedő tevékenysége nemcsak tematikai bővülést, de minőségi fejlődést is mutat. Az európai látókörű kritikus az egyetemes magyar irodalomról is alapvető fontosságú tanulmányokat írt. Szeberényi Zoltán György Dezső költészetéről, Kováts Miklós pedig a csehszlovákiai magyar színjátszás és dráma történetéről jelentett meg könyvet.

Esszé- és tanulmányíróként is az élvonalba tartozik Duba Gyula és Tózsér Árpád. Tózsér lényegre mutató írásokkal vált eszméltető és tudatosító hatásúvá. Duba Gyula szépirodalomként is részt vállal az irodalomkritika feladataiból, főként az irodalom létfeltételeivel foglalkozik. Tózsér Árpád lényegre törő pontossággal értékeli az irodalmi vitákat: „Indulatainkat, véleményünket örököltük, de csak kevésé vagy egyáltalán nem ismerjük eredetüket, történetüket, természetüket, így vitáinkat képtelenek vagyunk az összefogó, általános igazságok és elvek síkján futtatni.” Tózsér hatásának titka problémaérzékenységében, az esztétikai megalapozottságú szemléletben, az eredeti nyelvi megfogalmazásban rejlik. A Fábry-örökséget akarja megőrizve megújítani, amikor megkísérli a „valóság-irodalom” után az „irodalom valóságának” új követelményeit megfogalmazni.

Az elemző módszer értékes gazdagodását hozták Zsilka Tibor nyelvi-stilisztikai elemzései. Módszerben és szemléletben egyaránt figyelemre méltót jelent Zalabai Zsigmond és Mészáros László munkássága. Zalabai célja a Fábry-féle

valóságérzék és etikai szemlélet továbbvitele az esztétikai szempontú, irodalmibb, műközpontúbb gondolkodásban. Mészáros filozófiai és lélektani érdeklődésének eredményeit igényes elemzések bizonyítják. Igéretes tehetségek között kell megemlíteni Tóth László, Varga Imre, Alabán Ferenc és Varga Erzsébet nevét.

Szeberényi Zoltán a csehszlovákiai magyar irodalomban tájékozódni akarók számára szükséges és hasznos írásokat gyűjtött kötetbe. Figyelmeztet arra, hogy milyen feladatok várnak a ma már irodalomtörténeti távlatban értékelhető csehszlovákiai magyar irodalom kutatóira.

Cs. Varga István

Poésie hongroise. Anthologie. A verseket válogatta és fordította Marc Delouze. Corvina K. Bp. 1978.

A Corvina Kiadónál jelent meg 1978-ban a *Poésie hongroise* (Magyar költészet) című francia nyelvű antológia, mely a mai magyar költészetet hivatott bemutatni a francia olvasók számára. A verseket fiatal francia költő, Marc Delouze válogatta és fordította. Az antológia két részre oszlik, az első, kisebb rész rövid líratörténeti bevezető: Janus Pannoniustól József Attiláig a legnagyobb magyar költők egy-egy költeménye, valamint magyar népdalok vázolják az utat, amely jelenkori költészetünk kialakulásához vezetett. A második részben negyvenöt mai magyar költő válogatott versei találhatók. A versek keletkezési sorrendben, az írók pedig ábécé szerint sorakoznak – jelezve mindezzel a válogatás pártatlan szándékát. A fordító szimpátiája azonban tagadhatatlanul lemérhető, ha megvizsgáljuk a bemutatott versek számát, illetve azt, hogy az egyes válogatások mennyire fogják át az adott életmű egészét. Tandori, Pilinszky és Weöres költészete kapja a legnagyobb hangsúlyt az antológiában. A fordítások színvonala egyenletesen jó, s a kötetet élővé teszi, hogy a válogatások nagy részét pár sorral maguk a költők vezetik be, írnak arról, amit legfontosabbnak vélnék mondani életükről, költészetükről, elveikről.

A kötet egyszerre kelt tiszteletet és elégedetlenségét. Tisztelet Marc Delouze-nak, aki a nyersfordításokat műalkotássá emelte, akinek vállalkozó kedve nélkül létre sem jött volna ez az antológia. De természetes hiányérzeteink is vannak, hiszen szinte lehetetlen a mai magyar költészetet egy kötetben belül ismertetni, több évtizedes hiányokat egyéni vállalkozással pótolni.

A válogatás elvét Marc Delouze – többek közt – így határozza meg francia előszavában: „Bemutat-e MINDENT ez az antológia, ami ma Magyarországon íródik (a verseket értve természetesen)? Bizonyára nem. Akkor viszont nem más ez a kötet, mint azoknak a költőknek a kiválasztása, akiket a szerző személy szerint kedvel? Ez sem. Sokkal inkább, e két lehetetlen közötti kompromisszum.” Sok az előnye, de vannak hátrányai is ennek a kompromisszumnak. Tanulságos, hogy egy francia költő friss szemmel kiket és milyen verseket választ. Érdekes és jó, hogy milyen sok fiatal költő van a kötetben, de hiányoznak is sokan, a fiatalok közül csak Dobai Pétert említve.

Marc Delouze nem tudta igazán eldönteni, hogy milyen kötetet szerkesszen. Az antológia *felépítése* a líratörténeti bevezetővel, a széles mai alkotó gárdával tájékoztató, „kézikönyv”-jellegű sugall. Arra vállalkozik, hogy hiánytpótló, átfogó képet nyújtson a magyar költészeiről. Ezzel szemben a válogatás *szempontjai* néhol teljesen szubjektívek vagy következtelnek. Esetlegesen tűnik például, hogy Juhász Ferenc költészetét éppen a *A menekülő ember* és a *Levél Rózsavár elhagyott ravatalán* című két költemény reprezentálja. Az is megbontja a kötet egységét, hogy Delouze csak kései prózaverseket közöl Illyés Gyulától. Indoka, hogy Franciaországban Illyés a legnépszerűbb a magyar költők közül, ezért költészetének egészét bemutatni nem szükséges, elég a legújabb, még ismeretlen versek közlése. Ilyen egyensúly-eltolódások mellett a könyv nem felel meg teljesen a maga elé állított követelménynek: az adott keretek között teljes képet adni a mai magyar költészeiről.

Vitatható az a nézet is, hogy a „mai költő” fogalmába szigorúan csak az élők tartoznak. Meghatározott időközökben megjelenő köteteknél – mint például a könyvheti Szép versek sorozat – ez a követendő szerkesztési elv, de egy általánosabb értékelésre igényt tartó válogatás esetében már nem elég élet és halál határát korlátul megvonni.

Ez a francia nyelvű antológia pillanatképet rögzít a mai magyar költészet kínálatának és a francia olvasó keresletének viszonyában. Ha remélhetnénk, hogy még számtalan, ugyanilyen színvonalasan fordított és válogatott pillanatkép követné ezt a kötetet, a fenti kifogásokat nem említettük volna, s várakozással tekintenénk a következő kötet elé.

Kelevéz Ágnes

Diószegi András

(1929–1979)

Fájdalmas búcsú ez, mert könyörtelenül végleges. Fájdalmunkat nem enyhíti, hogy szinte már megszoktuk – ahogyan ő maga is megszokhatta már több mint egy évtized alatt – az örökös fenyegetettségét, az állandó és szinte közvetlen életveszélyt. Fájdalmunkat nem enyhíti az sem, hogy bizonyosak lehetünk benne: műveivel, szerkesztői tevékenységének eredményeivel tartósan tud ellene szegülni az elmúlásnak a létezés nem közvetlenül biológiai szintjein. Sokan tudjuk, – s ez is emléket őrizi, – hogy irodalmunk és irodalomtudományunk megújulásának ügyét képviselte tanulmányaiban, kritikai munkásságával, szerkesztői tevékenységével.

Nagyon fiatal ember volt, amikor már fontos közéleti feladatokat kellett vállalnia. Iskoláit Békéscsabán, Szolnokon és Nagyváradon, majd a szegedi bölcsészkaron végezte, rövid ideig Tatabányán tanított. Ezután az *Új Hang* és a *Szabad Nép* szerkesztőségében dolgozott. 1957-ben aspiráns lett, s 1960 óta az Irodalomtudományi Intézet munkatársa. 1958 és 1962 között a *Kortárs* kritikai rovatát vezette. 1963-tól, a folyóirat megszűnéséig, a *Kritika* felelős szerkesztője volt.

Tudományos munkásságának középpontjában a századvég prózairodalma és a két világháború közötti szocialista próza állt. Figyelme kiterjedt az irodalomelméleti kérdések vizsgálatára, mindenekelőtt a kortársi irodalom elvi kérdéseire. Irodalomtörténeti munkái közül kiemelkednek azok a fejezetek, amelyek az Intézet által készített *Magyar irodalomtörténet*ben jelentek meg. Könyvet írt Gábor Andor és Illés Béla munkásságáról. 1967-ben jelent meg tanulmánygyűjteménye, *Megmozdult világban* címmel. Ez az összegezés távolról sem lezárás jellegű volt; inkább úgy látszott, nyitánya valami újnak, az irodalmi fejlődés folyamatában jelentkező új mind mélyebb megértésének, a marxista irodalomtudomány további fejlődéséhez szükséges feltételek megteremtésének. Kandidátusi disszertációjában a századvég modern prózai irányzataival foglalkozott. Irodalomkritikai és tudományos munkásságáért megkapta a Szocialista Munkáért Érdemérem kitüntetését, kétszer részesült József Attila díjban, megkapta a Gábor Andor díjat és két ízben tüntették ki a Munka Érdemérem ezüst fokozatával.

Munkásságának egy része az élő irodalom ügyéhez kapcsolódott. Őszinte hittel, nagy odaadással szolgálta ezt az ügyet pályájának kezdetétől, még nagyon fiatal emberként. Őt is, mint mindannyiunkat, mélyen megrázta a felismerések drámája az ötvenes évek közepén. Így írt ekkor Déry Tibor novelláit méltatva: „Vannak könyvek, amelyeket csak szorongó lelkiismerettel vehetünk kezünkbe, mivel fájdalmas tévedéseinkre emlékeztetnek bennünket, illúzióinkat semmivé foszlatják az igazság szavával. Déry Tibor új novelláit lapozgatva ez az érzés tölti el az olvasót. Nehéz úgy beszélni ezekről az írásokról, mint pusztán irodalmi alkotásokról. Állásfoglalásra készítetnek: a némaság ma annyi, mint beleegyezni, belecsondosni tévedéseinkbe.”

„A némaság ma annyi, mint beleegyezni, belecsondosni tévedéseinkbe.” A háttérben valahol ott zeng Babits sora, de ez a mondat Diószegi Andrásé, s ez az állásfoglalás is. Nem beleegyezni, nem belecsondosni tévedéseinkbe. Pedig ez a könnyebbik út, a beleegyezésé, a folytonos öngazolásé. Ő nem a könnyebbik utat választotta, vállalta ezt az állásfoglalást, s vállalta vele azt a küzdelmet is, amely később, a hatvanas évek elején, a szocialista kritika elvi, elméleti alapjainak rendezéséért, megítéléséért és megújításáért megindult. A Kortártól való távozása után az új elméleti és kritikai folyóirat, a *Kritika* felelős szerkesztőjeként törekedett azért, hogy széleskörű, nyílt eszmecsere induljon meg a szocialista irodalom és irodalomelmélet fő kérdéseiről. Ez nemcsak a realizmus-vita új

és döntő szakaszának kibontakozását jelentette: a korszerűség kérdése számos más vonatkozásban szintén napirendre került a folyóirat hasábjain. Ő maga tanulmányokban és vitáiratokban fejtegette: „Nemcsak a művészi perspektíváról, a művészi kép természetéről kialakult hagyományos fogalmaink kell revidálnunk, hanem a művészi érzékelés határaitól alkotott, a művészet gyakorlata által túlhaladott teóriáinkat is. . . . Nem lehet a jelenkor emberének – értve ezen a legszélesebb tömegeket is – művészi érzékelő képességét lezártnak, konvencionális határokon belül mozognak tekinteni.” Hangsúlyozta: kifejlődhetik az a „sajátos logikai érzék”, amely például József Attila demitologizált, s mintegy fogalmi meghatározásokban „egyediesülő” képeinek érzékeléséhez szükséges.

Mindez ma már természetesnek hangzik. Amikor ő leírta, távolról sem volt minden tudós tekintély számára ilyen természetes.

Úgy látta „Humanizmus, művészet, érték” c. írásában, hogy „negyedszázad alatt nem is egy, hanem két – egymással szinkron – művészeti forradalom zajlott le művészetünkben. Az egyik úgy jellemezhető, mint a hagyományos művészi formák egyesítése a szocialista világnézettel; a másik pedig úgy, mint a forradalmian új formák megteremtése a forradalmian továbbfejlődő szocialista világnézet alapján.” Ennek a kettős művészeti forradalomnak nem volt könnyű a pártjára állni. Vállalni kellett a vitákat, elhárítani, amíg lehetett, a vádaskodást. Sajnos irodalom- és kulturpolitikai küzdelmeinek legnehezebb időszakában, a Kritika szerkesztése körül támasztott viták idején, a súlyos betegség, az agyhártagyulladás elnémitotta. Nem adta föl a harcot. Mihelyt lábra tudott állni, folytatta a szerkesztői munkát. Úgy láttuk, tudtuk, maradék erejét, szinte az életét tetten erre az ügyre. Nagy megpróbáltatás volt számára, amikor a folyóirat elkerült az Intézettől s tőle. De tovább dolgozott. Tovább foglalkozott a szocialista mozgalom és a szocialista társadalom irodalmának történeti és elméleti problémáival; folytatta és elmélyítette a magyar századvég prózairodalmának kutatását. A marxista irodalomtudományban elsőként vagy az elsők között értékelte a szecessziót mint a századvégi realizmusra és naturalizmusra következő uralkodó stílusirányzatot. Legkifinomultabb, legérzékenyebb elemzései a hazai szecesszió problémájához kapcsolódnak. Egyik idevágó írásának, az *Ady, Csáth és a szecesszió* címűnek szentenciózus mondata olyan, mint egy váratlan harangkondulás: „Az, hogy hogyan pusztul el egy ember – egy író! – nemcsak biológiai tünet; a halál társadalmi termék – legalábbis a meghalás módja.” Sorsszerűen hangzik ez, bármennyire elsődleges vagy kizárólagos halálunkban az, hogy biológiai tény. Tény, nem csak tünet. A társadalmi, a közéleti tény az volt, ahogyan András nap mint nap, óráról órára harcolt az életéért, tudatosan és elszántan, lelassuló szívét munkásszerekkel ösztökélve, majd fékezve, hogy az időt, amit így megment magának, nyomban munkájára, nagy hittel vállalt és végzett feladataira, a közösség gondjaira áldozza.

Az utóbbi hónapokban mind gyakrabban jelent meg körünkben, mind gyakrabban vett részt vitáinkban. Utoljára Visegrádon volt jelen a szocialista irodalomról folytatott tanácskozáson. Nem sokkal előtte az intézetben mondta el álláspontját az irodalom és az irodalomirányítás pártosságáról. Abban a szellemben, amelyet a *Kritika* szerkesztésében, irodalomelméleti, irodalomtörténeti és kritikai munkásságában képviselt: az irodalom önelvű fejlődésének, e fejlődés nyitottságának marxista elvi alapjait hangsúlyozva.

Reméltük, hogy egészségének javulása tartósnak ígérkezik. Nem így történt, s most itt kell elbúcsúznunk tőle.

Búcsúunk tőled, András.

Búcsúunk, és tudjuk, ez a búcsú örökre szól; nem áltatjuk magunkat mással, ahogyan Te sem áltattad Magadat. Csak az anyag örök, tudatunk és öntudatunk múltékony. Igaz, azt, ami egyszer volt, többé nem lehet meg nem történtté tenni. Igaz, tovább élsz, minden hullámrezgésben, amit egyszeri léted, tevékenykedésed, munkálkodásod, alkotásod keltett körülötted az anyagban, s bennünk, e hasonlóan múltékony tudatokban és öntudatokban. Tovább élsz emlékezetünkben, mindabban, amit Tőled vagy általad tanultunk, tettünk a magunkévá. Tovább élsz műveidben, s még inkább, noha mind testetlenebbül, mind elvontabban, az irodalmi fejlődésnek azokban a lehetőségeiben, amelyek létrehozásához Te is hozzájárultál. Bennünk most is ez él Belőled legelevenebben: az a gond, az a törődés, amellyel az itt formálódó új társadalom irodalma és művészete felé fordultál. Kis és nagy dolgokban vállaltad az úttörők kockázatát, a tiszta meggyőződés bátorságával. Nemcsak a magad személyes kockázatát vállaltad: mint a *Kritika* felelős szerkesztője vállaltad a felelősséget azért a kockázatért is, ami mások úttörő próbálkozásaiban rejtett. Köszönjük, András – mondanám, s Te mondanád, hogy mindez természetes, mindez csak kötelesség, s ilyesmiért nem jár köszönet. S miért is járna? Még

láthatad némi bizonyosságát annak, hogy az a kicsi ösvény, amit nyitottunk, – mert talán csak ennyit jelentett az úttörés, – jó irányba vezetett, nem kellett szégyenkezni miatta, nem kellett arra gondolni, hogy kárba veszett fáradság, hiábavaló vesződés volt az egész. Az irodalom modernsége, korszerűsége nagy ügy, s talán csak vékony szálon volt függvénye ennek a mi közös vállalkozásunknak. De amivel e kevésért is meg kellett küzdenünk, amiben változtatnunk kellett – nemcsak rajtunk kívül, de önmagunkban is – az nem volt kevés. Akik ezután jönnek, talán már el sem tudják képzelni, nem a külső, hanem a belső nehézségeket, s ha elképzeli, nem tudnak segítséget találni rájuk. Pedig ez akkor ügy volt, s ami veleje a dolgoznak, továbbra is ügy marad: a mindennapos küzdelem azért, hogy az új társadalom egyetlen vonása se deformálódjék, az se, amely az irodalmat kívülről élteti, az se, amely belső tartalmaiban hat. S ügy mindenekelőtt továbbra is az emberség tana, a humanizmus, amiről gyakran írtál, nem elvont, idejét múlt, hatástalan formában, hanem úgy, ahogyan Te hitted: olyan áramlás irányába hatva, haladva, amelynek célja az új társadalom és az emberiség új, emberibb arculata. Meglátad, hogy az áramlás iránya egy lehet és egy e nagy folyam felsőbb és alsóbb szakaszain. Csak az állóvizet, a limányos szakaszokat kerülded, s ettől óvtál.*

Szili József

Intézeti hírek

(1978. január 1 – december 31.)

Intézetünk munkatársainak előadásai külföldön

A mannheimi nemzetközi Voltaire–Rousseau kongresszuson 1978 májusában *Ferenzi László* előadást tartott „Candide est-il un roman allemand?” címmel.

*

A Nemzetközi XVIII. század-kutató Társaság (Société Internationale d'Étude du XVIIIe Siècle) ugyancsak Mannheimben, a Voltaire–Rousseau kongresszus után tartotta meg végrehajtó bizottsági ülését. Az ülésen *Bene Ede* számolt be a magyarországi XVIII. század kutatásokról, valamint a mátrafüredi Felvilágosodás Kollokviumok munkálatairól.

*

Hankiss Elemér „Semantic Oscillation: a Universal of Artistic Expression” címmel előadást tartott a michigani egyetemen rendezett nemzetközi művészet-szemotikai konferencián (1978. május 2–12.).

*

A párizsi Magyar Műhely folyóirat és irodalmi munkaközösség 1978 júniusában a magyar emigráns irodalom értékproblémáiról rendezett konferenciát, melynek munkájában *Béldai Miklós* és *Pomogáts Béla* vett részt.

*

A Brüsszeli Egyetem 1978 júniusi nemzetközi Voltaire–Rousseau tudományos ülésszakán *Bene Ede* tartott előadást „Le cardinal de Herzan, dernier Protector Germaniae et les Pays–Bas autrichiens” címmel.

*

A Vitkovics Mihály születésének 200. évfordulója alkalmából Újvidéken rendezett tudományos ülésszakon, melynek témája az irodalmi két-nyelvűség volt, *Sziklay László* és *Vujicsics D. Sztoján* tartott előadást (1978. július 6.).

*

A F.I.L.L.M. (Modern Nyelvek és Irodalmak Nemzetközi Szövetsége) Aix-en-Provence-ban rendezett kongresszusán *Szabolcsi Miklós* előadást tartott „Groupe, école, courant” címmel. A nagy nemzetközi társaság végrehajtó bizottságának ülésén *Szabolcsi Miklóst* alelnökévé választotta. (1978 augusztus.).

*

A Német Proletár-Forradalmi Írók Szövetsége megalakulásának 50. évfordulója alkalmából rendezett ülésszakon *Illés László* előadást tartott „A proletárirók harkovi konferenciájától a szovjet írók első kongresszusáig” címmel. (Berlin, 1978. szeptember 26–30.)

*

*Elhangzott Diószegi András búcsúztatásán 1979. május 7-én.

A zágrábi szeptemberi Nemzetközi Szlavisztikai Kongresszuson *Sziklay László*, „*Ady et nos voisins*” címmel tartott előadást, a kongresszuson részt vettek még *Bojtár Endre* és *Vujicsics D. Sztóján*.

*

Sziklay László részt vett és előadást tartott az 1978 október elején rendezett brnói Hungarisztikai Szimpóziumon. Előadásának címe: „Összehasonlító szempontok a csehszlovák és magyar filológiában”.

*

Fenyő István a varsói egyetem magyar irodalmi tanszéke meghívására 1978 októberében előadást tartott „A lengyel–magyar irodalmi és kulturális kapcsolatok a reformkorban” címmel.

*

Az 1978 októberében a wolfenbütteli Herzog August–Bibliothekben rendezett nemzetközi szimpóziumon „*Ungarische Predigtliteratur im 18. Jahrhundert*” címmel *Tarnai Andor* tartott előadást. A barokk prédikációs irodalommal foglalkozó szimpóziumot *Werner Welzig* bécsi professzor szervezte.

*

Bodnár György a Magyar Írók Szövetsége kiületésében 1978 októberében Ghanában járt és három előadást tartott. Az elsőt az accrai egyete-

men „*Historical Present of Hungarian Literature*”, a másodikat a Cape Coast-i egyetemen „*National Literature and World Literature*”, a harmadikat a kumas-i egyetemen „*An introduction to contemporary Hungarian literature*” címmel.

*

Az újvidéki magyar–jugoszláv irodalomtudományi szimpóziumon, melynek témája „Műelemzések a magyar szürrealista irodalom köréből” volt. Intézetünk munkatársai a következő előadásokkal szerepeltek: *Béldi Miklós*: „Kassák szürrealista versei”; *Kenyeres Zoltán*: „Szürrealizmus Weöres Sándor költészetében”; *Pomogáts Béla*: „Déry Tibor: Ébredjétek fel!” és *Szabolcsi Miklós*: „Komor András egy novellája.”

*

A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémián Karazidz Vuk és a reformkori magyar irodalomról tartott konzultációt *Fenyő István* 1978 novemberében.

*

Bene Ede 1978 decemberében a Párizsi Magyar Intézetben „*Architecture baroque dans la Hongrie des Lumières*,” a Panthéon–Sorbonne egyetemen pedig „*Joséphisme et jansénisme*” címmel tartott előadást.

Külföldi tudósok előadásai Intézetünkben

Ho Ton Trinh, a vietnami Irodalomtudományi Intézet igazgatóhelyettese 1978. június 14-én előadást tartott Intézetünkben „*État actuel des études littéraires au Viet-Nâm*” címmel. *Ho Ton Trinh* ez alkalommal több megbeszélést folytatott Intézetünk vezetőivel és munkatársaival.

*

Riccardo Scriverano, a római egyetem irodalomtörténetész professzora 1978 szeptemberében Intézetünk meghívására egy hetet Magyarországon töltött. Szeptember 27-én előadást tartott „*Le componenti retoriche all'origine del manierismo italiano*” címmel.

*

Laurent Versini professzor, a nancy-i egyetem bölcsészeti karának volt dékánja, 1978. október 18-án „*Réflexions sur les méthodes actuellement pratiquées en France dans le domaine de la critique littéraire appliquée au XVIIIe siècle*” címmel tartott előadást Intézetünkben.

*

A mátrafüredi IV. Nemzetközi Felvilágosodás Kollokvium alkalmával az MTA és Intézetünk vendégeként több külföldi irodalomtörténetész tartózkodott Magyarországon és tartott előadást, nevezetesen *Jacques Chouillet*, a Paris–Sorbonne elnöke, *Paul Cornea* (Bukarest), *Alexandru Dușu* (Bukarest), *Martin Fontius* (Berlin), *Robert Shackleton* (Oxford) és *Laurent Versini* (Nancy).

1978 október végén a Magyar Tudományos Akadémia mátrafüredi házában került sor a IV. Nemzetközi Felvilágosodás Kollokvium megrendezésére. A több tudományszakot felölelő tudományos tanácskozáson mintegy 30 neves külföldi tudós vett részt Európa nyolc országából. A kollokvium első napján rendezték meg a magyarországi Voltaire–Rousseau ülésszakot is, melyen intézetünkben *Bró Ferenc*, *Ferenczi László* és *Hopp Lajos* tartott francia nyelven előadást. Az ülésszak után került sor *Robert Shackleton* oxfordi professzornak, a nemzetközi társaság elnökének, azóta Akadémiánk tiszteleti tagjának elnöksége alatt a „Société Hongroise d'Étude du XVIIIe siècle” ülésére, melyen *Bene Ede* számolt be a jubileumi év nemzetközi Voltaire–Rousseau kongresszusairól és egyéb eseményeiről. Az ülésszak elnöke ezúttal is *Köpeczi Béla*, főtktára

Bene Ede, és tudományos titkára *Kovács Ilona* volt.

*

Intézetünk *Vitkovics Mihály* születésének 200. évfordulója alkalmából a szerb–magyar irodalmi kapcsolatokról rendezett tudományos tanácskozást 1978. december 7-én az MTA székháza képes termében. December 8-án a kétnyelvű magyar–szerb író szülővárosában, Egerben folytatták a tanácskozásokat. A kétnapos rendezvényen jugoszláviai és magyarországi tudósok tartottak előadást, Intézetünkben *Fenyő István*, *Sziklay László* és *Vujicsics D. Sztoján*. Az ülésszak Egerben az író szülőházának megkoszorúzásával ért véget. Az emlékülés alkalmából *Szabolcsi Miklós*, az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának elnöke fogadást adott. Az ülésszak főszervezője *Vujicsics D. Sztoján* volt.

Az Irodalomtudományi Intézet 1978-ban megjelent kiadványai

Littérature de la Renaissance à la lumière des recherches soviétiques et hongroises. Szerk.: *N. I. Balachov*, *T. Klaniczay*, *A. D. Mikhailov*. Bp. 1978. Akadémiai K. 486 l.

Zoványi Jenő: A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. Akadémiai K. 461 l. (Humanizmus és reformáció 6.)

Botta István: Melius Péter ifjúsága. Bp. 1978. Akadémiai K. 218 l. (Humanizmus és reformáció 7.)

European Romanticism. Edited by *I. Sőtér* and *I. Neupokoyeva*. Bp. 1977. Akadémiai K. 540 l.

Tamás Attila: Weöres Sándor. Bp. 1978. Akadémiai K. 263 l. (Kortársaink)

Madách-tanulmányok. Szerk.: *Horváth Károly*. Bp. 1978. Akadémiai K. 305 l.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. IV. 26. – Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
79.7110 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Коциски, Е.</i> : Рождение неолатинской предметной поэзии в элегиях Януса Паннониуса	233
<i>Дьенши, В.</i> : Мемуарист Пал Радан	245
<i>З. Салаи, III.</i> : Изменение творческого облика Геллери	264

Краткие сообщения

<i>Дан, Р.</i> — <i>Гёмёри, Дь.</i> : Альберт Сенци Молнар в Англии	278
<i>Хедьи, Б.</i> : Первый перевод Клопштока в Венгрии — на латинский язык	280
<i>Немеди, Л.</i> : Об истории венгерской литературы Лайоша Шеднуса	282
<i>Вашари, И.</i> : Илледоватехь древней истории — Прай	287
<i>Мидачи, П.</i> : Жорж Санд и Венгрия	292

Документация

<i>Сёреньи, Л.</i> : Письмо Ференца Фалуди Иштвану Капринан	297
<i>Олтваньи, А.</i> : Одно неопубликованное письмо Кёлчен	298
<i>Риго, Л.</i> : Пять неопубликованных писем Мора Йокаи	299
<i>Ликхтман, Т.</i> : Борьба за создание антифашистского единого фронта интеллигенции (Письма Габора Андора за 1939 год)	310

Мастерская

<i>Биро, Ф.</i> : К тожкованию венгерской литературы эпохи Просвещения	316

Обзор

Ронаи Дьёрдь: От Балашши до Ади (<i>Лёринци, Х.</i>)	329
Антон Вантух: Ян Самбук (<i>Теглаши, И.</i>)	332
Бенкё Шаму: Отец и сын (<i>Векерди, Л.</i>)	334
„Wir stürmen in die Revolution“ (<i>Шайямоши, М.</i>)	336
Тёрёк Габор: Комментарии к Аттиле Йожефу (<i>Шаркёзи, П.</i>)	338
История венгерского театра — в стране и за рубежом (<i>Кереньи, Ф.</i>)	341

Хроника

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

1 szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Kocziszky, É.</i> : La naissance de la poésie objective néolatine dans les élégies de Janus Pannonius	233
<i>Gyenis, V.</i> : Pál Ráday, le mémorialiste	245
<i>Z. Szalai, S.</i> : Les changements du tableau de la carrière de Gelléri	264

Bulletin

<i>Dán, R.—Gömöri, Gy.</i> : Albert Szenci Molnár en Angleterre	278
<i>Hegyí, B.</i> : La première traduction hongroise de Klopstock — en latin	280
<i>Némédi, L.</i> : Sur l'histoire littéraire hongroise de Lajos Schedius	282
<i>Vásáry, I.</i> : Pray, écrivain de la préhistoire hongroise	287
<i>Madácsy, P.</i> : George Sand et la Hongrie	292

Documents

<i>Szörényi, L.</i> : Une lettre de Ferenc Faludi à István Kaprinai	297
<i>Oltványi, A.</i> : Une lettre inédite de Kölcsey	298
<i>Rigó, L.</i> : Cinq lettres inédites de Mór Jókai	299
<i>Lichtmann, T.</i> : Lutte pour la création d'un front spirituel antifasciste (Les lettres d'Andor Gábor de l'année 1939)	310

Atelier

<i>Bíró, F.</i> : A l'interprétation de la littérature hongroise de l'époque des Lumières	316

Revue

György Rónay: Balassitól Adyig (De Balassi à Ady) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	329
Anton Vantuch: Ján Sambucus (<i>Téglásy, I.</i>)	332
Samu Benkő: Apa és fiú (Père et fils) (<i>Vekérdi, L.</i>)	334
„Wir stürmen in die Revolution” (<i>Salyámosy, M.</i>)	336
Gábor Török: József Attila-kommentárok (Des commentaires sur Attila József) (<i>Sárközy, P.</i>)	338
L'histoire du théâtre hongrois — en deçà et au delà des frontières (<i>Kerényi, F.</i>)	341

